

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

38. AASTAKÄIK   2026   NUMBER 6 (447)

Kirjad Hellale

Ain Kaalep 963

Luulet

Mihály Váci 972

Tõlkinud Merle Jääger

Tühistatud luuletaja Mihály Váci rehabiliteerimiskatses
ehk Ungari Vladimir Beekman jõudis Narva kaudu Eesti
lugejani

Anu Nurk, Szilárd Tibor Tóth 978

Kirjasüsteemide ulatus 5000 aasta jooksul

Rein Taagepera 984

Zenoni kilpkonnast Feynmani elektronini: Kuidas füüsi-
kud ja filosoofid on püüdnud taltsutada matemaatilist
 ∞ koletist nimega lõpmatus ∞

Jüri Toomepuu 1017

Hierarhiline süntaks: Liikideülene vaade

Erkki Luuk 1022

Üheksa lugu

Lauri Pilter 1046

“Sest luuletus on läbipaistev klaas”: Reet Soola elust ja luulest

Ilmar Anvelt, Pilvi Rajamäe 1053

Malemäng ja mentalistlik vaimne võimekus

Amar Annus 1083

Arvustus: Hr Olemine. Rüdiger Safranski. *Meister Saksa-
maalt: Heidegger ja tema aeg.* Tlk Andres Luure. Tallinn:
Postimehe Kirjastus, 2024. 453 lk.

Peter Trawny. *Heideggeri-fragmendid: Filosoofiline bio-
graafia.* Tlk Ahto Lobjakas. Tallinn: Postimehe Kirjastus,
2024. 296 lk.

Leo Luks 1114

Raamat “tiivulise esseistika” ajastu kohta. Andrei Belõi.
Sümbolism kui maailmakäsitus: Valik artikleid. (Avatud
Eesti raamat.) Koostanud Lea Pild, tõlkinud Erle Nõmm,
toimetanud Leino Pahtma, kakskeelsed tsitaadid toime-
tanud Ivo Volt, konsultandid Lea Pild ja Jaanus Sooväli.
Tartu: Ilmamaa, 2025. 640 lk.

Irina Belobrovtseva 1123

Abstracts

..... 1130

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXXXIII

Herbert Normann 1137

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: ajakirjad.kultuurileht.ee

Joonistused lk 964, 966, 968, 970 ja 1152:

AIN KAALEP (1926–2020), Akadeemia peatoimetaja
1989–2001.

KIRJAD HELLALE

Ain Kaalep

SAATEKS

Eesti kirjandusklassik ja Akadeemia pikaajaline peatoimetaja AIN KAALEP (1926–2020) saatis siin avaldatavad lühikesed kirjad koos omakäeliste joonistustega 1953. aastal oma kasutütrele, sisuliselt tütrele Hella Kornelile (sünd 1941, hiljem Tani). Kaalep oli selleks ajaks selja taha jätanud sõja-aastad soomepoisina ja vangipõlve nõukogude vanglas ning saanud töökoha kasvatajana Tapa lähedases Imastu lastekodus. Ta abikaasa koos tütrega viibisid veel Tartus ja valmistasid Tappale pereisa juurde kolima, kes parajasti tegi nende saabumiseks ettevalmistusi, nagu ka kirjadest näha. Kokku on Hella Tani valduses säilinud Ain Kaalepi 12 sellist postkaardisuurust läkitust, mille ühel küljel on musta tuši ja värvipliatsitega tehtud joonistus ning teisel küljel kiri. Neid kõiki on võimalik näha Kaalepi 100. sünniaastapäevale pühendatud näitusel Eesti Kirjandusmuuseumis. Siin avaldame neist neli.

AIN KAALEP

04.08.53.

Hellkäpake,

selle pildi peal näed Sa Tapa põialpoisse, kes kõlistavad kurekella lootuses, et Sina seda kuuled ja lõpuks ometi ära tulema hakkad. Nemad on kuulnud, et kui kella kõlistatakse, siis tulevad kõik lapsed klassi, ja arvavad, et see kõlistamine käesoleval juhul niisama aitab.

Muide hakkad Sa käima Tapa Keskkooli V-a klassis. Tunnid on hommikupoolel ja võõrkeeleks on inglise keel. Koolidirektor on üks põmmpükste ja säärikutega mees, kes päris sümpaatse olemisega on, aga õppeala juhataja, kellel on prillid, meeldib mulle siiski rohkem: on niisugune lahke jutuga onu. Kes Sinu klassijuhatajaks saab, seda ma küll ei tea.

Mina lähen praegu Tapale vaatama, kas ma Sinu õpikuid ehk kätte ei saa. Kui saab, siis on hea; kui ei saa, siis hakkan pahandama. Kas nad peavad Hellat putukaks või linnuks, et nad arvavad, et temale õpikut vaja ei olegi! Küll ma vaatan! Selle jutu peale, ma arvan, antakse mulle Sinu õpikud kohe kätte.

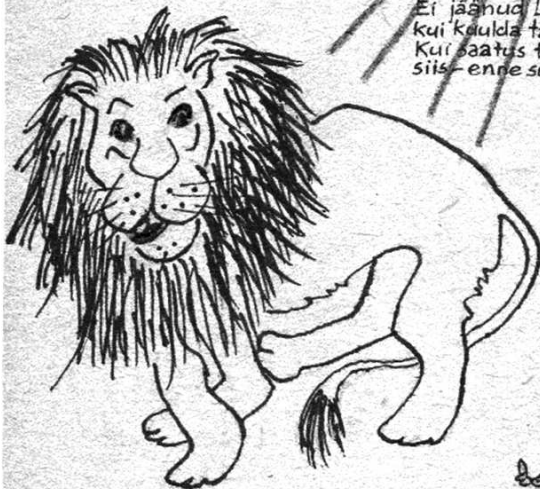
Mina olen juba kaks Sinu kirja kõige illustatsioonidega kätte saanud ja tänan nende eest väga. Ise ma kirjutan praegu Sinule kolmandat enda poolt ja loodan, et Sa kaks eelmist ka oled kätte saanud.

Saadan Sulle viis miljonit tervitust.

Ain.

Kord oli Lõvil nahahaigus mingi-
 ta mõrmas, kratsis end ja jooksis ringi,
 küll niheles, küll kuigales,
 kuid - kee mis tahes - sügeles.
 Nii leidis Lõvi lõpuks doktor Hiir,
 kes ütles: "Mädale saab pandud piir -
 sa leiad selleks haigla kaugelt Tartust,
 kus paraneb, ei maksa tunda kartust!
 Ausõnaga ma kinnitan:
 see tobi varsti enam sind ei laasta;
 vaid väike konks on asjal man -
 seal ravi kestab üle seitsme aasta!"

Ei jäänud Lõvil üle muud,
 kui kuulda targa Hiire suud.
 Kui saatus teda õnnistab,
 siis - enne surma terveks saab.

Moraal:

Kas oled inimlaps või lõvi sa
 ja tahad arsti nõu sa kuulata,
 peab palju kannatust sul olema.

AIN KAALEP

25.09.53.

Hellkäpake,

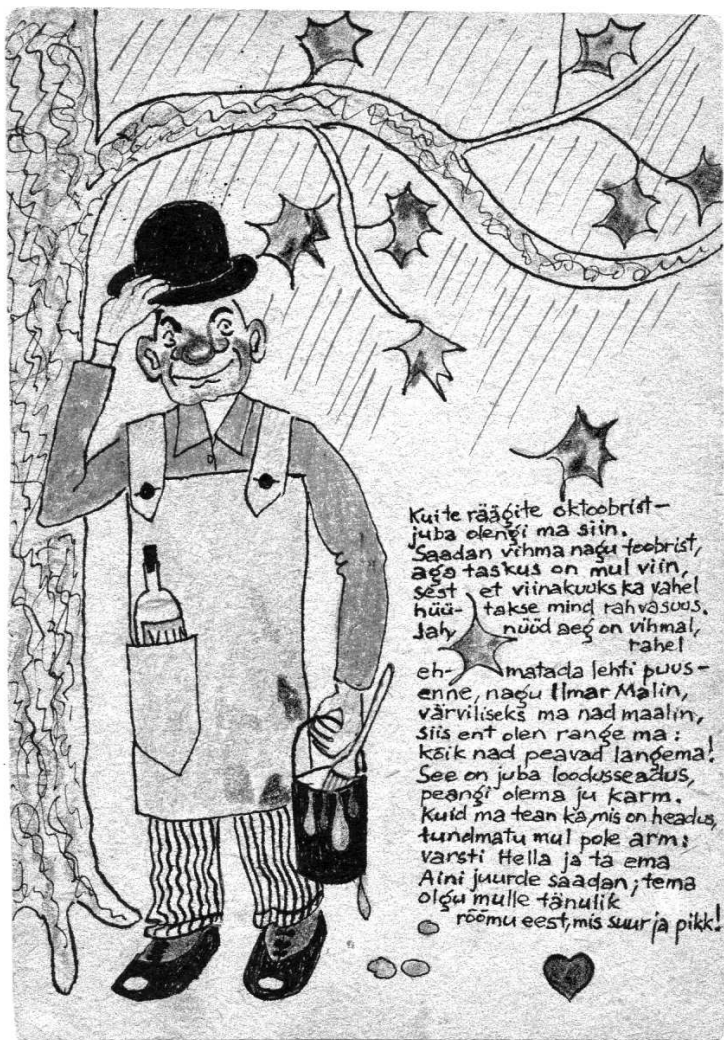
siin Sulle väike valm suure vene valmimestri Krõlovi laadis, keda Sa haiglas lugesid. Kirjutasin selle sel puhul, et Sinu ema rääkis, Sind ei lastavat enne 15. oktoobrit välja. Noh, peaasi muidugi, et Sa ilusti terveks saad; see vähemalt on kindel; aga et nad seal nii kaua venitavad, see on ikka kriitikat vääriv nähtus küll, eks ole?

Praegu on siin vihmane öö; arvatavasti sajab Tartus ka. Sina aga juba magad kindlasti ja näed und. Ei tea, kas ehk Tapast? Huvitav, kuidas Sa seda küll ette kujutad. Tegelikult pole linn ise suurem asi — porine ja tahmane, kõik kohad vedurisuutsu täis. Aga siin maal, kus me elama hakkame, on väga kena, eriti suvel. Ainult sealt Tartu kandist tulles tekitab imestust see, et siin mulda on kole vähe — ega siin auku maa sisse kaevata saagi: lööd labida sisse ja — kõlldi! — kohe on kõva paekivi vastas. Niisugune pinnas on siin.

Aga elama hakkame siin toredasti — piima ja mett saame vähemalt nii palju, kui meil isu on (ega me rohkem ju tahagi!). Ja igal õhtul õpetan mina Sulle vene keelt ja ema inglise keelt. Matemaatikat õpetame Sulle koos. Siinsamas hakkab elama ja töötama onu Metsar, kes võib Sulle ajaloost rääkida palju toredaid lugusid, eriti just Kreekast ja Roomast, mida Sa sel aastal koolis peadki õppima hakkama. Nii et kõik hakkab minema kui lepase reega, peaasi ainult: lasku need tohtrid Sind juba rutem tulema!

Veel rohkem tervisi kui viimane kord!

Ain.

AIN KAALEP

1. oktoobril 1953. a.

Hellake!

Täna on esimene oktoober! Heasüdamlik oktoobritaat, keda Sa pildil näed, saadab kahe nädala pärast Su haiglast välja. Ja siis tuled koos emaga Tapale. Aega jääb päris vähe seal haiglas olla; mis nüüd enam viga, kui tervis käes: kolmas kompress tehtud, nagu Sa kirjutad, ja ainult seda musta tükatit, mida tohtrid wilkinsoni salviks nimetavad, aetakse Sulle pähe. Kui Sa selle kirjakese kätte saad, on vist küll peaaegu ainult nädal veel. Või kui ongi paar päeva rohkem, siis ikkagi praktiliselt nädal. Minu meelest on see hirmus tore. Hurraa!

See on väga hea, et Sa enam ei kurvasta seal haiglas: ära lase ka muusikal meelt kurvaks teha. Ja üldse peab õige muusika hoopis meele rõõmsaks tegema, nii et kuulad ära ja pärast on hea olla, tahad tööd teha ja puha.

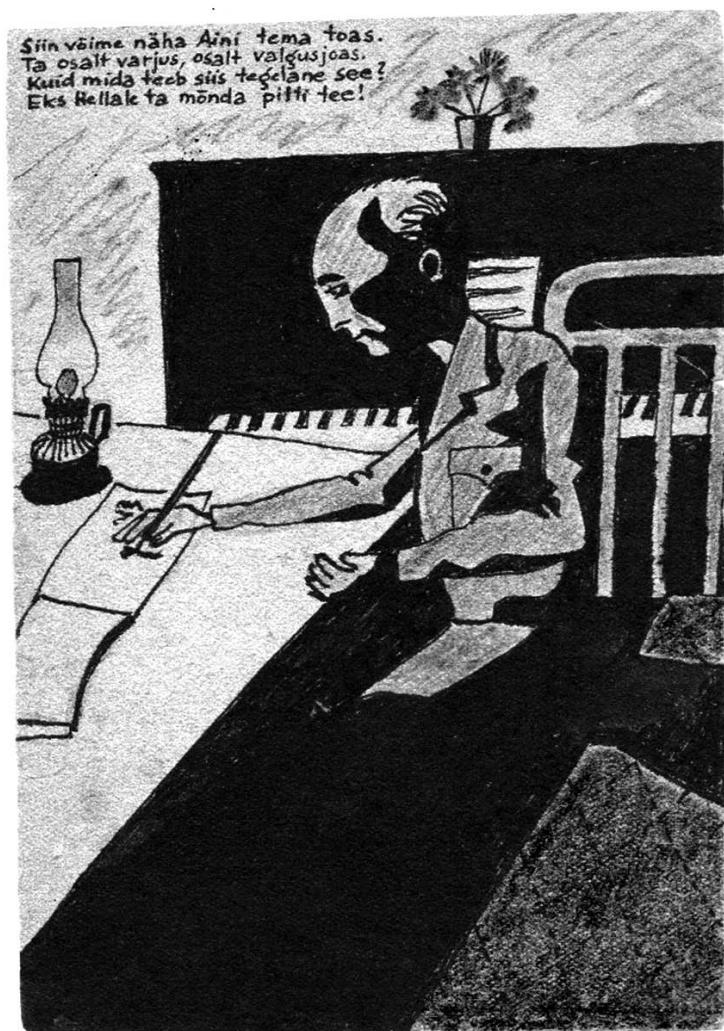
See, et Sa mu pildikesed alles hoiad, on mulle tõsiseks komplimentiks. Peaasi, et nad Sulle meeldivad!

Loodan, et Sul õppimine edeneb ja et Sa Tapa koolis tagajärjekalt suudad teiste õpilastega võistleva asuda. Noh, et Sa viimaste hulka satud, seda pole vist karta. Või mis?

Mina siin suurt muud ei teegi kui ootan teid. Hangin igasuguseid mööbliesemeid — noh, esialgu on meil neid ehk vähevõitu, aga hakkama saame igatahes uhkesti. Ja üldse katsume hakata toredasti elama: kui mõni ühele meist liiga teeb, siis on kaks teist kohe abis, nii et keegi ei julgegi meile liiga teha!

Nägemiseni, Hellkápake!

Ain.

AIN KAALEP

6. okt. 1953. a.

Hellake!

Pildi peal näed Sa mu tuba, aga mitte seda tuba, kus me elama hakkame. Praegu elan ma nimelt selle kõrvaltoas, sest seal elab veel sees üks tädi oma 4-aastase tütreaga. Aga varsti kolivad nad välja ja siis ma saan selle õige meie toa kätte. Ja selles toas, kus ma praegu elan ja mis pildil näha on, hakkab elama hoopis onu Metsar. Aga klaverit võid Sa ka tema toas mängida: ega tema keela.

Ma loodan ikka kangesti, et Sa üle 15. oktoobri enam haiglas pole. Aga kui ravi tõesti 19. oktoobrini kestab, siis lohutame ennast vanasõnaga “on saadud üle kassi, saab üle kassi saba ka”.

Mis kassidesse puutub, siis on nende arv talus vähenenud. Kaks poega on ära kingitud ja alles on ainult valge kirju sabaga emakass ja üks tema poeg. Küll nad võivad alles nurru lasta! Nii kõvasti, et tundub nagu käiks koorelahutaja või võimasin! (Mõlemad on siin talus olemas ja teinekord magamise pealt unise peaga ei saa tõesti aru, mis mürin see käib, ja võib juhtuda, et hüüad koorelahutajale “kõtt!”).

Noh, ütleme jälle до свидания!

Ja viisteist vagunit tervitusi!

Ain.

LUULET

Mihály Váci

Tõlkinud Merle Jääger

PUHAS JA HÄÄ

Nad lihtsalt näitasid, nüüd on mul enam valus,
et hetkeks nägin nende maailma,
kuid hetkest piisas mõistmaks, et on raske
mul sinna lähedale küündida:

ei, ära otsi teateid kaugelt maalt,
sind mõned sõbrad lauda kutsuvad,
et lobiseda muust kui töödest:
heast veinist näiteks, suveõdest,
lamp noogutab pead vaikes viisituules,
me hinged võõras keeles kirja pandud luules,
kust igaüks meist maitseb oma sõnu
ja laulu ümisedes kohvist tunneb mõnu,
lööb õide sigaret me pilgu all,
me vaikust murendame klirinal.
Kui tuli tahtmist, vestlesime, ja kui ei,
ka sõnu vormimata mõistsime üksteist.

Tisza és jó. — Minden Teérted. — Pipacsok a búzamezőben. —
Két szívdobbanás. — Végül. — A négerek meg én. — Váci Mihály.
*Összegyűjtött művei. Szerkesztő Hegedős Mária. Budapest: Magvető
Könyvkiadó, 1979, o. 268, 589, 39, 34, 96, 341.*

All taevakaarte sajandite lööve
käed mõnuga seal teineteise ümber lööme.
Neis pikis vaigseis rahuhetkedes
te juurdusite minu südames!
Oh, andke andeks, kuid ka raja taga
ma sõpru leidsin, keda armastada
ja kuigi pilkasin siis nende keelt,
mu silmist lugesid mu hinge tegelikku meelt!
Seal tähtis kire ilus miilav voog,
soov hõiskav, mis ei ole pelgalt poos,
rõõm varjamatu, silmist otsiv teed
su pilgust otse nende südameisse:
see võõraihalus, see kutsuv tukse,
et haaraks igaüks sind oma sülelusse!

Ja kui sa neile pihku pistad käe,
et nad siis usuksid, et oled puhas, hää
ning nende pilgust saada kinnitust,
et oledki ja väärid elamist.

SA KINDLALT USUD

Kõik Sinu pärast, Sinu nimel kõik,
kuid iga mõte vaidleb sinuga.
Kõik toitub sinust — iga minu lõik,
sa ise jagad, liidad, korrutad,

su mõistus juba ette teab, mis summa saad —
maailm on sama täiuslik kui sinagi!
Ma elan, kuniks näed ja mäletad:
su's, ühes sinuga mu võitlust usun minagi.

Sa kujundad mu maailma ja meelt,
et saatus üks mul miljonitega:
vaid sina armu õitsetad mu seest,

vaid sina võid mu raevu ajada.
Kuid kui mind julgustad, ma elan teiste eest:
su nimel võtan ennast ära jagada.

MOONID NISUVÄLJAS

Nisu, nisukõrreke!
Oled tuuleõrreke:
vaikselt võngud, kiigud,
kuni võrsud — liigud.
Nisu, nisukõrreke.

Värv veel pole kuldseks saand,
nagu rohi haljendad,
kõikjal nisuväljad
noorekesed, haljad,
värv veel pole kuldseks saand.

Kuniks seemet küpsetad
kullendava päeva all —
moonid õrnad, väiksed
leegivad kui päiksed,
kuniks seemet küpsetad.

Kaugelt pilk neil pääle jääb,
õied kõigutavad pääd
kõrgel — veripunaselt
seeme küpseb kupra sees,
kaugelt pilk neil pääle jääb.

Neist nüüd maastik veretab!
“Suvekene, tere sa!”

Moonid õitsevad nii netilt
justkui ennast kimbuks plettind.
Neist nüüd maastik veretab.

Roheline nisunurm,
pole tärgand veel su hurm!
Kord, kui pudenevad moonid,
alles siis sa põllul troonid:
puhaskuldne nisunurm!

KAKS SÜDAMETUKSET

On paika pant, me silmisse, kes julgeb kaeda,
kätt sirutada, kindlalt suruda,
pead tõstes meiega koos julgelt naerda
ja mitte lihtsalt muiet nuruda,

kes tuge pakub oma õla najal,
et lihasvenitus meil hästi sujuks,
ja samas — nagu lapse heitlik tuju,
töölöögastus meid soojaks ajab.

Kes võitleb meie relvaga
tööriista hoiab see, kes saab,
kes kutsub sind peopesaga,
kes tuleb, taskus rusikas;

ja keda embab inimhord
kui armsat omaksvõetut,
kes sõimatult paeb pakku kord,
kui mõrvar, kes on neetud.

See embus pole turvaliin,
mis ühendab või lahutab:
tead, keda kuumalt armastad
või keda vihkad surmani.

Ei sega viha armuga
me südametekoda,
ta aralt lööb või tarmuga,
kaks kirge täitmas toda:

lomb laotub sellest laiali
ja viha tõmbab tükiks,
lõõb inimese süda nii
kaks vastastunde rütmis.

VIIMAKS

Viimaks ei kahetse inime midagi, mitte midagi,
kui vaid teda armastataks!
Oh, ta võib ära salata ka enda, kõike taluda,
et vaid teda armastataks!
Ta põgeneb, klammerdub! Kõik, mida süda tal vajab,
et neid oleks kaks!

Ta üksindust pelgab! Oh, et embaks vaid keegi,
et neid oleks kaks.
Üksinduses ta taltub ning viimaks loodab vaid seda,
et teda ei põlataks.
Üksi veeta neid öid?! Oh, ei, pigem taluda sedagi,
et teda põlataks.
Üksinda taluda haigusi, lõõke,
hõbedast jõuluaega?
Üksinda lahata möödanikku,
tulevikku üksinda kaeda?!

Oh ei, viimaks ei kahetse inime midagi, midagi, isegi mitte,
et armastataks tedagi.
Ja viimaks nutab ta vaid seepärast, et
armastada saaks kedagi.
Et oleks, kellele mõelda paar õhtut,
kui sedagi.

NEEGRID JA MINA

Ainult neegrid istusid üksi
ja mina.
Mina kahvatuna ihast,
nemad aga
mustadena.
Autsaiderid
Pariisi südames.
Pakase trummipulgad
tantsisid meie nahal.
Tulemüüridel tuksudes õgisid süvamere tuled.
Erakvähk — linna katusel
miljon reklaami — loom.
Autovaip — teedel:
liug on pehme, sametine.

Tänavalaternate õied teie jalge ees:
— Triumfikaare alla
jõulud on saabunud.

Välja lastud rakett:
— linn tõusis!
Lennutrajektoori otsiv elu,
minu peale langenud märgutuled
muutsid mind valguses valgemaks,
nemad aga muutusid mustemaks.
See saatis oma kolonnid laulma
võiduka valguse lipu all,
peaaegu nagu trummi
löödi
kivist kõnniteel.
Kuid neegrid istusid vaid mustadena,
ja mina kahvatuna ihast

peaaegu sãrasin.
Ainult neegrid olid õksi
ja mina,
mina sãrades ihast,
nemad aga
mustadena.
Ainult neegrid ja mina,
kahvatuna ihast,
nemad aga mustadena.
Ainult neegrid ja mina,
kahvatu valgena —
nemad aga mustadena.
Mina kahvatuna,
nemad mustadena.
Ainult neegrid
ja mina.

TÜHISTATUD LUULETAJA MIHÁLY VÁCI
REHABILITEERIMISKATSEST EHK UNGARI VLADIMIR
BEEKMAN JÕUDIS NARVA KAUDU EESTI LUGEJANI

Mihály Váci (1924–1970), ungaripäraselt Váci Mihály, oli Ungari poeet ja kirjanik, kes saavutas tuntuse oma sotsiaalselt tundliku ja emotsionaalselt sügava loominguga. Tema teosed kajastasid tihti Ungari tööliste ja maainimeste elu, nende võitlusi ja lootusi, muresid ja kannatusi. Váci looming on täis empaatiat ja ühiskondlikku õiglustunnet.

Váci sündis 25. detsembril 1924. aastal Kirde-Ungaris Nyíregyházás majanduslikult vaeses — isa raudteelane, ema koduteenija —, aga vaimselt rikkas perekonnas, mis mõjutas oluliselt tema maailmavaadet ja hilisemat loomingut. Ta ilmutas kunstihuvi juba lapsest peale ja tahtis saada kunstnikuks, ühtlasi harjutas ta harmooniumimängu. 1943. aastal lõpetas Váci pedagoogilise kooli ja asus tööle maakooli õpetajana 9 km kaugusele Nyíregyházást. Raskel ajal leidis ta lohutust raamatutest ja muusikast. 1944. aastal võeti ta tööteenistusse, kust põgenes jalgsi ta-

gasi koju. Järgnevatel aastatel saadavad teda tõsised terviseprobleemid. 1945. aastal tehti talle kolm neerukivide operatsiooni, millele järgnes veremürgitus. Arstid tahtsid tema mõlemad jalad maha lõigata, millest ta keeldus. Vanemad viisid ta koju — arstide sõnul — surema. Üks noor Nõukogude ohvitser ravis ta kodus üheksa kuuga terveks. 1946. ja 1947. aasta sügisel järgnesid taas operatsioonid — kopsutuberkuloos, sisse jäänud niit, pool aastat jälle haiglas. Neil aastatel sai ta palju abi väljastpoolt ja õppis sel moel hindama abisaamise tähtsust. 1949. aastal naasis ta taas tavaellu, kolis Budapesti, asus ülikoolis õppima ungari filoloogiat, leidis elu armastuse. Váci töötas haridusministeeriumis, kirjandusajakirjade toimetajana ja 1963. aastast kuni surmani oli Ungari parlamendi liige.

Váci hakkas aktiivsemalt luuletama 1950. aastate algul. 1955. aastal ilmusid tema esimesed luuletused, mida tunnustati kohe Attila Józsefi preemiaga (1956). Sama preemia sai ta veel teiselgi korral (1962). Kuigi 1956. aasta Nõukogude Liidu vastases ülestõususes osales Váci ülestõusnute ridades, valis selle mahasurumise järel uus režiim ta siiski “rahva esindajaks”, temast sai nn parteilaulik. Tollane kultuuripoliitika liigitas Váci TTT mõistes “támogatott’ide” ehk toetatud kirjanike hulka. Lühend TTT tähendab kolme ungari sõna: *támogatott* — *túrt* — *tiltott* ehk ‘toetatud — talutud — tühistatud’. See oli Ungari kommunistliku kultuuripoliitika lähenemine autoritele, mis kestis Teise maailmasõja lõpust kuni ühiskonna uutmise ja süsteemivahetuseni.

Váci tegi hiilgava karjääri. Tol ajajärgul — János Kádári ajastul — ei möödunud ühtki kooliaktust ega ühiskondlikku üritust, kus poleks ette loetud Váci luuletusi. Toonased noored suudavad veel tänapäevalgi peast deklameerida kooliajal õpitud Váci värsse. Váci kunagist populaarsust iseloomustab Géza Hegedüs nõnda:

Kui küsiksime kõige laiemalt lugejaskonnalt, sealhulgas neilt, kes on luulet kuulnud ainult kirjandusõhtutel või kultuurikeskuste pärastlõunatel, keda nad meie põlvkonna Ungari luuletajatest kõige paremini tunnevad ja armastavad, siis enamik vastanutest nimetaks tõenäoliselt Mihály Vácit (Hegedüs 1980: 401).

1960. aastate teisel poolel ilmus ta luulesse järjest rohkem satiirist ühiskonnakriitikat, mille tipuks on satiiriline poeem pealkirjaga *Reis Bürokroneesiasse* (Utazás Bürokrónéziában) autori enda illustratsioonidega (1978). Kui mingiski mõttes saab Vácit seostada Franz Kafkaga, siis just selle postuumselt ilmunud, olemuslikult kogu peavooluloominguale vasturääkiva teose tõttu. Kõigepealt on Váci esmalt luuletaja, Kafka aga proosakirjanik, Váci paadunud sotsialist, Kafka groteski-absurdi esindaja. *Reis Bürokroneesiasse* naeruvääristab aga bürokraatiat samuti

nagu Kafka *Protsess*. Ometi ilmus see poeem pärast autori surma ning seda on problemaatiline seostada sotsialistlikus vaimus sündinud peavoolupoeesiaga. Kui ainult sedasi, et ka siin ei poolda ta *l'art pour l'art*'i: kui ta oma ülejäänud loomingu suures osas ülistab sotsialismi, siis siin seab ta selle kriitika alla.

Váci suhtles tihedalt omaaegsete mainekate luuletajatega, nagu Gyula Illyés (1902–1983) ja Sándor Csoóri (1930–2016). Tänu oma ühiskondlikule positsioonile käis Váci palju välisreisidel, mis avardasid tema maailmapilti ja andsid inspiratsiooni loominguks, näiteks on ta kirjutanud ülistusluuletuse Kuubale. Välisreisid on teda mõjutanud kirjutama ka selliseid põnevaid luuletusi nagu jällegi peavooluga mitte eriti kokkusobiv “Neegrid ja mina” (A négerek meg én), dateeritud Pariisis 1962. aasta jõuluõhtul. Isegi jõuluõhtu mainimine ei kõla klassivõitluse vaimuga kuigi hästi kokku, ehkki mustanahalised on tõrjutute sümbolina tõlgendatavad nii kapitalistlikus ühiskonnas kui laiema ltki. Siinkohal tuleb mainida, et jõule tähistati Ungaris kogu sotsialismiajal ikkagi (see suur kristlik püha kuulus kategooriasse “talutud”).

1965. aastal sai Váci Kossuthi preemia (Ungari kõrgeim riiklik preemia kultuuri vallas).

Kuigi paljud Mihály Váci luuletustest on proletaarsed, kajastades sageli sotsiaalset õiglustunnet ja kaastunnet rõhutute vastu, ei puudu tema loomingust sellisedki teemad nagu loodus, armastus, kaotus, vananemine ja humanism. Váci on kirjutanud ka religioosseid värse ja kuigivõrd proosat, samuti tõlkinud ilukirjandust ungari keelde (näiteks Aleksandr Tvardovskit).

Luule ja poliitika kuulusid tema jaoks kokku. Poliitika oli talle vae- se poisi parnassile jõudmise lugu. Tema luulestiil oli omapärane: selles on tugevaid emotsionaalseid noote ja poeetilist sügavust, mis tõusevad kõrgemale lihtsast poliitilisest propagandast. Váci jaoks polnud kirjan- dus *l'art pour l'art*, vaid see peab otseselt õpetama, inspireerima, üles kutsuma.

Elu lõpukümnendil kannatas Váci südameprobleemide ja kõrge vererõhu käes. 16. aprillil 1970 Hanois ametlikul visiidil viibides ta- bas teda insult. Kuigi ta suri üsnagi noorelt, vaid 45-aastaselt, jõudis ta kirjutada mitu olulist teost ja jätta märkimisväärse jälje Ungari kirjan- dusse.

Vahetult pärast surma ilmus muide barokiajastu kirjanduse uurijana tuntud Sándor Iván Kovácsi (1937–2019) väike monograafia Váci loo- mingust. Üsna varsti algasid vaidlused tema pärandi (ümber)hindamise üle, 1989. aastaks vaibus tema kultus ja kooliaktustel ta luuletusi enam ei deklameeritud. Ometi on postuumselt ilmunud temalt 15 trükist, ena-

mik tema lese toimetatuna. Váci kogutud teostele kirjutas eessõna Gyula Illyés, mahukas ja esinduslikus köites on 1591 lehekülge (Váci 1979).

Tänapäevaks on Mihály Váci tähelepanuta jäänud, peaaegu et unustatud.

On päris põnev jälgida, mismoodi kaovad Váci luuletused antoloogiatest ja kooliõpikutest. 1975. aastal ilmavalgust näinud antoloogias *Tänapäeva ungari luule* (Gábor 1975) oli temalt 14 luuletust. Valik algab tema kõige kuulsama luuletusega “Veel pole küllalt” (Még nem elég). Luuletuste hulgas on isegi juba pealkirja järgi peavoolu esindav “Ida poolt” (Kelet felől) ning “Meiega sarnane, kommunism” (Miránk hasonlít, kommunizmus). Kümme aastat hiljem, vahetult enne pere-stroikat ilmunud gümnaasiumi lõpuklassi kirjanduse lugemikku on valitud juba ainult kaks luuletust: “Ütle, armas, milline on meri?” (Mondd, kedvesem, milyen a tenger?; Madocsai 1986: 577–578) ja “Miski pole mittekuskil” (Valami nincs sehol; samas: 578–580). Valiku puhul on sulaaaja vaimu kindlasti tunda. Samast aastast pärineva suure akadeemilise ungari kirjandusloo II/2. köites on pühendatud tema loomingule 12 lehekülge, sealhulgas mahukas sekundaarkirjanduse loetelu (Béla di 1986: 869–880).

Kui lõpetuseks vaatame eelmisega sarnast, aga hoopis ametikoolide jaoks koostatud ilukirjanduse lugemikku 1991. aastast, samalt koostajalt muide, siis sellest otsime Váci nime asjata (Madocsai 1991). Lisan-dunud on aga näiteks Transilvaaniast (Rumeeniast) pärit Sándor Kányá-di (samas: 429–432), Domokos Szilágyi (samas: 446–450) ning viimas-te aastakümnete moodsad staarautorid Péter Nádas (samas: 462–466), György Petri (samas: 470–474) ja Péter Esterházy (samas: 474–484).

Váci vajus unustusse ja nihkus/nihutati toetatud kirjanike kategooriast lausa tühistatud autorite hulka. Dénes Krusovszky annab tema kohta hävitava hinnangu: “Õigusega tekib küsimus: kuidas võis Mihály Váci luule olla kunagi nii populaarne?” (2009).

Alles rohkem kui nelikümmend aastat pärast Váci surma ilmus esimene pikem kokkuvõtlik teos temast täiesti uues käsitluses: Gábor Tasnádi *Truuks jäädes 1956. aastale ehk Tundmatu Mihály Váci* (Tasnádi 2013). Monograafia on palju huvitavam ja esseistlikum kui tavapärased kirjandusloolised kirjutised. Lisatud on ulatuslikke märkusi varasemale teabele ja tasandatud puudujääki, mis seni Váci elukäiku ja luulet ümbritsenud. Autor ei lasku mõttetutesse “esteetilistesse” vaidlustesse, vaid otsib Váci kõrvalejätmise põhjuseid mujalt — ning leiab need. Tasnádi toob päevavalgele luuletaja rabava 1956. aasta päeviku ja teised seni avaldamata kirjutised ning juhib tähelepanu Vácit ümbritsevatele väärarusaamadele. Teoses lükatakse ümber väljakujunenud valed, laim ja

valestereotüübid. Tõestatakse, et süüdistused ja kriitika Váci pihta ei ole mitte ainult alusetud, vaid — mis teeb olukorra veelgi absurdsemaks — nende puhul kehtib tihti hoopis vastupidine tõde.

Oma ajastu üks populaarsemaid Ungari luuletajaid ei saanud siiski oma loomingut vabalt avaldada — ligikaudu kolmandik tema luuletustest jäi ilmutamata. Ta langes kirjanduspoliitika ohvriks.

Tollaste tuntud ja tunnustatud luuletajate seas ei ole ilmselt kedagi teist, keda oleks nii suurel määral ebaõiglaselt koheldud — võib öelda, et sisuliselt keelustatud,

öeldakse raamatus.

Kas ta oli siis süsteemi soosik, sotsialismi hellitatud lemmik? Hämmastavad väited! Váci Mihály oli niinimetatud sotsialistliku ajastu üks ohvreid.

Tema nii palju kritiseeritud “pühendumuse” kohta kinnitab raamatu autor — laenates luuletaja enda kauneid sõnu —, et Váci oli “vaeste võimu” ja “armsa väikese ungari rahva” pühendunud toetaja. Tema inimlik väärikus ja vaimne ausus on eeskujuks kõigile (Tasnádi 2013: 2).

*

18. oktoobril 2024. aastal Narvas hotellis Inger Kultuurkapitali toel korraldatud hõimupäeva kirjandusõhtul “Mihály Váci 100” lugesime ette Eestis tundmatu Ungari poeedi selliseid luuletusi, mis ei esinda sotsialistlikku-kommunistlikku peavoolu. Kahel esinejal — Váci luuletusi Tartu hungaroloogi Anu Nurga abiga eesti keelde tõlkinud näitleja Merle Jäägeril ega Váci luuletusi ungari ja saksa keeles ette lugenud Austrias elaval saksa keele õpetajal István Hazay’l — polnud õhtu peakorraldaja Szilárd Tibor Tóthiga luuletuste valiku suhtes mingit eelkõkkulepet. Nõnda sai publik kuulda hoopis “teistsugust, mittepeavoolu Váci’t”. Siin ongi avaldatud Mihály Váci sellised luuletused, mis ei anna sotsialismiajastu Ungari Rahvavabariigi kultuuripoliitika poolt kunagi igakülgsest tunnustatud autori tühistamiseks põhjust.

Kirjandusõhtul tõmbasime rööpjoone eesti kirjaniku Vladimir Beekmaniga. “Kirjandusministri” punaste luuletuste suur osa (vaata näiteks luulekogu Beekman 1974) pole kindlasti enam aktuaalne ega hinnatav või nauditav, seevastu väärib tutvumist Narvaski üsnagi tundmatu, aga põnev romaan *Narva kosk* (1986), ta Mehhiko-reisikiri (1975) ja luuletaja-kirjaniku memuaarid *Alles see oli...* (2008). Samuti jääb ajahambale vastu pidama Beekmani kui ilukirjanduse tõlkija looming nagu ka ungarlase Váci siin avaldatud luuletused.

Kirjandus

- B e e k m a n 1974 = Владимир Бээкман. *Море дождя и солнца: Стихотворения и поэмы*. Перевод с эстонского и вступительное слово А. Ревича. Москва: Художественная литература
- B e e k m a n, Vladimir 1975. *Mehhiko — Pääkesekivi maa*. Tallinn: Eesti Raamat
- B e e k m a n, Vladimir 1986. *Narva kosk*. Tallinn: Eesti Raamat, www.digar.ee/id/nlib-digar:986289
- B e e k m a n, Vladimir 2008. *Alles see oli...* Tallinn: Tänapäev
- B é l á d i, Miklós 1986. *A magyar irodalom története 1945–1975. II/2. A költészet 2. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- G á b o r, Emil (vál.) 1975. *Mai magyar költészet*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
- H e g e d ü s, Géza 1980. *Arcképvázlatok. Száz magyar író*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó
- K o v á c s, Sándor Iván 1972. *Váci Mihály*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- K r u s o v s z k y, Dénes 2009. A történelmi alkalmazott: Váci Mihály (1924–1970). Elsülylyedt szerzők XX. — *Magyar Narancs*, 2. júli, magyarnarancs.hu/konyv/elsullyedt_szerzok_xx_-_a_tortenelmi_alkalmazott_-_vaci_mihaly_1924-1970-71696
- M á d o c s a i, László 1986. *Irodalmi szöveggyűjtemény a gimnázium IV. osztálya számára*. 5. kiad. Budapest: Tankönyvkiadó
- M á d o c s a i, László 1991. *Irodalmi szöveggyűjtemény a 20. század magyar irodalmából a középiskolák IV. osztálya számára*. II. 4. átd. kiad. Budapest: Tankönyvkiadó
- T a s n á d i, Gábor 2013. *1956 hűségében, avagy az ismeretlen Váci Mihály*. Bővített és javított kiadás. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, mek.oszk.hu/10600/10622/10622.pdf
- V á c i, Mihály 1978. *Utazás Bürokrónéziában*. Budapest: Magvető Könyvkiadó
- V á c i, Mihály 1979. *Összegyűjtött művei*. Szerkesztő Hegedős Mária. Budapest: Magvető Könyvkiadó

Anu Nurk, Szilárd Tibor Tóth

KIRJASÜSTEEMIDE ULATUS 5000 AASTA JOOKSUL

Rein Taagepera

Tänuga meenutades Jaan Puhvelit

Kirjapanemise sihiks on üürikest juttu ja mõtet säilitada püsival silmaga nähtaval kujul. Kirjamärke kasutatakse ka taidelise väljundina. Suhtlemisvõime jaoks on nad tugevad kultuurimärgised. Läheb tavasoomlane slaavikeelsesse Slovakkiasse või Bulgaariasse. Ladina kirjaga Slovakkias saab ta vähemalt tänava-silte lugeda, slaavi kirjaga Bulgaarias aga on suuremas ummikus. Varasemal ajal muidugi enamik inimesi ei osanud lugeda. Aga kirja oskamatagi võis tunnetada, kas kirjad monumentidel on omad või võõrad.

Eri usundid kipuvad kasutama erinevaid kirjasüsteeme ja see rõhutab omade-võõraste erisust. Mõnikord vahetavad riigid kirja-viisi käsu korras ja vastukaja võib olla äge. Türgi siire araabia kirjalt ladinale sajand tagasi märgistas kavatsust läheneda läänetsivilisatsioonile. Sama taotleavad praegused slaavi-ladina kirjasiirded Kesk-Aasias — pole ime, et Moskva hindab neid valuliselt.

Kirjaliku ajaloo viie aastatuhande kestel on peamisi kirjasüsteeme olnud vähe, kui pidada silmas neid, mis on teenindanud ja mõjutanud vähemalt üht protsenti maailma rahvastikust, olgu ot-seselt või preestrite ja valitsejate kaudu. Selliseid kirjasüsteeme on olnud alla tosina, kui ei erista piirkondlikke või ajapikku nihkuvaid vorme. Nimistu algab egiptuse, kiilkirja ja hiina kirjaga ning jätkub aramea ja kreeka omaga. Klubi praeguseiks liikmeiks on ladina, hiina, indialikud, araabia, slaavi, jaapani ja korea kirjad. Nad on läbi teinud tõuse ja mõõne.

Käesoleva otsingu otseseks sihiks on määratleda inimeste arvu, keda kirjasüsteemid on teenindanud 5000 aasta vältel. Et õiget

suhet tunnetada, ei tule seda teha mitte ainult miljonites, vaid ka protsendina inimkonnast. Nii mõõtes näeme kirjasüsteeme aja jooksul kasvamas ja kängumas.

Eri kirjasüsteemid käivad käsikäes eri tsivilisatsioonide, usundite, keelte ja suurriikidega — välja arvatud siis, kui see nii pole. Välja sõeludes nii kattuvat kui ka sobimatut, saame selgema pildi ajaloost, mis ongi selle uurimuse sügavam siht. Nii kerkib aramea kiri (ja keel) siin jõulisemalt esile kui mõneski maailma-ajaloo ülevaates. Lühiduse mõttes kasutan sageli “kirjasüsteemi” asemel “kirja” või “kirjaviisi”.

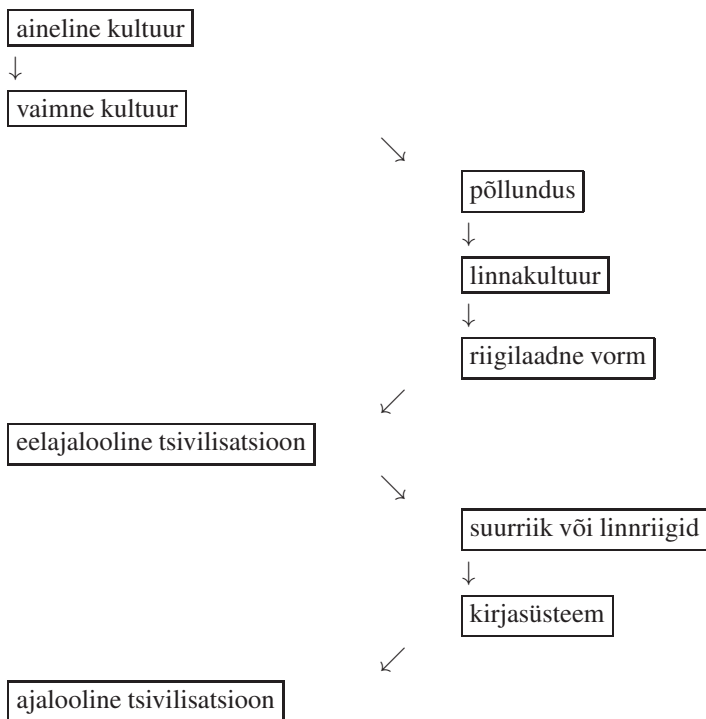
Esiteks paigutan kirjasüsteemid tsivilisatsioonide, usundite, keelte ja suurriikide raamistikku. Seejärel esitan reeglid nende leviku määramiseks ja pakun tulemuste tabelid. Arutan siis eri kirjasüsteeme seoses nende arvudega. Naasen kirjasüsteemide leviku ja kestvuse juurde ning katsun lõpuks täpsustada tsivilisatsioonide iseloomu.

KUI AJAL TEKKIS LUGU

Inimloomad kipuvad koonduma ühiskondadeks, s.t rühmitusteks, mille sees on suhtlemine palju tihedam kui väljapoole. Ühiskonnad arendavad kultuure ühiste viisidega mõelda, tegutseda ja toota. Nende osised ulatuvad ainelisest vaimseni — potikaunistuste, usutavade ja menulauludeni (joonis 1).

Põllundusoskuste levides saavad tekkida linnalaadsed asulad. Linn on enamasti kui suur küla: sinna koondub käsitöölisi ja kauplejaid, lisaks põldureile. Linn vajab ja võimaldab rohkem korraldust kui küla, nii et võib lisanduda midagi riigilaadset. Kui nii, siis hakkame rääkima eelajaloolisest tsivilisatsioonist. See võib kujundada linnriikide võrgustiku või keske suurriigi. Aga millal tekib kirjasüsteem?

Samuel E. Finer oma võimsas teoses *Valitsuse ajalugu varasemast ajast alates* (The History of Government from the Earliest Times; 1997) paneb imeks, et nii Sumeris kui ka Egiptuses näeme riike ilmumas ajaloo näitelavale täiesti kujunenult, mitte algeliste kobavate katsetena:

Joonis 1. Ainelisest kultuurist ajaloolise tsivilisatsiooni poole.

On hämmastav, et siin, otse *ülesmärgitud* ajaloo koidikul, me ei leia mitte väheste ülesannete ja nõrkade teostamisvahenditega riike ega hapraid ja nappe poliitilisi struktuure, vaid hoopis vastupidist: riigid näivad olevat täielikult organiseeritud ja hallatud. See paistab nii nagu valitsus, nii nagu seda mõistame praegu, oleks juba kohale jõudnud, täies jõus, esimesel hetkel, mil *ülesmärgitud* hakkavad kõnelema (Finer 1997, 1: 104, minu kursiivid).

Kena küll, ent tuleb küsida: kust ja millal said alguse need esimesed *ülesmärgistused*? Vastuseks on: peamiselt riigiasutustest, ja seda siis,

1) kui riigiasutused olid küllaldaselt välja arenenud, et suuta tegelda selliste mittetoitvate asjadega nagu kirjasüsteemi loomine, ja

2) kui riik tundis vajadust säilitada arvepidamist ja muud muul kui inimeste peas.

Enne riigi teket puudusid eeldused kirjasüsteemi tekkeks. Ja enne kirjasüsteemi teket ei saanud kirjutada ajalugu. Seega: *enne riigi teket ei saanud olla ajalugu* peale suulise, mis enamasti haihtub inimea jooksul. Vastupidi Fineri arvamusele oleks imeväärne just see, kui avastaksime kirjapanekuid juba “väheste ülesannete ja nõrkade teostamisvahenditega” riikide ajal.

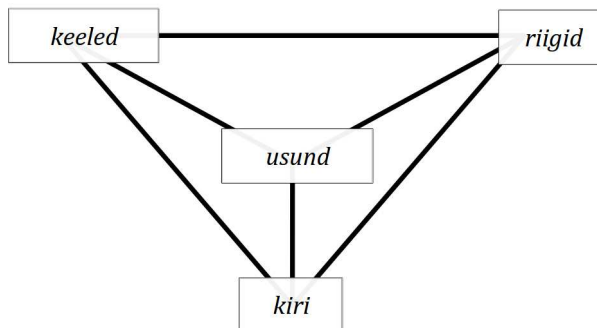
Kuigi katseid mõtteid pildis väljendada oli tehtud juba palju varem, muutis riigi haldamine pakiliseks üheti mõistetava kirjasüsteemi loomise. Samas tagas riik ka vajaliku personali, et seda ülesannet täita. Nii jõuti Egiptuses, Sumeris ja ka Hiinas sellise kirjasüsteemini alles mõni sajand pärast suurriigi (või linnade võrgustiku) kujunemist. Indias leiutati see suure kiiruga, niipea kui seal hakkas paisuma esimene suurriik — Maurya.

Kirjasüsteemi tulek märgistab ajaloo algust, erinevalt eelajaloo, mille kohta pakuvad meile teavet ainult potikillud, kivehitiised ja vanade kontide DNA. Eelajaloolisest tsivilisatsioonist saab ajalooline.

Jah, hilisemal ajal esineb lühiühendusi. Iseäranis võivad rändrahvad võtta eeskujud paigalistelt naabritelt ja moodustada riike ilma, et oleks linnu, ja kirjasüsteeme, ilma et oleks riike. Nema aga ei leiuta, vaid jälgendavad.

Tegelikkus on keerukam. Usundid sekkuvad kõigis arengujärkudes. Tsivilisatsioonide erinevus muudest kultuuridest võib olla hägune. Siiski on kultuuride, tsivilisatsioonide, riikide ja kirjasüsteemide levikualad kõik sellised suurused, mis tekivad, laienevad, kestavad, kahanevad ja kaovad. Seda teevad nad hõlmatud pindala ja inimeste arvu poolest. Need on põhimõtteliselt mõõdetavad, nii et samalaadseid suursi saab võrrelda.

Pakun välja, et ajaloolisi tsivilisatsioone saab suuresti iseloomustada usundi, keelte, riikide ja kirjasüsteemi kogumina. Neid märgiseid saab näidata nelitahukana ehk kolmnurkse alusega pü-

Joonis 2. Ajaloolise tsivilisatsiooni märgiste lapikuks vajutatud püramiid.

ramiidina, vaadatuna ülalt (vt joonis 2). Selle tipus on usund, mis hõlmab igasugust arvamuste süsteemi, nii nagu konfutsianism. Tavandipärane usund tundub keskse märgisena, isegi kui see on hiljuti kaetud marksismiga või lahjendatud üldise ilmalikkusega. Kõik neli märgist seostuvad üksteisega keerulisel viisil. Tsivilisatsioonid piirduvad sageli ühe keele ja kirjasüsteemiga, kuid mõni on hõlmanud ka mitut. Riigid on võnkuvaim märgis. Nad tekitab ja kaovad. Kuni nad aga kestavad, saab mõnest suurriigist tsivilisatsiooni ajalooline silt.

Tsivilisatsioonide võrdluse pioneeriks oli Arnold J. Toynbee oma hingematva 12-köitelise teosega *Uurimus ajaloost* (A Study of History; 1934–1961). Õnneks koondas ta selle ka käideldavamaks üheköiteliseks ülevaateks (Toynbee 1972; eesti k Toynbee 2003). Toynbee tööd ülistati esialgu liialt ja seejärel tehti maha kah liialt. Muidugi kaldus ta piinlikkust tekitavalt müütidesse ja allegooriatesse. See varjutab, ent ei tee olematuks tema teeneid julgedes võrrelda tsivilisatsioone süstemaatiliselt. Järgin põhiliselt Toynbee tsivilisatsioonide nimestikku (2003: 112–115), jättes välja udusemad.

Toynbee seadis sihiks uurida tsivilisatsioonide tekke, kasvu ning languse järke, kuid tegi seda vähem kui süstemaatiliselt. Rajades oma uurimuse *kasvu* mõistele, mis hõlmab suuruse muutumist, ei püüdnud ta seda suurust mõõta. Ega see hõlbus olnukski,

aga tal ei paista üldse olevat pähe tulnud katset teha. Mõõta tsivilisatsioonide kasvu-känge mustreid püsib saavutamata sihina. Nende märgiseid saab aga erineval määral mõõta. Keele puhul on see raske, sest suuline keel muutub vähehaaval: millal saab provintsiladinast vana põhjapransuse keel? Usundi levikut aja jook-sul peaks saama mõõta, kuid ei tea, et seda oleks püütud. Riikide puhul on seda tehtud ja see avab tee ka kirjasüsteemide poole.

Riikide ja maailma piirkondade pindala ja rahvaarvu tabelid 5000 aasta kestel leiduvad Rein Taagepera ja Miroslav Nemčoki teoses *Rohkem rahvast, vähem riike* (More People, Fewer States; 2024: 32–33, 319–333), kus peale ajalooatlaste kasutatakse ulat-uslikult Colin McEvedy ja Richard M. Jonesi kogumikku *Maailma rahvastiku atlas* (Atlas of World Population History; 1978). Hilisemat maailma rahvastiku atlast ei paista olevat ilmunud. Riikide rahvaarvu alusel saab määratleda kirjasüsteemide ulatust, küll väga kõhklevalt. Mõnikord hõivab üks kiri monumendid, aga turuväljakul valitseb teine. Riigi võimsust väljendab ka maa-ala suurus, kuid kirjasüsteemi jaoks see on kõrvaline. Seega tegelen siin ainult hõlmatud rahvastiku määraga. See on ebatäiuslik viis hinnata kirjasüsteemide kasvu ja hääbumist.

KIRJASÜSTEEMIDE LAADID JA NENDE LEVIKU MÕÕTMISE REEGLID

Kirjasüsteeme võib liigitada järgmiselt. Sellest piisab siinseks otstarbeks, kuigi esineb ka keerukamaid juhtumeid.

- Logograafiline, nagu muistne egiptuse ja praegne hiina *hanzi* — kirjamärgid esindavad sõnu. Puhtalt logograafilist kirja võib sageli mõista mitmeti, ja isikunimedega tuleb ras-kusi. Sellest saab üle silbiliste lisandite varal.
- Logosilbiline, nagu kiilkiri, maia ja praegune jaapani *kanji* — kirjamärgid esindavad sõnu või silpe.
- *Abjad*, nagu aramea, arabia ja heebrea kiri — kirjamärgid esindavad kaashäälikuid.
- *Abugida*, nagu india kirjad — kirjamärgid esindavad kaas-häälikuid, kuid täishäälikud on osalt ära märgitud.

- Silbilis-häälikuline, nagu korea *hangul* — kirjamärgid esindavad silpe ning kaas- ja täishäälikuid.
- Häälikuline, nagu kreeka, ladina ja slaavi — kirjamärgid esindavad kaas- ja täishäälikuid.

Kirjasüsteemid võivad levida ühe keele, usundi, riigi või tsivilisatsiooni piires või levida mitmele. Seda vaatleme hiljem. Esiteks tuleb hinnata nende leviku ulatust. Selleks tarvitan järgmisi lihtsustatud ja seega vaieldavaid mõõtmisreegleid.

Kui suurriik laieneb, oletan, et ka selle kirjasüsteem laieneb vastavalt. Harva laieneb see kiiremini. Võib ka arvata, et erineva kirjasüsteemi saarekesed suurriigi sees kaua vastu ei pea, ent tegelikkus on kirevam. Algelisem riik võib vallutada arenenud kirjasüsteemiga riigi ja tolle kirja omaks võtta. Mitu kirjasüsteemi võivad püsida kõrvuti, üks pühakirjas, teine monumentidel ja kolmas argielus. Sageli tuleb nende suhtelist osakaalu rahva hulgas tunde järgi hinnata.

Kui suurriik laguneb, oletan, et ta kirjasüsteem püsib endisel maa-alal, kui pole teada vastupidist. Kindla korra kadumine võib aga langetada rahvaarvu. Kui järgmine suurriik, mis kasutab sama kirjasüsteemi, jääb rahvaarvult eelnevast pisemaks, võib vahepeal oletada vähehaavalist langust. Nii juhtus Egiptuse Uue riigi ja Hilis-Egiptuse vahel.

Mõõtmisraskused suurenevad, kui kirjasüsteemi ala jääb tükeldatuks paljude nii väikeste riikide (või isegi hõimualade) vahel, et Taagepera ja Nemčok (2024) nende rahvaarvu ei näita. Nii on lugu Rooma-järgse Lääne-Euroopaga. Siis tulevad mängu eri maade rahvaarvud McEvedy ja Jonesi (1978) alusel. Euroopa riikide sissetungi järel Ameerikasse ja Austraaliasse hõlmab ladinakiiri ka need. Afro-Aasias tuleb hinnata araabia kirja püsivat levikut. India alamandril peab arvesse võtma araabialikku urdu kirjaviihi indiapärase kõrval.

VÕRDLEVAD TABELID

Esitan peamised kirjasüsteemid nende ilmunise järjestuses, katkudes mõõta nende teenindatud rahvaarvu eri aegadel. Ajaloo suurema osa kestel oli see teenindus kaudne, sest kirjutada ja lu-

geda oskasid ainult arvepidajad ja preestrid. Neid rahvaarve võiks esitada iga kirjasüsteemi kohta eraldi, kuid neid on hõlpsam võrrelda, kui esitada kõik kirjasüsteemid kõrvuti samas tabelis. Selliseid tabeleid on lihtsaim tagantjärele vaadata, kui nad on antud kohe alguses. Nii nad siin ongi. Rahvaarvud on antud miljonites ja ka protsendina maailma rahvaarvust. Kuidas need arvud on saadud, seda arutame hiljem.

Üksikud hinnangud omaette võivad olla viltu mitme miljoni võrra. Siiski võib neil olla tähendust juhul, kui kõik arvud on viltu samas suunas. Seepärast pole nad siin ümardatud. Sama kehtib maailma rahvaarvu protsentide kohta.

Tabel 1 näitab peamiste kirjasüsteemide hinnanguid aastail –3000 kuni ± 1 . See katab kahe varaseima kirjasüsteemi kogu kestmisaja — egiptuse kirja ja kiilkirja — ning alustab hiina, aramea, kreeka ja ladina kirja teekonda. Enne ± 1 . aastat tegid algust ka foiniikia, brahmi, maia ja varane korea kiri koos Induse oru märkidega.

Tabel 2 kattub eelnevaga aastail –400 kuni ± 1 , et hõlmata kogu brahmi kirja algust. See tabel jätab ära egiptuse kirja ja kiilkirja ning lisab brahmi (ja hilisemad indialikud) ja araabia. Ulatuses kuni 800. aastani, katab ta aramea teekonna lõpu ja peagu ka kreeka oma. Selles ajavahemikus sai alguse ka jaapani kiri ja Etioopia geezi kiri.

Tabel 3 kattub eelnevaga aastail 600–800, et hõlmata kogu araabia kirja algust, ja ulatub kuni 2025. aastani. Ta jätab ära aramea ja kreeka ning lisab jaapani ja slaavi. Vietnami, kitani, tanguudi ja tšurtšeni kirjad ilmusid ja hääbusid selles ajavahemikus.

Nüüd on aeg vaadelda iga kirjasüsteemi eraldi, et põhjendada tabeleis pakutud arve ning anda ka hinnang kirjasüsteemi ja tsivilisatsiooni suhtele. Teen seda neljas rühmas: Lääne-Aasia ja Kirde-Aafrika, Ida-Aasia, Lõuna-Aasia ja Euroopa. Enne seda tuleb ära märkida eraldiseisev maia kiri.

Maia logosilbiline. Maia glüüfid said alguse –200. aastaku. Nende kasutamine jõudis tippu klassikalisel ajal ehk u 600. aastal, kuid kestis tükk aega Hispaania kultuurimõrvani. See näib ainsa täieliku kirjasüsteemina Kesk-Ameerikas. Ta teenindas

Tabel 1

PEAMISTE KIRJASÜSTEEMIDE TEENINDATUD RAHVAARV MILJONITES JA PROTSENDINA MAAILMA RAHVAARVUST (−3000 kuni ±1. aasta)													
	maa-	egip-		kiil-		hiina		ara-		kreeka		ladina	
	ilm	R	%	R	%	R	%	R	%	R	%	R	%
−3000	12	[1	8]	[0,4	3]								
−2500	30	2	7	[0,5	2?]								
−2250	29	2	7	1,2	4								
−2000	27	2	7	1	4								
−1800	30	2,8	9	1,6	5	[1	3]						
−1600	32	2,5	8	1,8	6	[0,6	2]						
−1400	34	4,5	13	2,5	7	[3	9]						
−1200	38	4	11	2,7	7	5	13						
−1000	42	3,5	8	3	7	4	10	0	0				
−800	59	3	6	4	7	3?	5?	0,5	1	0	0		
−600	84	2,5	3	3	5	6	7	3	4	2	2	0	0
−500	100	3	3	3	3	9	9	10	10	4	4	0	0
−400	123	3	2	0,5	0,4	14	11	12	10	4	3	0,5	0,4
−300	153	3	2	0	0	20	13	7	5	6	4	2	1
−200	190	1,5	0,8			28	15	6	3	8	4	5	3
−100	200	0,5	0,3			40	20	5	3	9	4	8	4
±1	214	0	0			50	23	5	3	10	5	16	7

Rasvases kirjas arvud vastavad suurriigi rahvaarvule (Taagepera, Nemčok 2024: 320–333);
[ ] = kirjasüsteem pole veel üheselt mõistetav.

alla 1% inimkonnast, arvestades, et 600. aastal elas kogu Mehhi-
kos ja Kesk-Ameerikas 2,5 miljonit inimest (1,2% inimkonnast).
Hilisem inka kipu arvepidamise süsteem Lõuna-Ameerikas ei an-
na kirjasüsteemi mõõtu välja.

Tabel 2

PEAMISTE KIRJASÜSTEEMIDE
TEENINDATUD RAHVAARV MILJONITES JA
PROTSENDINA MAAILMA RAHVAARVUST
(–400 kuni 800. aasta)

	maa-ilm		hiina		ara-mea		kreeka		ladina		braahmi		araa-bia	
	R		R	%	R	%	R	%	R	%	R	%	R	%
–400	123	14	11	12	10	4	3	0,5	0,4	0	0			
–300	153	20	13	7	5	6	4	2	1	7	5			
–200	190	28	15	6	3	8	4	5	3	24	13			
–100	200	40	20	5	3	9	4	8	4	44	22			
±1	214	50	23	5	3	10	5	16	7	46	21			
100	217	60	28	6	3	13	6	20	9	46	21			
200	220	50	23	8	4	15	7	23	10	46	21			
300	209	40	19	8	4	15	7	23	11	47	22	0	0	
400	198	40	20	7	3	12	6	20	10	48	24	1	0,5	
500	206	40	19	5	2	10	5	16	7	52	25	2	1	
600	214	45	21	5	2	10	5	14	7	57	27	2	1	
700	224	46	21	3	1	7	3	12	5	62	28	27	12	
800	235	50	21	0	0	6	3	10	4	68	29	25	11	

Rasvases kirjas arvud vastavad suurriigi rahvaarvule (Taagepera, Nemčok 2024: 320–333).

LÄÄNE-AASIA JA KIRDE-AAFRIKA
KIRJASÜSTEEMID

Egiptuse logograafiline. Kogu egiptuse kultuuriala hõlmava riigi teke –3000. aastaks võis esile tuua vajaduse täpsema teabesäilitamise vahendi järele kui inimese mälu. Üheti mõistetav hieroglüüfiline kiri kujunes palju varasemate märkide alusel välja ehk –2600. aastaks. Seda kirja kasutas preestrite ja arvepidajate vähemus üldiselt kirjaoskamatu eliidi hulgas, kes omakorda valitses kahte miljonit maaharijat — 7% maailma rahvastikust. Järgnevad suurriigid tõusid ja varisesid, jõudes –1400. aastaks kuni 4,5 mil-

Tabel 3

PEAMISTE KIRJASÜSTEEMIDE TEENINDATUD RAHVAARV MILJONITES JA PROTSENDINA MAAILMA RAHVAARVUST (alates 600. aastast)														
	maa-ilm		hiina		ladina		india-lik		araa-bia		jaapani		slaavi	
	R	R	%	R	%	R	%	R	%	R	%	R	%	
600	214	45	21	14	7	57	27	2	1	3	1			
700	224	46	21	12	5	62	28	27	12	4	2			
800	235	50	21	10	4	68	29	25	11	4	2	0	0	
900	270	50	19	17	6	75	28	30	11	4	2	5	2	
1000	281	45	16	28	10	82	29	38	14	4	2	8	3	
1100	310	100	32	41	13	87	28	41	13	6	2	11	4	
1200	398	75	19	57	14	93	23	44	11	8	2	14	4	
1300	396	75	21	54	14	94	24	42	11	10	2	14	4	
1400	362	75	21	52	14	96	27	41	11	12	3	14	4	
1500	457	100	22	72	16	112	25	47	10	17	4	15	3	
1600	554	150	27	100	20	132	24	54	10	22	4	16	3	
1700	635	160	25	140	22	156	25	58	9	29	5	26	4	
1800	941	340	36	200	21	185	20	62	7	28	3	44	5	
1900	1640	470	29	510	31	280	17	106	6	60	4	113	7	
2000	6020	1300	22	2200	37	1350	23	650	11	130	2	230	4	
2025	8180	1415	17,3	3300	40	2000	25	900	11	125	1,5	225	3	

Rasvases kirjas arvud vastavad suurriigi rahvaarvule (Taagepera, Nemčok 2024: 320–333).

joni inimeseni — 13% inimkonnast. Kirjasüsteemi kaudselt kasutavate inimeste hulk võis sisesõdade ajal mõnevõrra langeda.

Egiptuse kirjasüsteem ei levinud mujale kui Nuubiasse lõuna pool, kuigi ta kirjamärgid said Foiniikia abjadi lähtealuseks. Ta lihtsustus demootiliseks (s.t rahvalikuks) kirjaks, kuid järjepidevus püsis. Pärast oma eelnevat plahvatust kasvas Egiptuse rahvaarv aeglasemalt kui maailma oma. Seetõttu langes egiptuse kirjasüsteemi levik —600. aastaks 3%-le inimkonnast. Süsteem pidas vastu Pärsia vallutusele —400. aastail, kuid alates —300. aastast

tõi Makedoonia Ptolemaioste valitsus sisse võistleva kreeka keele ja kirjasüsteemi. Egiptuse kirja haare langes –200. aastal alla 1% inimkonnast ja peagu nullile ± 1 . aastal, kui teda asendas kreekapärane kopti tähestik.

Egiptuse kirjasüsteem oli ühetsivilisatsiooni kirjasüsteem ja egiptuse tsivilisatsioon oli ühe kirjasüsteemiga tsivilisatsioon. Egiptuse usund elas vaevu kirjasüsteemist kauem, mõjutas aga Rooma usulisi otsinguid. Vastu võttes ristiusu, jätsid kopti keele kõnelejad lõplikult maha egiptuse tsivilisatsiooni ja liitusid kreeka-rooma omaga. Keel pidas vastu, murdudes alles 1500. aastail, kui Mamelukkide valitsus asus kopti kristlasi taga kiusama.

Miks egiptuse kirjasüsteem ei püsinud? Väliseid katsumusi tuli ehk kaua aega liiga vähe, viies sumbumiseni, seejärel aga nad kuhjusid liiga kiiresti. Mujal arenes logograafiline kiri vähehaaval silbilise ja häälikulise poole. See läks Egiptusest mööda, kuni järsku pörkus viimistletud kreeka tähestikuga. Tolle eelised olid liiga valdavad.

Kiilkiri, logosilbiline. See alguses kah logograafiline kiri idanes Sumeri maalapil Lõuna-Mesopotaamias. Ligi 30 linnriigis oli –3000. aastaks kokku ehk 0,4 miljonit inimest — ikkagi 3% inimkonnast. Palju varasemate kirjalaadi märkide alusel võis üheti mõistetav kirjasüsteem areneda juba –2900. aastaks, aga kindlasti enne Sumeri ühinemist umbes –2350. aastal. Semiidi-keelne Akad keskses Mesopotaamias võttis Sumeri üle ja laiendas korraks kiilkirja levikut 1,2 miljonile inimesele Mesopotaamias ja Süürias, 4%-le inimkonnast. Rööpvorm kujunes Eelamis, ida pool Lõuna-Mesopotaamiat.

Aastaks –2000 arenesid sõnamärkidest silbimärgid. See edusamm aitas ehk kiilkirja vormidel levida –1700. aastaks eri tsivilisatsioonides Anatoolias: Hetiidi ja hiljem Mitanni ning Urartu riikides. Akadi ja hetiidi kirjamärgid püsisid sarnasemana, kui on praegused ladina, kreeka ja slaavi tähed.¹ Kiilkirja eri vormid teenindasid umbes 7% maailma rahvastikust –1400. kuni –800. aastani.

---

¹Jaana Puhveli teade 26. VII 2025.

Pärast –800. aastat pidi kiilkiri lääne pool võistlema aramea abjadiga, samas kui ta idas veel –500. aasta paiku laienes vana-pärsia keelele. Too aga rakendas vanade kirjamärkide lihtsustatud vorme juba peagu häälikuliseks otstarbeks (Puhvel 1961). Tolal oli Ahhemeniidide suurriik oma tipus. Pärsia, babüloonia ning eelami kiilkirjad olid ametlikud, kuid majanduselus asendas kiilkirja aramea kiri Süüriast Mesopotaamiani ja Egiptus säilitas oma kirja. Riigi 16 miljonist alamast võiks 3 miljonit omistada egiptuse ja 10 miljonit tõusvale aramea kirjale. See jätaks 3 miljonit taanduvale kiilkirjale, seda peamiselt hõredalt asustatud Iraanis. Aastaks –400 asendas aramea kiri kiilkirja täielikult.

Eredas kontrastis egiptuse kirjaga ulatus kiilkiri mitmesse tsivilisatsiooni. Ta mõjutas eelami kirja ja levis sumeri-semiidi Mesopotaamiast indoeuroopa ja hurri-urartu keeltesegudele Anatoolias, kus usundid ja sotsiopolitiilised vormid tulenesid erinevaist juurtest. Ta ulatus Iraani zoroastriusuliste juurde. Ta oli peamiseks kirjasüsteemiks mitmes erineva tsivilisatsiooniga suuriigis samal ajal ja järjети. Kui egiptuse kiri kattus suuresti tsivilisatsioonini, keele, usundi ja suurriigiga, siis sumerijärgne kiilkiri avarus üle kõigi nende piiride.

Miks kiilkiri ei püsinud? Ta arenes ometi logograafilisest silbilisest. Siiski jäi ta jalgu lihtsamate märkidega aramea abjadile. See uus kiri kerkis kiilkirja levikuala veerel, nii et kokkupuude oli otsene, ja pealegi kõrvaldas Ahhemeniidide võim poliitilised seinnad piirkondade vahel. Olles ületanud tsivilisatsiooni piirid, lakkas kiilkiri olemast kultuurilise identiteedi märgis. Viimased, kellel võis püsida sooje tundeid kiilkirja vastu, olid ehk pärslased, kes selle kirja viimasena omaks võtsid.

Foiniikia abjad. Aastaks –1050 saavutasid foiniiklased läbi-murde logogrammidest häälikuliste märkide poole. Esiteks lihtsustasid need kannatamatud kaupmehed egiptuse hieroglüüfide kuju. Siis omistasid nad märkidele sõnade asemel häälikulise tähenduse. Nii andis foiniikia *bet* (maja) märgi hääliku *b* jaoks. Külili lükatult meenutab meie “B” ikka veel toda maja uksega keskel. “A”-ga on lugu keerulisem. Foiniikia kiri oli abjad — ainult kaashäälikud said omale märgid. Kuidas võisime nendelt saada “A”?

Asi on selles, et foiniikia kaashäälikute hulgas oli ka sulghäälik 'a — umbes nagu võro keeles "kalad" on *kalaq*, kus *q* kõlab mulle nagu poolele teele jäänud *k*. Foiniikia keeles võis see *q* või rahvusvahelisemalt 'a esineda ka sõna alguses. Nii andis 'alep 'härg' märgi sulghäälikule 'a, MITTE täishäälikule *a*. See täishäälik tuli alles kreeklastel. Nii määrasid "härg" ja "maja" kreeka alfa ja beeta kuju. Pöörates "A" pea peale, näeme sarvedega härjapead.

Otse või kaudselt tulenesid foiniikia kirjast aramea (—850. aastat), kreeka (—800), etruski (—700) ja ladina (—600) kirjad. Oma lähtekohas asendas seda peatselt aramea kiri. Nii ei ulatunud läbi-murdeline foiniikia kiri vist kunagi 1%-ni inimkonnast.

Foiniiklaste algatatud häälikuline kiri tõi tohutuid järelemeid. Samuel E. Fineri sõnadega: "Tähestik muutis kirjaoskuse üldrahalikuks" (1997, 3: 1614). Küllap see nii oli. Kui Korea keiser 1400. aastail asendas logograafilise kirja praeguse silbilis-tähestikulisega, siis töötas kirjaoskajatest eliit selle vastu, sest see kiri võimaldas sündsusetult isegi pööblil lugema õppida.

Aramea abjad. Aramea keel levis Süürias ja Mesopotaamias alates —1000. aastast seletamatult kiiresti, esiteks kaubanduskeelena ja siis üldkeelena, kuigi sel polnud taga suurriiki. Sellega koos levis aramea abjad, kui see u —850. aastal tekkis foiniikia kirja alusel. Pärast —700. aastat sai sellest õilsa kiilkirjaga võrdne ametlik kiri Uus-Assüüria (—900. kuni —609. aastani) ja Uus-Babüloonia (—626. kuni —539. aastani) riigis. Need riigid hõlmasid eri aegadel 1 kuni 6 miljonit inimest, kelle hulgas kiil-kiri oli taandumas. Nii võis aramea kiri —600. aastal teenindada 3 miljonit inimest — 4% maailma rahvastikust.

Ahhemeniidide suurriik (—550. kuni —330. aastani) lisas aramea kirja vastumeelselt vanematele ametlikele kirjadele. Kiri teenindas 10% inimkonnast aastail —500 kuni —350, mil ta ülemaailmne ulatus oli tipus. Ta leidis võistleja pärast makedoonlaste sissetungi (—330. aastal), kui osa eliidist siirdus kreeka keelele ja kirjale. Ka Lääne-Aasia osa maailma rahvastikust kahanes ja nii langes aramea kirja osakaal 3%-le. Rooma vallutus (—50. aastal) lisas survet ladina kirja poolt, kuid see jäi kaudseks. Vahepeal (—200. aastal) aitas aramea kiri moodustuda heebrea kirjal.

Nende proovikivide kiuste püsis aramea kirja ülekaal Mesopotaamias ja Süürias. Rooma riigis pärast ± 1 . aastat võib ladina, kreeka ja aramea osa hinnata umbes nagu $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$ ja $\frac{1}{6}$. See tähendaks aramea kirja kerget tagasitõusu 4%-ni maailma rahvastikust aastail 200–300. Varajases Bütsantsis (400. kuni –600. aastani) võib arvestada $\frac{2}{3}$ kreeka ja $\frac{1}{3}$ aramea kirja.

Poliitiliselt teistele allutatud arameakeskne tsivilisatsioon virgutas uue usundi, mis vallutas vallutava suurriigi, ent ristiusk tegi seda peamiselt kreeka ja ladina kirja vahendusel. Nabatea kirja kaudu (–200. kuni 400. aastani) andis aramea kiri aluse araabia abjadile u 300. aastal, ja sellest sai ta hukatus.

Pärast araablaste sissetungi Süüriasse ja Mesopotaamiasse aastail 634–644 asendas araabia keel aramea ametlikes dokumentides ja mitme sajandi jooksul ka käibekeeles. Aramea kiri hääbus 800. aastail. Peamiste kirjasüsteemide hulgas ajaloo kestel näib see olevat vähim tuntud ja märgatud.

Kas aramea kiri oli mitmetsivilisatsiooniline? Peagu kunagi ei vullanud ta mingit maa-ala täielikult. Ta laienes ilma riikliku toeta Ahhemeniidide, Seleukiidide, Rooma ja Bütsantsi riikides, mis kõik eelistasid teist kirjasüsteemi — aga ta elas nad üle, peale Bütsantsi. Ta teenindas ka mõnda teist semiidi keelt peale aramea ja mitmeid usulisi katsetusi. Arnold J. Toynbee (1972) mainib aramea keelt ja kirja harva, seda mitme juurega süüria tsivilisatsiooni piires. Ometi oli aramea kiri seal nii keskne, et seda tsivilisatsiooni võiks peagu niisama hästi kutsuda aramea tsivilisatsiooniks. Aramea kiri toimis teiste kirjadega samal maa-alal, nii et ta oli osaks mitme tsivilisatsiooni segust.

Võtaks liiga palju aega, et jälgida Sassaniidide Iraani arameapõhise **pahlavi** abjadi (± 1) seoseid **sogdi** abjadiga Kesk-Aasias (100. aastal) ja **vanatürgi** abugidast häälikulisse suunduva kirjaga (700. aastal) kaugemal idas. Too viis **mongoli** (1200. aastal) ja **mandžu** (1600. aastal) häälikuliste kirjaviisideni Vaikse ookeani lähistel. Mõni neist võis mõnda aega teenindada rohkem kui 1% maailma rahvastikust, kuid ükski vist ei püsinud sel tasemel kauem kui sajandi või paar.

Mida rohkem need lülid aja jooksul ida poole liikusid, seda enam nihkusid nad huvitaval kombel abjadist häälikulise kirja poole, ehkki pole märgata sidet häälikuliste kirjadega Euroopas.

Nende lääneküljel võttis araabia abjad üle Iraani ja Kesk-Aasia, sellal kui hiina logograafiline kiri säilitas ülevõimu idas.

Geezi abugida. Foiniikia eelsest protosiinai kirjast arenes see kiri 400. aastaks välja Lõuna-Araabias. Praeguseid vorme tarvitab paarkümmend miljonit inimest Etioopias ja Eritreas.

Araabia abjad. Tuletatuna aramea kirjast nabatea kaudu, kujunes araabia abjad välja u 300. aastaks. Ta haare laienes koos islamiga pärast 600. aastat. Araabia keelelt kandus kiri edasi farsi keelele Iraanis ja urdule Pakistanis, ei ulatunud aga Bangladeshis ega Indoneesiani.

Araabia kirja levik vastas 700.–800. aastail umbes Kalifaa-di elanikkonnale. Riik varises, islam ja sellega koos ka kiri levis edasi. Üksikmaade rahvastiku hinnangud (McEvedy, Jones 1978) näitavad, et kiri hõlmas 1000. aastaks oma tipus 14% maailma rahvastikust. Hoolimata moslemite sissetungist ida poole Indust 1200. aastal kaotas araabia kiri seejärel osakaalu, sest vastupidi Hiinale ja Euroopale seiskus rahvaarvu kasv islami piirkonnas.

Kuigi Delhi sultaniriigi rahvaarv tõusis 1350. aastaks 40 miljonini ja Moguli riik tõstis selle 130 miljonini 1650. aastaks, jäi nende alamate peamiseks kirjasüsteemiks indialik. Et välja sõeluda araabia ja indialiku osakaalu, võib tahapoole arvutada praegusest olukorrast. Araabia kirjale rajatud urdu kirja kasutatakse peamiselt Pakistanis, mis hõlmab 11% India allmandri rahvastikust. Parema puudusel võib kõhklevalt omistada seda 11% allmandri rahvastikust araabiapärasele kirjale 1300. aastast alates. Võis alguses olla vähem ja moslemi valitsuse tippajal rohkem, ent andmestik puudub.

Araabia ja sellega seotud kirjade osakaal langes 1900. aastaks 6%-le inimkonnast. Alles siis hakkasid araabia kirjaga maad osalema ülemaailmses rahvastikuplahvatuses. Kiri hakkas ka levima Saheli vööndisse Aafrikas. Ta teenindab nüüd taas 11% inimkonnast.

Arvestades urdu kirja levikut India tsivilisatsiooni piirkonnas, võiks araabia kirja pidada mõõdukalt mitmetsivilisatsiooniliseks, kuid ta ulatub siiski vaevalt üle ühe usundi piiride. Ka islami maailmas ei võtnud araabia kiri vedu Bangladeshis ega Indoneesias

ja 1900. aastail asendas seda ladina kiri Türgis ning slaavi oma Kesk-Aasias. Kiri levib ehk edasi Sahelist lõuna pool.

IDA-AASIA KIRJASÜSTEEMID

Hiina logograafiline. Märkidest ennustuskontidel – 2000. aastal Huanghe jõe valgalal kujunes üheti mõistetav vana hiina kirjasüsteem välja – 1200. aastaks, kui Shangi suurriigi rahvaarv jõudis 5 miljonini — 13% inimkonnast. Kirja levikuala püsis järgneva mitmeriikluse ajal, ent vist – 800. aastaks langetasid lakkamatud sõjad rahvaarvu 3 miljonile. Hiina tsivilisatsioon tungis seejärel Jangtse valgalale läänes ja lõunas. Rahvastiku koguarv tõusis, eri riikide kirjasüsteemid eristusid.

Liitmine suurriigiks – 200. aasta paiku suurendas üldist pinda ja tõstis rahvaarvu. Riik ühtlustas karmide vahenditega ka kirjasüsteemi. Rahvaarv saavutas 100. aastaks enneolematu 28% inimkonnast. Oletan, et kiri teenindas Hani ja järgnevate suurriikide elanikkonda nende tippajal ja et umbes sama tase püsis poliitilise mitmekesisustumise aegadel. Selle tipp Songi ajal — 32% inimkonnast 1100. aastal — on kahtlasevõitu, kuid Qingi tipp hämmastava 36% juures 1800. aastal on tõeline.

Hiinas toimusid sisemised usundilised otsingud (taoism) ja katsetati ka paari väljaspoolsega (budism ja marksism), kuid põhiliselt kinnistus ta 2200 aasta eest sellise konfutsianismi juures, mida õpetaja Konfutsius ise vaevu oleks ära tundnud. Hiina kiri vahendas neid kõiki ja teenindas 2000 aasta kestel ligi veerandit inimkonnast — ja mõnikord kolmandikku. 1900. aastast saadik on aga rahvaarv mujal plahvatanud kiiremini, nii et hiina kirja osakaal on langenud, ja uskumatult järsku just hiljuti: 22% inimkonnast 2000. aastal ja 17% 2025. aastal. See on Hiina madalaim osakaal – 200. aastast saadik. Pole suurt vahet, kas lisada Hiinale 50 miljonit välishiinlast.

Nii nagu egiptuse kirjasüsteem, on ka hiina oma olnud ühe tsivilisatsiooni oma. Ta on küll mõjutanud endisi korea ja vietnami ning praegust jaapani kirja, ent on sealt ise vastu võtnud vähe tagasisidet. Muudatused Shangi ajast praeguse hanzi kirjani on olnud vähehaavalised. Miks on see logograafiline kiri püsinud, kui egiptuse oma ei pidanud vastu?

Vajadus väljendada häälikuid oli pakilisem keeltes, kus väikesed erinevused muudavad tähendust (näiteks *tuleb, tulen, tulin*). Ühesilbiste sõnadega vanas hiina keeles seda survet polnud ja tonaalsuse eristamist oli raske väljendada häälikulises kirjjas (vt Taagepera, Nemčok 2024: 282). Nii oli Hiinal vähem ajendit liikuda logograafilisest kirjast kaugemale. Erinevalt Egiptusest ei tundnud ta ka naabruses asuvate häälikuliste kirjasüsteemide survet. Geograafia ahistas Egiptust, võimaldas aga hiina kultuurialal 3000 aasta kestel aegamisi laieneda. Tsivilisatsiooni suur mass varjas kirjasüsteemi.

Jaapani logosilbiline. Praegune kanji kiri kohandus aegamööda hiina omast alates 400. aastast, kui Jaapanis elas 1,5 miljonit inimest. Juba aastail 700–1300 teenindas kiri 2% maailma rahvastikust. Aastail 1400–1900 sai sellest 3% või 4%, tipuga 4,6% juures 1700. aastal, kui Jaapani rahvaarv mitmekordistus. 2025. aastal oli see langenud 1,5% juurde. Ilmselt on see ühe-tsivilisatsiooni kirjasüsteem.

Kitani logograafiline. Kitani/Liao riik Mongoolias ja Põhja-Hiinas sai endale 920. aasta paiku kaks teineteisest täiesti erinevat kirjasüsteemi: “suur” ja “väike”. Enamik märke erines hiina omadest, ja leidis ehk ka silbimärke. Mongoli laadi kitaniid hõivasid Pekingi 947. aastal ja valitsesid umbes 18 miljonit inimest, kuid enamik neist ei olnud kitani talupojad. Kitani kiri teenindas ehk 3 miljonit — 1% maailma rahvastikust, kuni tšurtšeniid 1125. aastal Liao purustasid. Songi keiser pidas siiski vajalikuks 1191. aastal kitani kiri keelustada — ju see suutis siis võistelda hiina kirjaga. See ei hääbunud ise, vaid roogiti välja.

Tanguudi logograafiline. Tiibeti-birmakeelne tanguudi rahvas Gansu praeguse Hiina riigi keskel arendas aastail 1000–1300 omaenda hiinamõjulise kirjasüsteemi. See võis 1200. aastal teenindada 6 miljonit inimest — 2% inimkonnast. Mongoli vallutajad hiinastasid ja surusid peale hiina kirja.

Tšurtšeni logograafiline. See kiri arenes hiina ja kitani mõjul Tšurtšeni/Jini riigis (aastail 1100–1230) Mandžuurias ja Põhja-Hiinas, mis hõivas isegi Songi pealinna 1127. aastal. Arvukad hiina raamatud tõlgiti tunguusi keelkonna tšurtšeni keelde. Tšurtšeni/Jini tippajal 1200. aastal võis tšurtšeni kiri teenindada riigi 35 miljonist alamast 6 miljonit — 2% inimkonnast. Selle kasuta-

mine vähenes, kui mongolid Jini hävitasid, kuid viimane tsurtšeni raidkiri pärineb 1526. aastast.

Vietnami logograafiline. Kohandatud hiina kirjasüsteemi järgi alates –300. aastast, kujunes lõplik *chũ' nôm*'i kiri 1200. aastail ja eliidid kasutasid seda rööbiti hiina omaga. Juhatus 1600. aastail, et üks Portugali misjonär kohandas ladina kirja vietnami keelele. Tonaalse keele puhul oli hämmastav, et see ladina kiri võitis aegamööda pinda haritlaste hulgas ja asendas 1930. aastail *chũ' nôm*'i. Prantsuse koloniaalvõimu näpud ei paistnud mängus olevat. *Chũ' nôm* teenindas vaevu kunagi rohkemat kui 0,5% maailma rahvastikust.

Korea silbilis-häälikuline. Hiina omast kohandatud kiri sai Koreas alguse juba –100. aastaks, kuid hoopis erinev silbilis-häälikuline hangul töötati teadlikult välja 1400. aastail. Korea saavutas aastail 1100–1200 1% maailma rahvastikust ning taas 1700. ja 2000. aastal. Hangul on selgesti ühetsivilisatsiooni kirjasüsteem.

LÕUNA-AASIA KIRJASÜSTEEMID

Induse kirjakatse. Induse oru tsivilisatsioonist (–2600. kuni –1900. aastani) on jäänud kirja laadi märgistusi. Üheti mõistetavat kirjasüsteemi pole märgata.

Brahmi abugida. Aastast –2000 saadik on India allmander olnud koduks vähemalt viiendikule inimkonnast. Seetõttu on üllatav, et pärast Induse märgistusi ei katsutud seal enne –300. aastat kirjasüsteemi arendada. Kui Maurya suurriik –320. aastast alates paisus, suurenes vajadus arendada suulisest täpsemat teavitusviisi. Uduiselt arameapärane kiri ilmus järsku ja levis üle riigi. See teenindas –300. aastal 7 miljonit inimest ja riigi tippajal –250. aastal 28 miljonit — 14% inimkonnast.

Pärast Maurya riigi lagunemist võis brahmi kiri ikkagi üsna kiiresti üle allmandri levida. Kui nii, siis võib teenindatuks pida kogu selle elanikkonda, mis 400. aastal oli 48 miljonit (Taagepera, Nemčok 2025: 32–33) — 24% inimkonnast. Kuna erinevalt Hiinast polnud kirjasüsteem keskse võimu valve all, brahmi kiri hargnes. 500. aastaks eristus kaks rühma.

Põhja- ja lõunaindialikud abugidad. Praegused põhjapärase india kirjad hõlmavad devanaagarit, mis sai alguse u 1000. aastal ning mida kasutatakse hindi ja marathi keele jaoks. Sinna rühma kuulub ka gudžarati kiri Gujaratis, gurmukhi Punjabis, bengali Lääne-Bengalis ja Bangladeshis ning ka hani kolonisaatorite poolt ahistatud tiibeti kiri. Lõunapärase india kirjad hõlmavad tamili (kujunenud 400. aastast saadik) ja telugu (1200–) kirja. Väljaspool Indiat kuuluvad sinna rühma singali Sri Lankas (700–), khmeeri Kambodžas (600–), birma Myanmaris (1000–), tai Tais (1200–) ja kunagine jaava (1500–1950) kiri.

Paljud indialikud kirjad on teistest täiesti erinevad ja nende levikut peaks jälgima eraldi. Paraku ei leia ma enne 2000. aastat isegi teed, kuidas arvestada eraldi põhja- ja lõunaharude levikut. Parim, mida suudan, on hinnata kõigi indialike kirjade levikut koos. Oletan, et need kirjad hõlmasid kuni 1200. aastani kogu allmandri ega ulatunud palju mujale. Hiljem sisenes araabia kiri läänest, kuna indialikud kirjad levisid kaugemale itta.

2000. aastal valdas araabiapärane urdu kiri Pakistani, mis hõlmas 11% allmandri rahvastikust — 154 miljonit 1,36 miljardist. Samal ajal hõlmasid indialiku kirjaga maad Indiast ja Bangladeshist itta (Sri Lanka, Myanmar, Tai ja Kambodža) 135 miljonit inimest, umbes tasa tehes Pakistani. Parema puududes oletan samalaadset umbkaudset tasakaalu ka aastail 1300–1900. Nii siis kasutan indialike kirjasüsteemide kasutajate arvuna India allmandri rahvaarvu 500. aastast alates.

Kui nii, siis teenindasid indialikud kirjad aastail 600–1700 võnkuvalt 23–29% inimkonnast. Nende osakaal langes 1900. aastaks 17%-le, sest Indias polnud veel alanud Hiinas ja Euroopas toimuv rahvastikuplahvatus. 2000. aastal jõudis ta järele ja indialike kirjasüsteemide osakaal suurenes taas 23%-ni.

Tabel 4 näitab kirjasüsteemide osakaalu India riigis 2011. aastal, kui seal elas 17,6% maailma 7,02 miljardist inimesest. Devanaagarit kasutas ka Nepal, tuues tolle osakaalu maailmas 9,7% juurde. Bengali kirja kasutas ka Bangladesh, seega osakaal 4,0% maailmas. Tai, mon-birma, singali ja khmeeri osakaal maailmas oli vastavalt 1,0%, 0,8%, 0,3% ja 0,2%, suurendades lõunaindialike kirjade osakaalu 5,8%-ni.

KIRJASÜSTEEMID INDIAS 2011. AASTAL
OSAKAALUNA INDIA JA MAAILMA RAHVASTIKUST

kiri	keel	India %	maailma %
<i>Põhjaindialikud</i>			
devanaagari	hindi, marathi, maithili	52,7	9,3+Nepal 0,4=9,7
bengali-assami	bengali ja assami	9,6	1,7+Bangladesh 2,3=4,0
gudžarati	gudžarati	4,6	0,8
teised	odia, pandžabi jm	8,9	
		75,8	13,3+Nepal ja Bangla- desh 2,7=15,0
<i>Lõunaindialikud</i>			
telugu	telugu	6,7	1,2
tamili	tamili	5,7	1,0
teised	kannada, malajalami jm	7,6	
		20,0	3,5+Kagu-Aasia 2,3=5,8
<i>Urdu-araabia</i>	urdu	4,2	

Allikas: Languages of India, en.wikipedia.org/wiki/Languages_of_India.

See kõik eirab inglise keele *lingua franca* rolli Indias. Ehk kasutab seal üha rohkem inimesi koolis ja tööl pigem ladina kui india kirjas ainestikku, kuid andmestik puudub.

Brahmile rajatud kirjasüsteeme kasutatakse ühe tsivilisatsiooni piires. See ise aga on nii mitmekesine Indias (kontrastina Hiinale) ja ulatub Kambodžani, et imelik on seda nimetada üheksainsaks tsivilisatsiooniks. Rühmana on indialikud kirjad nii ühe- kui ka mitmetsivilisatsioonilised. Eraldi kirjasüsteemid on kohalikumad.

EUROOPA KIRJASÜSTEEMID

Euroopa pakub keeruliselt hargneva tsivilisatsiooni. Nad laenavad süüria-arama omast ja sisaldavad katkestusi ning jätkumist

usundis, kirjasüsteemis ja keeltes. Joonis 3 annab iga tsivilisatsiooni kohta joonisel 2 esile toodud märgised. Arutan seda joonist kreeka, ladina ja slaavi kirjasüsteemi raamistikus.

Kreeka häälikuline. See –800. aasta paiku alguse saanud kirjasüsteem oli esimene päriselt häälikuline, sest sisaldas ka täishäälikuid. Kreeklased ei tundnud foiniikia sulghäälikut ‘a — see võro q — ega märganud seda foiniiklaste jutus. Nii arvasid nad, et ‘alep on lihtsalt alep ja et kaashääliku ‘a kirjataht märgib täishäälikut a. See esimene täishäälik osutus kasulikuks. Kas see eksitus viis kreeklased mõttele luua märgid ka teiste täishäälikute jaoks? Ei tea.

Polnud ehk juhuslik, et läbimurre üleni häälikulise kirja poole toimus idapoolse Vahemere taolises paigas, kus võrdselt tugevad tsivilisatsioonid arenesid välja rööbiti, väga erinevate keelte alusel — egiptuse, semiidi ja indoeuroopa. Kui üks takerdus, haaras teine ja kolmas teatepulga. Seda ei saanud juhtuda Ida-Aasias, kus kõigist tugevaim tsivilisatsioon rookis juurteni välja tsurtšeni logograafilise ning mongoli ja mandžu häälikulise kirjasüsteemi. Vähem tõenäoline oli läbimurre ka kahe keelkonnaga India alamandril.

—500. aastaks levis kreeka tähestik ka kreeka asulates Sitsiilias ja hõlmas rohkem kui 4 miljonit inimest — 4% inimkonnast. Alates –300. aastast tegi makedoonlaste võimuhaare Pärsia riigis kreeka keele mainekaks Egiptusest Iraanini. Kui arvestada kreeka kirja kasutajaks pool Seleukiidide, Ptolemaiuse ja Baktria riikide elanikkonnast —200. aastal, võib kokku saada 8 miljonit inimest. Aga see oli ikkagi vaid 4% inimkonnast, sest maailma rahvaarv plahvatas mujal.

Kui Rooma riik vallutas suure osa helleni maailmast, kujunes ainulaadne sümbioos — kreeka-rooma tsivilisatsioon — arameakeelse süüria omaga veerel. Võttes aluseks eelmainitud ladina-kreeka-aramea jaotuse $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$ ja $\frac{1}{6}$, annaks kogu riigi 31 miljonit ± 1 . aastal kreeka kirjale 10 miljonit kasutajat. Osaliselt hellenistunud Baktria oli juba kadunud. Rooma riigi kasvades ja selle idapoolse osa ühe rohkem hellenistudes võis kreeka kiri 200.–300. aastail hõlmata 15 miljonit inimest — 7% maailma rahvastikust.

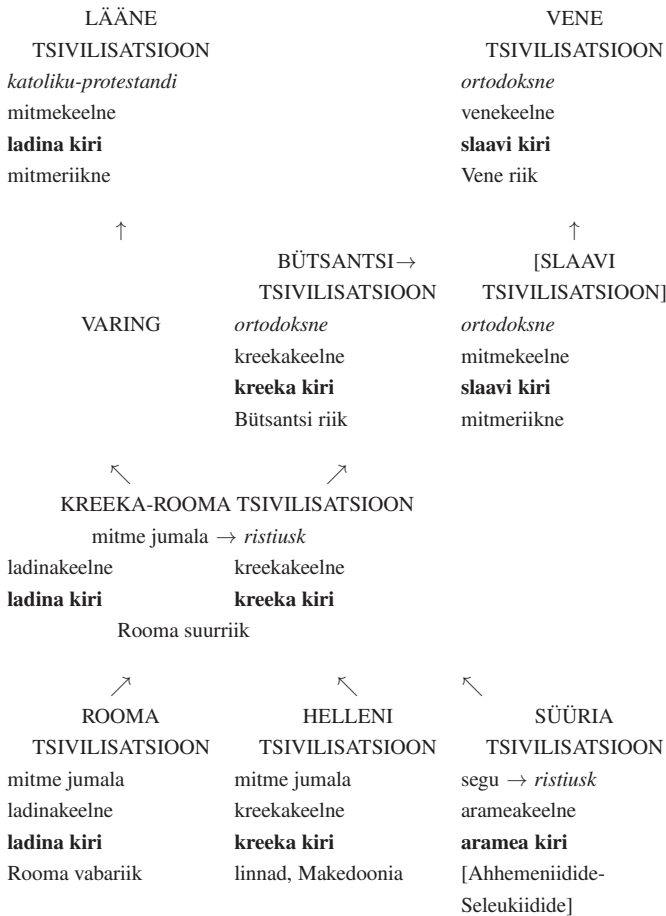
Ebatavalisel kombel viskus kreeka-romaa tsivilisatsioon 300. aasta paiku uue jõulise arameakeelsete juurtega usundi poole. 400. aastaks jagunes suurriik kreeka ning ladina pooleks ja ka usund lõhenes pikapeale. Sellega taastus mõneti Rooma vallutuste eelne olukord kahe eraldi tsivilisatsiooniga. Uue usundi tõttu aga olid need uued tsivilisatsioonid, ja läänepoolne varises peatselt kokku. Idas oli kreeka-aramaa kirja kasutamise suhe $\frac{2}{3}$ – $\frac{1}{3}$. Kreeka kiri teenindas 500.–600. aastail umbes 10 miljonit inimest — 5% inimkonnast. Aastail 630–650 kaotas Bütsants järsku oma arameakeelsed alad ja muutus üleni kreekakeelseks. Kreeka kiri teenindas 7 miljonit inimest aastail 700–1000, mis 1100. aastaks langes 3 miljonile.

Saatuslik hetk saabus 900. aasta paiku, kui kreeka kirjal ei õnnestunud laieneda slaavi keelele võimsas Bulgari riigis loode pool Konstantinopolit. Selle asemel loodi seal kreeka kirja alusel uus slaavi tähestik. Kuidas võis see juhtuda? Oleks hõlpsasti võinud lisada mõne uue tähe olemasolevatele või kohandada olemasolevaid, nii nagu läänepoolsed slaavlased (poolakad jne) kohandusid ladina kirjaga. Kas oli mängus rohkem bulgari nõue eraldi kirjasüsteemi järele või hellenite vastumeelsus jagada oma kirja “barbarite” keelega? Igatahes jätkas “kreeka” ortodoksne usund levimist põhja poole, ent ilma kreeka kirjata.

Bütsants toibus pisut ja rahvaarv tõusis 1200. aastaks 4 miljoni — vaevu 1% maailma rahvastikust. Hiljem teenindas kreeka kiri pidevalt vähemalt 3 miljonit inimest Bütsantsi ja Osmani riikides — palju vähem kui 1% maailma üha suurenevast rahvastikust. Kiri püsib just tollel poolsaarel, kust see 2800 aasta eest lähtus (ja Küprosel). Mujal hääbus hellenistuv eliit, kelle keel talupoegade hulgas kunagi ei juurdunud ja kelle kirjasüsteem kunagi ei kandunud üle teistele keeltele mujal, v.a üürikeks baktria keelele.

Kreeka keel ja kiri teenindasid kolme tsivilisatsiooni järjekorraga: eraldi hellenilist, sümbiootilist kreeka-romaa ja taaseraldunud bütsantsi oma. Ta oli mitmetsivilisatsiooniline ajas, kuid mitte ruumis.

Ladina häälikuline. Kujundatud —600. aasta paiku foiniikia-aramaa eeskujul, laienes selle kirja kasutusala koos Rooma vallutustega. Tühine veel —400. aastal, teenindas ta 3 miljonit

Joonis 3. Usundi (kursiivis), keele ja kirjasüsteemi (rasvaselt) seosed tsivilisatsioonide vahel Euroopas (ja Lääne-Aasias).

–250. ja 7 miljonit $\pm$ 1. aastal. Kui ladina kiri teenindas poolt Rooma riiki seejärel, tähendaks see 300. aastaks tippu 23 miljoni juures, 11% inimkonnast. 400. aastal oli Lääne-Rooma langenud 18 miljonile. Ladina kirja saarekesed suurriigist põhja pool võiksid kogu leviku tõsta 20 miljonini.

500. aastal algab aeg, mil mitmed riigid ja korralagedad alad Lääne-Euroopas jätkasid ladina kirja kasutamist, kui seal üldse kirjutati. Kirja ulatus vastas katoliku kiriku mõjualale, mis 600. aastal enam-vähem piirdus 14 miljoni inimesega Itaalias, Gallias, Ibeerias ja Põhja-Aafrikas. Kiri kaotas seejärel Põhja-Aafrika ja poole Ibeeriat araabia kirjale. 750. aastal võis ta ulatus piirduda 10 miljoniga, kõigest 4% maailma rahvastikust.

Kas oleks võinud minna veelgi rohkem allamäge, nii nagu läks kreeka kirjaga? Kas võinuks tekkida kirikuslaavi sarnane “kirikugermaani”, omaenda kirjaga? Oluliseks erinevuseks oli, et provintsiladina murded olid juurdunud Ibeerias ja Gallias ning germaani vallutajad sulandusid kohalikkude rahvastikku. Seevastu ortodokssel Balkanil põhja pool Kreekat puudusid kreekakeelsed talupojad. Läänes suutis kirik säilitada ladina keelt ja kirja ega olnud ka rangelt vastu, kui kirja rakendati kohalikele keeltele. Rahvaarvu taastumine võrdlemisi rahulikul ajal ja ristiusu edasitung Kesk- ning Põhja-Euroopas võis 1000. aastal tuua ladina kirja 28 miljonile inimesele, mis oli 7% maailma rahvastikust.

1100. aastast alates ületas rahvaarvu kasv Lääne-Euroopas maailma keskmist. Ladina kiri hõlmas 16% maailma rahvastikust 1500. aastal, kui kirjapiir vastu slaavi oma kinnistus Soome, Balti riikide, Poola, Ungari ja Horvaatia idarajal. Pärast 1500. aastat tuleb lisada ladina kirja alale suurem osa Ameerika ja Okeaania rahvastikust, mis esialgu oli peaaegu tühine. Tolle ajajärgu kohta kasutan mandrite rahvaarvu hinnanguid (Taagepera, Nemčok 2025: 32–33, aluseks McEvedy, Jones 1978).

1900. aastaks tõstis rahvastikuplahvatus Euroopas ja Ameerikas ladina kirja leviku 31%-ni inimkonnast. Hiljem lisandus ladina kirjaga haridus suuremas osas Sahara-tagusest Aafrikast ja Aasia osades — Filipiinidel, Indoneesias, Türgis ning Vietnaxis. 2000. aastast läheb lihtsamaks lahutada teiste kirjasüsteemide osa 100%-st ja arvestada kogu jääk ladina kirja omaks. See annab ladina kirja levikuks umbes 37% inimkonnast 2000. aastal ja 40% 2025. aastal. Hiljutine tõus tuleb rahvaarvu kasvust Aafrikas.

Ladina kiri alustas ühe riigi, ühe tsivilisatsiooni kirjasüsteemina. Riigi paisudes pidi ta seda jagama kreeka ja aramea kirjaga. Kui suurriik jagunes ja selle ladina osa varises sissetungide keerises, võinuks see olla kirjasüsteemi lõpp, seda enam, et tava-

pärane usund oli samuti üsna hiljuti kokku varisenud. Ebatavalisel kombel jõudis tsivilisatsioon luua uue võimsa usundi vaevu õigeks ajaks, et lappida poliitilist tühikut ja panna alus uuele tsivilisatsioonile. Too erines eelnevast geograafilise keskme, keelte mitmekesisuse ja riikide paljususe poolest — kõiges peale õige vana kirjasüsteemi ja üsna uue usundi.

Sedasi on ladina kirjasüsteem — ja ainult ladina! — teenindanud kahte teineteisele järgnevat tsivilisatsiooni. Esimene algas ühekeelsena ja pidi hiljem jagama omaloodud suurriiki. Teine algas killustatult ja jäi keelte ning riikide seguks. Sellisena pidanuks ta lagunema, ent usund hoidis teda koos. Niisiis on ladina kiri mitmetsetse tsivilisatsiooniline nii ajas kui ka ruumis.

Slaavi häälikuline. Kujundatud 900. aastaks kreeka kirja alusel, oli see mõeldud väljendama slaavi häälikuid. Ta levis idaslaavi Kiievi riiki (900–1200) ja sealt edasi Moskooviasse, millest sai Venemaa. Colin McEvedy ja Richard Jonesi (1978) alusel võtan slaavi kirja levikualasse mitte-Kreeka Balkani, Rumeenia (enne 1900. aastat), Kiievi riigi ja selle järglased ning alates 1700. aastast “Euroopa-Venemaa” ja Siberi.

Joonis 3 näitab väikeses kirjas eostuvat mitmekeelset slaavi tsivilisatsiooni, mis jäi sündimata. Balkanil alistati ta Osmani riigile. Kiievist ja Novgorodist ida pool võttis Moskoovia ta üle ja kujundas venekeelse tsivilisatsiooni, kus teisi slaavi keeli alla suruti. Slaavi kirjast sai põhiliselt ükskeelse tsivilisatsiooni kiri, mis peegeldas Vene ülevõimu. Aastail 1100–1700 teenindas see õige püsivalt 4% maailma rahvastikust ja saavutas 1900. aastal järsu tipu 7% juures.

Pärast 1900. aastat asendas slaavi kiri arabia oma Kesk-Aasias, pärast NSVLi kokkuvarisemist aga hakkas seal omakorda asenduma ladina kirjaga. Aserbaidžaan, Türkmenistan, Usbekistan ja Kasahstan on siirdunud või siirdumas slaavi kirjalt ladinalle. Venemaa rahvaarv kahaneb. Sellega on slaavi kirja levik languses. 2025. aastal oli see kiri ametlik Venemaal, Ukrainas, Valgevenes, Bulgaarias, Põhja-Makedoonias, Serbias ja Montenegros, samuti mittedslaavi Kõrgõzstanis, Tadžikistanis ja Mongoolias. Kokku annab see 2,7% maailma rahvastikust.

KIRJASÜSTEEMIDE ÜLEVAADE

Egiptuse ja kiilkiri kadusid ammu. Aramea ja kreeka kirjad kadusid suures osas käibelt koos Bütsantsiga. Slaavi kiri ja korea hangul olid viimased, mis tekkisid ja kestavad. Vietnami kirja asendas ladina. Kreeka, heebra, kartveli, armeenia ja geezi kiri püsivad rahvuskirjadena enamasti väikestes riikides. Slaavi kirja levik on langenud alla 3% inimkonnast, jaapani oma alla 2%, korea hõljub 1% äärel. See jätab 93% neljale kirjasüsteemile: ladina, hiina, indialikud ja araabia (vt tabel 3). Kirjasüsteemide tingarv, mis annab vähem kaalu vähem levinuile, püsis 7 kandis ± 1 . aastast kuni 1500. aastani. Langes 4,5-le 1900. aastaks ja 3,8-le 2025. aastaks.

Indialikud kirjasüsteemid rühmana jõudsid tippu 29%-ga aastail 800–1000, kui rahvastikukasv oli madal Hiinas ja Euroopas. Langesid 17%-le 1900. aastal, kui rahvaarv mujal kasvas kiiremini, enne kui see hakkas tõusma ka India kandis. Praegu teenindavad nad püsivalt 25% maailma rahvastikust, kuid mitu neist erinevad üksteisest täielikult. Peamist vormi, mis teenindab 10% inimkonnast, devanaagari, kasutab peamiselt hindi keel.

Araabia kiri järgis sama rütmi. Jõudis tippu 14%-ga 1000. aastal, langes 6%-le 1900. aastal ja tõusis seejärel. Koos kohalike vormidega teenindab püsivalt 11% maailma rahvastikust.

Hiina kiri tõusis lühikeseks ajaks tippu 36%-ga 1800. aastal, kui Qingi riigis toimus üllatav rahvastikuplahvatus. Seejärel on ta osakaal pidevalt langenud. Praegu teenindab ta 17% maailma rahvastikust, mis kahaneb koos Hiina elanikkonnaga.

Pärast mõõdukat 11% tippu 300. aastal langes ladina kiri 4%-le 800. aasta paiku ja on seejärel pidevalt tõusnud, teenindades 2025. aastal 40% inimkonnast nende peamise kirjasüsteemina. Ülemaailmse *scripta franca* kujul teenindab ladina kiri tegelikult 100% inimkonnast. Inimeste peamise kirjasüsteemina on ta osakaal arvatavasti tõusmas, seda eriti Aafrika rahvaarvu kasvu tõttu. See pitsitab kõigi teiste kirjasüsteemide osakaale. Ladina kirja ülevõim on nii ulatuslik, et näib kõigutamatu. Ent see ülevõim on hiljutine. Kaks sajandit tagasi võis hiina kirja tõus paista peatamatuna.

Tabel 5

PEAMISTE KIRJASÜSTEEMIDE KESKMINE ULATUS
(% MAAILMA RAHVASTIKUST) KOLME TIPPSAJANDI AJAL JA
KESTVUS (AASTAIS), KUS TA ON HÕLMANUD VÄHEMALT POOLT
SELLEST TIPPULATUSEST

	tipp %	kestvus (aastais)	kestvuse ajajärk
egiptuse	13	700	– 2500 kuni – 800
kiilkiri	7	1800	– 2300 kuni – 500
hiina	32	2150	– 100 kuni 2050
aramea	8	900	– 600 kuni + 300
kreeka	7	1200	– 500 kuni + 700
ladina	31+	500+	+ 1500 kuni ?
indialik	29	2150+	– 150 kuni ?
araabia	13	1300+	+ 700 kuni ?
slaavi	5	900	1100 kuni 2030
jaapani	4	1000	1000 kuni 2000
korea hangul	1	600+	1400 kuni ?

Tabel 5 näitab kirjasüsteemide levikut oma *kolme* tippsajandi keskmisena. Ühtlasi näitab ta kirja kestmist vähemalt *poolel* tasemel tollest tipust. See tippjärk kestab veel ladina, indialiku, araabia ja korea kirja jaoks. Kuigi ladina keel on püsinud kaua madalamal tasemel kui pool praegusest, on praegune tipp olnud lühiaegne. Liita kõik brahmi ja indialikud kirjasüsteemid on muidugi vaieldav. Siiski heidab nende ühine levik ja kestvus mingi pilgu nende mõjule ajaloos. Kui enamik suurriike on kestnud ainult 100 aastat ja 500 aastat on olnud piiriks (Taagepera, Nemčok 2024: 270–272), siis kirjasüsteemid on kestnud palju kauem.

Tsivilisatsioonid, usundid ja kirjasüsteemid

Kirjasüsteemide ulatus pakub huvi, sest see märgistab üsnagi hõlpsa suhtlemise alu. Nad asuvad ka tsivilisatsioonide keskmes. Lähtudes joonisest 2, katsub **tabel 6** rühmitada tsivilisatsioone nende seoste kaudu usundite, keelte, kirjasüsteemide ja riikidega.

Tabel 6

TSIVILISATSIOONIDE SEOSSED USUNDITE,
KEELTE, KIRJASÜSTEEMIDE JA RIIKIDEGA

tsivilisatsioon	usund	keel	kiri	riik
<i>Lääne-Aasia ja Kirde-Aafrika kirjasüsteemid</i>				
egiptuse sumeri-akadi eelami hetiidi iraani I ^a iraani II süüria islami ^b	egiptuse sumeri-akadi eelami hetiidi zoroastri zoroastri aramaea islami	egiptuse sumeri, akadi eelami hetiidi + iraani iraani aramaea + araabia +	egiptuse kiilkiri kiilkiri kiilkiri kiilkiri pahlavi aramaea araabia (+ ladina)	egiptuse mitu riiki eelami hetiidi Ahhemeniidide + Sassaniidide + Ahhemeniidide + Kalifaat +
<i>Ida- ja Lõuna-Aasia kirjasüsteemid</i>				
hiina jaapani korea ^c vietnami ^c	konfutsianism + sintoism + <i>budismi segu</i> <i>budismi segu</i>	hiina jaapani korea vietnami	hanzi kanji hangul <i>chũ' nôm /</i> ladina	Hiina Jaapan Korea Vietnam
kagu-aasia indialik	<i>budism</i> + hinduism +	mitu keelt aarja/draviidi	mitu indiapärast mitu indiapärast	mitu riiki India +
<i>Euroopa kirjasüsteemid</i>				
helleni ^d kreeka ortodoksne vene ortodoksne rooma kreeka-rooma lääne ^e	kreeka <i>ortodoksne</i> <i>ortodoksne</i> rooma rooma > <i>ristiusk</i> <i>lääne-ristiusk</i>	kreeka kreeka + vene ladina ladina/kreeka mitu keelt	kreeka kreeka + slaavi ladina ladina/kreeka ladina	linn, Seleukiidide + Bütsants + Vene Rooma vabariik Rooma keisririik mitu riiki
<i>Ameerika kirjasüsteemid</i>				
maia	maia	maia	maia	maia

Mitmettsivilisatsioonilised usundid on kursiivis. Mitmettsivilisatsioonilised kirjad on rasvases trükis, koos indialikuga. + tähendab, et tegelikkus on märksa keerukam.

^a Iraani tsivilisatsioonis püsib keele ja usundi jätkuvus kiilkirja, pahlavi ja vahepealsete kirjade kestel, Ahhemeniididest Sassaniidide riigini.

^b Suur osa islami tsivilisatsiooni alast kasutab ladina (Indoneesia, Türgi) või bengali kirja.
^c Korea ja Vietnami uskumuste kirju segu jaoks on budismi silt eksitavalt tagasisaatev, ent paremat ei leia.

^d Kreeka kiri kandis nii kreeka mitme jumala usku kui ka hilisemat ortodoksset. Too arendas uue keskme slaavi kirja ja Vene riigi ning vene keele põhjal. Nende vahele kiilutuks jäävad need ortodoksed slaavi kirja kasutajad, kes katuvad Venemaast eemalduda.

^e Ladina kiri põhineb lääne tsivilisatsioonil, kuid ulatub islami ja vietnami tsivilisatsiooni aladele.

Samuel P. Huntingtoni *Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujunemine* (The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order; 1996, eesti k 1999) eristab nüüdisajal ka ladina-ameerika ja aafrika tsivilisatsioone. Siiski Ladina-Ameerika sulandub kirja, usundi ja keele poolest lääne tsivilisatsiooniga. Sahara-tagune Aafrika sulandub läände kirja, usundi ja hariduskeele poolest samavõrra, kui ta Saheli vöönd sulandub islami tsivilisatsiooniga. Sidemed nende mandrite eelnevate tsivilisatsioonidega on nõrgestatud, kuigi neid väärtustatakse.

Kirjasüsteemid on olnud seotud usunditega. Ainult kiilkiri ning aramea kiri on kandunud teiste usundite juurde ja lõunaindia kirjaviisid ulatuvad budistliku Sri Lanka ning Kagu-Aasiani. Kreeka ja ladina kirjad siirdusid erakordselt täiesti uue usundi juurde, ent hiljem teenindasid taas põhiliselt ühe usundi piirkondi. Budism oleks ehk äärepealt saavutanud samalaadse muutuse Indias ja Hiinas, kuid lõpuks ta suruti välja või taltsutati, v.a Kagu-Aasias ja soppides Tiibetist Mongooliani. Praegune ladina kirja ulatus, kuigi ülemaailmne, vastab ikka veel suuresti ilmalikustuva ristiusu omale.

Ehkki kirjasüsteemid seostuvad uskumuste süsteemidega, erinevad nende praegused levikualad, eriti araabia kirja ja islami puhul. Usundite osakaalu hinnangud Pew uurimiskeskuse andmetel² hõlmavad suure osa usuga seostumatuid (24% maailma rahvastikust) — vt **tabel 7**. Need kuuluvad kultuuriliselt siiski tavapärastesse tsivilisatsioonipiirkondadesse, nii et neid tuleb vastavalt jaotada.

Tähelepanuväärselt leiab Pew ainult 12 kuni 173 miljonit (suur haju!) taoisti ja seitse miljonit selget konfutsianisti. Hiinas aga elas tollal 20% maailma rahvastikust. Vähem kui kümnendik neist said olla budistid, moslemid või kristlased. See sisendab, et umbes 17% neist 24% seostumatuist olid hiinlased, põhiliselt konfutsiaanse uskumusega, marksismi sildi all. Jaotades ülejäänud 7% seostumatuid uskumussüsteemide vahel, annaks kohandatud osakaalud tabelis 7. Põhiliselt jagab siis maailma neli uskumussüsteemi. Kuidas see minevikus oli, vajab omaette uuringut.

---

²Vt Pew Research Center, "List of religious populations", en.wikipedia.org/wiki/List_of_religious_populations.

Tabel 7

USKUMUSSÜSTEEMIDE ULATUS MAAILMAS
2020. AASTAL

	toores %	kohandatud %
ristiusk	28,8	31
islam	25,6	28
hinduism	14,9	16
budism	4,1	4
teised	2,4	3
[konfutsianism	17]	18
[teised seostumatud	7]	
<i>kokku</i>	100	100

KOKKUVÕTE

Kirjasüsteemide levikualad on võrdlemisi hõlpsa suhtlemise alad. Need on alad, kus ennast tunneb kodusemana võrreldes aladega, kus kiri on teistsugune. Nüüdisajal on nad alad, kus saab veerida tänavanimesid. Sel määral kui kirja kasutatakse kalligraafiliseks otstarbeks, seostavad nad ka ühise põlistaide alu. Nad pakuvad võrdlevat mõödikut, et hinnata, kui seostatud või pillutatud on inimkond olnud aja jooksul ühel üldisevõitu tasandil.

Tsivilisatsioonid võib iseloomustada nelja märgise varal: usund, kirjasüsteem, keel ja tsivilisatsiooni rüpest kerkinud suurriik (vt joonis 2 ja tabel 6). Nende märgiste leviku ulatust ja kestvust inimkonnas saab mõõta eri määral. Keelte puhul on see raske, usundite jaoks peaks olema tehtav, ent on vist tegemata. Riikide jaoks on see tehtud, ja see võimaldas mõõta kirjasüsteemide levikut ajaloo vältel, protsentides inimkonnast (vt tabelid 1–3).

Kirjasüsteemidest on 8 teenindanud vähemalt 7% inimkonnast mitme sajandi kestel. Neist on minevikku vajunud egiptuse kiri, kiilkiri, aramea ja peagu ka kreeka kiri. Praegu on ladina kiri esmakirjaks 40%-le inimkonnast. Kestab ka hiina kiri (kahanev 17%) ja araabia oma (püsiv 11%). Indiale kirjade kogukaal on 25%, kuid ka peamine neist (hindi jaoks) teenindab ainult 10% maailma elanikkonnast. Saja aasta eest tõusnud slaavi ja jaapani kirjad on langenud alla 3%.

Esimesed üheti mõistetavad kirjasüsteemid tekkisid esimeste suurriikide vajadustest (vt joonis 1), püsisid aga riigist kauem. Kui enamik suurriike on kestnud ainult 100 aastat ja 500 aastat on olnud piiriks, siis peamised kirjasüsteemid on püsinud 500–2100 aastat (vt tabel 5).

Aramea kirjasüsteem kerkib neist mõõtmistest esile eredamalt kui mõneski maailma ajaloo ülevaates. Kuigi läbimurdelise uuenduse auhind läheb foiniiklastele, teenindas aramea kiri märksa rohkem inimesi ning palju kauem (peamiselt – 600. kuni 300. aastani). Aramea kirjast ei saanud kunagi suurriigi põhilist kirjasüsteemi. Selles varjutas teda kiilkiri Ahhemeniidide ja kreeka kiri Seleukiidide ning Rooma riigis — aga ta püsis neist riikidest kauem. Kui aramea keelealalt kerkis uus võimas usund, siis kandis selle maailma kreeka keel ja kiri. Ometi on aramea kiri inimajaloos üks tippkaheksast, kui nende ulatust mõõtma hakame.

Kirjasüsteemide kulg meenutab, kui eraldatult on arenenud Lõuna- ja Ida-Aasia tsivilisatsioonid. Budism on ainus ühendav osis — ja ühesuunaline. Euroopa tsivilisatsioonid moodustavad ainulaadse koonduva ja hargneva ahela, kus usund, kiri ja keel loovad sildu ja katkestusi (vt joonis 3).

See otsing on samm üksikasjalisema arusaama poole kirjasüsteemide kohast maailma ajaloos. Laiemalt aitab see ehk selgitada tsivilisatsioonideks hüütud riistapuude olemust ja seoseid.

Kirjandus

- F i n e r, Samuel E. 1997. *The History of Government from the Earliest Times*. Vol. 1: *Ancient Monarchies and Empires*; Vol. 2: *The Intermediate Ages*; Vol. 3: *Empires, Monarchies, and the Modern State*. Oxford: Oxford University Press
- H u n t i n g t o n, Samuel P. 1999. *Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujunemine*. Tlk Mart Trummal. Tartu: Fontese Kirjastus
- M c E v e d y, Colin, Richard M. J o n e s 1978. *Atlas of World Population History*. (Penguin reference books.) London: Penguin
- P u h v e l, Jaan 1961. Cuneiform. — *Encyclopaedia Britannica*, www.britannica.com/topic/cuneiform

- T a a g e p e r a, Rein, Miroslav N e m č o k 2024. *More People, Fewer States: The Past and Future of World Population and State and Empire Sizes*. Cambridge: Cambridge University Press
- T o y n b e e, Arnold J. 1934–1961. *A Study of History*. Vol. 1–12. Oxford: Oxford University Press
- T o y n b e e, Arnold J. 1972. *A Study of History*. London: Oxford University Press
- T o y n b e e, Arnold 2003 (1972). *Uurimus ajaloost*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Victoria Traat ja Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa

REIN TAAGEPERA (1933) on Tartu Ülikooli ja California Ülikooli Irvine'i haru politoloogia *professor emeritus*. Filosoofiadoktori kraad füüsikas (University of Delaware, 1965). *Akadeemias* avaldanud artiklid “Ivar Ivask mõõdupuuna” (1992, nr 11, lk 2399–2401), “Soome-ugri vabariikide tulevik Venemaa ja maailma raamistikus” (1996, nr 11–12, lk 2245–2275, 2523–2538), “Suurriikide kasv ja kadu — taust Venemaa jaoks” (1997, nr 11, lk 2259–2282), “Kuidas valimissüsteemid mõjutavad demokratiseerimist” (1998, nr 11, lk 2300–2333), “Saksa sahtlid ja ameerika redelid” (2000, nr 7, lk 1462–1471), “Peaks Venemaa tükelduma” (2001, nr 5, lk 916–931), “Siinai veelahe valitsemise ajaloos” (2002, nr 9, lk 1803–1808), “Baltimaades valitsevad hoiakud ja korruptsioon maailma kontekstis” (2003, nr 3, lk 601–620), “Julgus olla nõrk” (2005, nr 1, lk 3–11), “Heitlus Balti ajaloo pärast” (2008, nr 12, lk 2605–2623), “Erakondade suuruse ennustamine: Skytte auhinnaloeng” (2009, nr 10, lk 1827–1839), “Balti “Ungari tee” taotlus 1965” (2010, nr 10, lk 1739–1786), “Albert, Martin ja Peeter kah: Nende osa eesti ja läti rahvuse loomisel” (2012, nr 2, lk 259–281), “Välis-Eesti Muinsuskaitse Selts” (2012, nr 12, lk 2217–2248), “Rahvale või rühmale?: Eesti Üliõpilaste Seltsi XIV album toimetaja silma läbi” (2014, nr 11, lk 1969–1982), “Maailma rahvaarvu kaks kasvujärku” (2017, nr 9, lk 1557–1583), “Keeled ja geenid Eesti kandis” (2019, nr 5, lk 809–831), “Teadus kõnnib kahel jalal, ent sotsiaalteadused katsumad keksida ühel” (2019, nr 12, lk 2125–2152) ja “Mida eestlane usub” (2024, nr 11, lk 1929–1941) ning Sirje Okas Ainso teose *The Story of BATUN: Baltic Appeal to the United Nations* arvustuse (2018, nr 10, lk 1869–1876).

ZENONI KILPKONNAST FEYNMANI ELEKTRONINI

Kuidas füüsikud ja filosoofid on
püüdnud taltsutada matemaatilist
 ∞ koletist nimega lõpmatus ∞

Jüri Toomepuu

Nobeli füüsikaauhinna laureaadil Richard Feynmanil oli komme rääkida keerulistest asjadest nii lihtsalt, nagu vestleks ta sõbraga baarileti ääres. Kord selgitas ta üliõpilastele lõpmatust järgmiselt: “Kui matemaatikas tekib lõpmatus,” ütles ta, “siis on tavaliselt kaks võimalust: te kas olete midagi valesti arvutanud... või on universum palju kummalisem, kui me iial arvata oskame.”

Lõpmatus on üks neist ideedest, mis on inimesi tuhandeid aastaid niihästi lummanud kui ka segadusse ajanud. See on nagu horisont merel: mida lähemale sa sellele jõuad, seda kaugemale see nihkub. Matemaatikud naudivad seda, filosoofid vaidlevad selle üle ja füüsikud püüavad seda oma võrranditest välja tõrjuda. Aga lõpmatus kipub ikka ja jälle tagasi tulema.

KILPKONN, KES PANI FILOSOOFID HIGISTAMA

Umbes 2500 aastat tagasi esitas Kreeka filosoof Zenon Eleast paradoksi, mis pani mõtlejad kukalt kratsima. Tema kuulus lugu räägib Achilleusest ja kilpkonnast. Achilles, mütoloogia kiireim jooksja, võistleb aeglaselt roomava kilpkonnaga, kellele on antud

väike edumaa. Zenoni loogika järgi ei saa Achilleus teda kunagi kätte.

Miks? Sest Achilleus peab esmalt jõudma kohta, kus kilpkonn oli alguses. Selleks ajaks on kilpkonn juba natuke edasi liikunud. Seejärel peab Achilleus jõudma järgmisse kilpkonna asukohapunkti, kuid kilpkonn on sealtki juba veidi edasi jõudnud. Ja nii edasi, lõputult.

Paradoks tundub absurdne. Me ju kõik teame, et sprinter püüab kilpkonna kinni. Kuid Zenoni loogika on petlikult tugev. Nagu ütles hiljem filosoof Bertrand Russell, olid Zenoni argumentid nii head, et matemaatika pidi nende lahendamiseks leiutama täiesti uue tööriista — diferentsiaal- ja integraalarvutuse. Just see võimaldab käsitleda lõpmatuid summasid ja lähenevat liikumist.

LÕPMATUSTE LOOMAAED

19. sajandil avaldas Saksa matemaatik Georg Cantor lihtsa tähelepaneku, mis pani matemaatikud end väga ebamugavalt tundma. Ta näitas, et lõpmatusi on erineva suurusega, ja mis veel hullem — lõpmata palju. Loendatav lõpmatus, näiteks naturaalarvude hulk (1, 2, 3, 4 ...), on “väiksem” kui reaalarvude lõpmatus (näiteks kõik arvud 0 ja 1 vahel). Isegi kui lisada “lõpmatus pluss üks”, jääb see ikka samaks lõpmatuseks. See idee raputab meie vaistlikku arusaama reaalsusest.

Matemaatiline lõpmatus on loogiline konstruktsioon, mis elab vabalt arvude maailmas. Füüsikaline lõpmatus seevastu on kahtlane külaline: ta peab alluma mõõdetavale universumile.

KUI ELEKTRON MUUTUB LÕPMATUKS

Füüsikas ilmub lõpmatus tavaliselt märgina sellest, et midagi on valesti. Kui käsitleda elektroni punktokesena, muutub tema energiaväli arvutustes lõpmatuks. See pole mitte lihtsalt ebamugav, vaid ka füüsikaliselt vastuvõetamatu.

Feynman ütles selle kohta oma loengutes kuivalt: “Punktlaengu ümber oleva välja energia on lõpmatu.” Kui looduse kirjeldus annab lõpmatuse, ei tähenda see, et lõpmatus eksisteeriks tegelikkuses. See tähendab, et meie mudel on puudulik. Lõpmatus on nagu häiresignaali, mitte vastus.

FÜÜSIKA TOLMUHARI JA MATEMAATILINE HOOKUS-POOKUS

Kvantelektrodünaamika lahendas probleemi renormaliseerimisega — meetodiga, mis “tühistab” või pühib need lõpmatused minema. Feynman tunnistas ausalt: “Me teame, et see töötab, aga me ei tea päris täpselt, miks.” Ta nimetas seda veidraks protsessiks — justkui matemaatiliseks pettuseks.

Lõpmatus ei ole mitte füüsikaline reaalsus, vaid piir, kus meie matemaatiline keel laguneb. Kui saame lõpmatuse, oleme jõudnud kaardi, mitte universumi servani.

FÜÜSILISED TÕENDID NÄITAVAD, ET MAAILM EI OLE LÕPMATU

Kõik, mida me füüsikas mõõdame ja vaatleme, viitab sellele, et universum on lõplik. See pole lihtsalt filosoofiline eelistus, see on otsene järeldus empiirilistest andmetest.

Esiteks on universumil, vähemalt meie universumil, mõõdetav vanus: umbes 13,8 miljardit aastat. See tähendab, et nähtav universum moodustab ruumi, mille valgus on jõudnud selle aja jooksul läbida. Teiseks seab valguse kiirus range piiri info ja põhjuslikkuse levikule: me ei saa kunagi näha ega mõjutada midagi sellist, mis asub lõpmatus kauguses. Kolmandaks räägib kosmiline mikrolainetaust konkreetsest arenguloost: universum sündis kuumast, tihedast olekust ja hakkas sealtpaale laienema. See pole igavene, staatiline lõpmatus, vaid selge alguse ja lõpliku suurusega süsteem.

Puudub igasugune vaatluslik tõend lõpmatu ruumi, lõpmatu aine või lõpmatu aja kohta. Vastupidi: kõik mõõtmised — alates

galaktikate jaotumisest kuni kosmilise kiirguse spektrini — räägivad lõpliku, piiratud maailma kasuks. Lõpmatus ei ole füüsika reaalsus. See on matemaatiline idealiseering, mis puruneb niipea, kui proovime seda tegelikkusele peale suruda.

MUSTAD AUGUD JA SINGULAARSUSE ILLUSIOON

Albert Einsteini üldrelatiivsusteooria ennustab singulaarsusi — punkte, kus tihedus ja kõverus muutuvad lõpmatuks, nagu see on näiteks mustade aukude keskmes. Kuid need ei pruugi olla tegelikud füüsilised objektid. Need on pigem kohad, kus meie võrrandid lakkavad töötamast.

Stephen Hawking näitas, et mustad augud kiirgavad energiat (Hawkingi kiirgust) ja aurustuvad kunagi väga kauges tulevikus. See tähendab, et isegi need “lõpmatuse punktid” ei ole igavesed. Loodus ise hoolitseb selle eest, et lõpmatus ei jääks püsima.

LÕPMATUS KUI EKSITUS VÕI TÖÖRIIST?

Siin jõuame filosoofilise tuumani. Kas lõpmatus eksisteerib päriselt või on see lihtsalt kasulik mõttevahend?

Matemaatikud näevad lõpmatust kui rangelt defineeritavat ja reaalselt objekti (Cantori hierarhia). Füüsikud suhtuvad sellesse kui ohtlikku idealiseeringusse. Feynman kuulus selgelt teise leeri. Tema arvates tuli alati küsida: kas seda saab mõõta? Kui ei, siis tuleb olla ettevaatlik.

LÕPMATUS KUI JÄRGMINE UKS

Lõpmatus ilmub füüsikas välja ikka ja jälle — kvantteoorias, kosmoloogias, mustades aukudes. Iga kord tundub, et oleme leidnud midagi fundamentaalset. Ja iga kord selgub, et oleme pigem jõudnud oma teadmiste piirini.

Lõpmatus ei ole universumi omadus. See on meie mõtlemise kõrvalsaadus — silt ukse peal, mille taga ei ole tingimata lõpmatu

ruum ega aeg, vaid sügavam arusaam sellest, kui piiratud on meie võime universumit mõista.

Feynman oleks ilmselt nõustunud. Ta ütles kord: “Ma võin elada teadmatuses. See on palju huvitavam kui teeselda, et meil on vastused olemas.”

Lõpmatus ei ole seega teaduse lõpp. See on koht, kus teadus muutub ausaks. Ja võib-olla on kõige intrigeerivam mõte see, et lõpmatus ei ela universumis. See elab meis endis.

JÜRI TOOMEPUU (1930) on õppinud New Yorgi ülikooli linnakolledžis (sotsiaalteaduste bakalaureus) ja Alaska ülikoolis ning lõpetanud Lõuna-California ülikooli süsteemide haldamise magistrikraadiga. Töötanud aastaid USA armee värbamiskeskuse uurimisosakonna juhatajana, olnud Eesti eksiilvalitsuse sõjaminister, Eesti Kongressi saadik ja VII Riigikogu liige. *Akadeemias* on talt varem ilmunud artikkel “Jumal — kõikvõimas, kõiketeadev, kuid mitte armuline” (2025, nr 11, lk 1968–1974), millele on lisatud autori lühiautobiograafia.

HIERARHILINE SÜNTAKS

Liikideülene vaade

Erkki Luuk

0. SISSEJUHATUS

Keele ja üldisemalt kommunikatsiooni alus, niisiis ka olemasolu põhjus on tähendus. Inimkeeles on üks peamisi tähenduse tekitamise viise märkide kombineerimine, mille peamine meetod omakorda on süntaks (teine on morfoloogia). Käesoleva artikli teemaks on süntaks loomade kommunikatsioonisüsteemides, ja esimene küsimus, millele (peale põhimõistete nagu süntaks, morfoloogia jne defineerimist) vastata tuleb, ongi küsimus süntaksi olemasolust teistel liikidel.

Tähelepanekud loomade kommunikatsiooni kohta viivad meid (vastavalt esimeses lauses väidetule) järeldusele, et neil on ligipääs tähendusele. Vähemalt üks, mingis mõttes kõige elementaarsem süntaksi eeltingimus on seega täidetud. Samas pole erilist kahtlust inimkeele teatavas kombinatoorses unikaalsuses loomade kommunikatsioonisüsteemide seas, mistõttu küsimus süntaksi olemasolust teistel loomadel on igati põhjendatud.

Alustame terminoloogiast, täpsemalt selle ajaloost. Juba üle 50 aasta on lingvistikast tuntud süntaksi mõistega kirjeldatud ka (inimese ja üldisemalt hominiididega võrreldes) teiste liikide kommunikatsiooni- ja tähistussüsteeme. Thomas Sebeok räägib “kirjeldavast zoosemiootikast, mis loodus- ja käitumisteadusena tegeleb loomade kommunikatsiooni uurimisega selle pragmaatilistes, semantilistes ja süntaktilistes aspektides” (Sebeok 1972).

Kui tollal oli Sebeok veel arvamisel, et ainus loomade kommunikatsioonisüsteem, kust võib leida mingeid jälgi süntaksist, on linnulaul, siis nüüdseks on ilmunud hulgaliselt uurimusi eri loomaliikide (primaadid, mereimetajad, linnud jt) süntaktilisest kompetentsist nii loomulikes kui ka kunstlikes kommunikatsioonisüsteemides (Zuberbühler 2002; Suzuki, Zuberbühler 2019; Arnold, Zuberbühler 2006; Herman jt 1984).

Sellele vaatamata jääb, eriti varasematest uurimustest — ja ses osas tuleb Sebeoki tunnustada — sageli mulje, et sõna “süntaks” kasutamisest nende süsteemide kirjeldamisel pigem hoidutakse. Põhjuseks on ilmselt 20. sajandi kuulsaima keeleteadlase Noam Chomsky seisukohad, mille järgi on süntaks koos sellele väidetavalt aluseks oleva rekursiivse arvutusliku mehhanismiga (*Merge*) tekkinud 50–100 000 aastat tagasi *Homo sapiens*’i geneetilisel mutatsioonil (Chomsky 2010, 2006). Kuigi see teooria pole kaugeltki ainus (ega tänapäeval tõenäoliselt ka valdav), oli see veel 10–15 aasta eest piisavalt mõjukas, et enne sõna “süntaks” kasutamist loomade kommunikatsioonisüsteemi kohta kaks korda järele mõelda. Mis muidugi ei tähenda, et keegi (vähemalt mulle teadaolevalt) sellepärast veel loomade kommunikatsiooni uurimist lõpetanud oleks, nii et tõendeid nende võimaliku süntaksi ja kompositsioonilise semantika kohta üha koguneb.

Samas on teatav teoreetilis-paradigmaatiline vaakum, vähemalt keeleteadlaste poolelt (kellelt ses osas pigem mingit ekspertiisi oodatakse), selgesti tajutav, ja ka liikideüleste süntaksi tüpoloogiate arendamist kindlasti pärssinud. Huvitav erand on Luigi Rizzi väljapakutud nelja kombinatoorse mehhanismi tüpoloogia (0- kui 3-*merge*), mis järjest kõrgema tasandi leksikaalseid üksusi kompleksseteks üksusteks kombineerivad (Rizzi 2016). Seda võib kritiseerida sellepärast, et kaaperdatakse Chomsky termin, mida kasutatakse (tõenäoliselt vähemalt selle autori meelest) vales tähenduses, selle sobivuse osas loomade kommunikatsioonisüsteemide kirjeldamiseks vms, aga suund on vähemalt osalt õige ja tüpoloogiliselt selge.

Põhjusi, miks uurida loomade kommunikatsioonis just süntaksit, on mitmeid. Ühelt poolt on seda uuritud vähem kui lihtsaimaid signaale ja märgisüsteeme, teisalt on selle näiteid liikideüle-

selt vähem (s.t on lihtsam uurida) ja kolmandaks on selle uurimisel rohkem kaalul, kuna süntaksi kasutamine viitab hierarhilisele kontseptualiseeringule, mis omakorda on miski, mida (vähemalt alates mingist tasandist) peetakse inimesele ainuomaseks (Penn jt 2008; Deacon 1997). Hiljutine näide sellest, kuidas miski, mida seni inimesele ainuomaseks on peetud, seda tegelikult pole, on PDA¹-tasemel (s.t vähemalt teoreetiliselt inimtasemel) süntaktilise töötamise avastamine makaakidel (Jiang jt 2018).

1. SÜNTAKS

Süntaksit võib kõige üldisemalt kirjeldada kui **üksuste reeglipä-rast kombineerimist tähistamisel ja kommunikatsioonil**. Põhimõtteliselt võib sel moel kombineerida mistahes üksusi. Vastavalt tähistamise ja kommunikatsiooni tingimusele (1) võivad kombineeritavad üksused olla märgid ja (2) peavad nende üksuste reeglipärasel kombineerimisel moodustuma märgid. Definitsioon ei täpsusta, kas klassikalises suhtlussituatsioonis, kus saatja A saadab sõnumi vastuvõtjale B, peab tegu olema märkidega A, B või mõlema jaoks, öeldes lihtsalt, et kusagil peab tegu olema märgiga. “Reeglipärane kombineerimine” tähendab seega märki moodustavat kombineerimist. Nt foneemijada *kana* moodustab eesti keeles märgi, *aank* mitte, morfeemijada *kanana* on märk (sõna), teistpidi kokku panduna (*nakana*) mitte, sõnajada *kana magab* on märk (lause), *kana tehase-seadete* aga märk (kujund ja stilistiline märk) ainult poeetilises tekstis jne.²

Inimkeele puhul tegeleb süntaks tähenduslike üksuste neli ja esimese tasandiga, milleks on morfeem, sõna, fraas ja lause; sealt edasi võib rääkida diskursuse või teksti tasandist, millega

---

¹PDA (*Pushdown automata*) on klass automaate, mis defineerivad laiemat hulka (nt *center-embedding* jms süntaktilisi struktuure sisaldavaid) keeli kui lõplikud automaadid (FSA). Formaalse keeleteooria kasutatavuse kohta loomade kommunikatsiooni ja tunnetuse analüüsil vt Fitch, Friederici 2012.

²Seda kõike muidugi eeldusel, et me ei lisa täiendavat konteksti — konteksti lisamisel võib muuta märgiks mistahes tähejada.

tegelevad põhiliselt pragmaatika ja stilistika. Enamasti eristatakse veel morfoloogia (sõnamoodustus morfeemidest) süntaksist, mille all mõeldakse sõnade ja fraaside (süntaktiliste üksuste, nagu nimisõna-, verbi-, konnektiivi- jne fraas) kombineerimist lauseteks. Vahel räägitakse süntaksist ka üldisemas tähenduses, või nimetatakse morfoloogiat ja süntaksit koos “morfosüntaksiks” (millele antakse vahel veel mingi spetsiifilisem tähendus). Lii-kideülese vaate puhul, kus selged vasted inimkeele semantilise artikulatsiooni neljale esimesele tasandile (morfeem, sõna, fraas ja lause) pigem puuduvad, pole sellised eristused otstarbekad, mistõttu piirdume süntaksi alguses antud definitsiooniga: üksuste reeglipärane kombineerimine tähistamisel ja kommunikatsioonil.

1.1. Hierarhiline süntaks

Inimkeele (morfo)süntaksi üks selgemaid (ja samas üldisemaid) omadusi on **hierarhilisus**, millele viitavad juba tähendusliku artikulatsiooni viis tasandit (morfeem, sõna, fraas, lause, tekst). Hierarhilisus ilmneb tavakeeles vähemalt kolmes erinevas mõttes: sisaldumine, valitsemine ja sõltumine. Sisaldumine: foneemid sisalduvad morfeemides, mis omakorda sisalduvad sõnades, sõnad omakorda lausetes jne. Valitsemine: süntaktilise üksuse pea (lause puhul nt verb, konnektiivifraasi puhul konnektiiv jne) valitseb üksuse teiste sama tasandi allüksuste üle, neid üksuseks koondades. Pead võib väljendada funktsioonina, mis annab teistele allüksustele rakendudes tulemuseks üksuse. Nt lause *kana magab* võib kirjutada funktsiooni rakendusena

magab(kana),

kus peasõna, verb *magab* võtab argumendiks nimisõna *kana*, andes tulemuseks lause. Süntaktiliste tüüpidega (V — verb, N — nimisõna, S — lause) anoteeritult:

((magab:V)(kana:N)):S

Kui pea oma allüksuste üle valitseb, siis ta omakorda ka sõltub nendest: ilma oma tavaliselt kindlatesse tüüpidesse kuuluvate

allüksusteta pole peal midagi peale hakata,³ samas kui allüksused saavad semantiliselt hakkama (s.t omavad tähendust) ka ilma peata. Näide: konnektiivfraasis *kana ja muna* on *kanal* ja *munal* väga selge tähendus ka ilma peasõnata *ja*, samas kui *ja* tähendus jääb ilma oma kahe argumendita abstraktseks — seda saab väljendada ainult funktsiooni rakendusega

((ja:C)(_:X, _:X)):CP,

kus konnektiiv *ja* võtab argumendiks kaks sobivat tüüpi X muutajat, andes tulemuseks konnektiivfraasi (C — konnektiiv, CP — konnektiivfraas, _ — muutuja, X — nimi-, omadus- vms sõna või lause).

1.1.1. Esimesed uurimisküsimused, hüpoteesid ja -eesmärgid

Kuna nii laialt defineeritud hierarhilisus on inimkeele üks läbivamaid omadusi — üksuste omavahelist sisaldumist, alluvus- ja sõltuvussuhteid leidub samahästi kui kõikjal — võiks isegi öelda, et need on keeles (sümmeetriliste suhetega võrreldes) massiivselt **ülesindatud** (Di Sciullo 2003) —, tekib nii mõnigi sellega seotud küsimus. Nagu nt: kas see süntaksi definitsioon (vt alajaotuse 1 esimene lause) pole mitte liiga lai? Võib-olla peaks seda kuidagi kitsendama? Üks loomulik viis selleks on eeldada, et (1) kombineeritavad üksused mitte ei või olla, vaid peavad olema märgid. Selliselt defineeritud süntaks vastaks Frege kompositsioonilisusprintsibile, mille järgi komplekssete väljendite tähenduse määravad neid koostavate väljendite tähendused ja nende väljendite kombineerimise reeglid. Foneemide järjestamine morfeemideks siis enam süntaksisse ei kuuluks, vaid jääks fonoloogia ja/või morfoloogia pärusmaaks.

Selline võimalus näib mõistlik, kuid mitte tingimata — vähemalt mitte enne, kui pole selge, kas ja mida selline tüpoloogiline eristus juurde annab. Vaadeldavad kommunikatsioonisüsteemid (inimkeel ja muud) jääksid endiselt hierarhiliseks (kuna viimane

---

³Erandiks on 0-argumendilised verbid, nagu *sadama*. *Sajab* on nii sõna kui ka lause.

oli määratletud süsteemisiseste sisaldumis-, valitsemis- ja sõltumissuhete kaudu), seega ses mõttes midagi ei muutuks — lihtsalt mõned neist süsteemidest poleks enam “süntaks”. Millised? Hetkel mul sellele vastus puudub, mistõttu võiks see olla esimene uurimisküsimus. On ju selge, et liikideülene süntaksi tüpoloogia peaks olema selline, mis on (a) parsimoonne (minimalistlik, liigseid eristusi vältiv), ent samas (b) piisavalt informatiivne, s.t selline, mis vajalikud eristused süntaksis liikideüleselt ja — kui vaatleme ka süntaksi evolutsiooni — vahest isegi selle evolutsioonis välja toob.

Teine uurimisküsimus, esimesest üldisem, võiks seega olla: Milline peaks olema eesmärg (a)–(b) silmas pidav liikideülene süntaksi tüpoloogia? Põhjus, miks rääkida just “hierarhilisest süntaksist” (ja mitte lihtsalt “süntaksist”) on eelkõige hüpoteesis (ja intuitsioonis), et **see, mida süntaksi evolutsioonis liikideüleselt uurida, on hierarhilisuse teke ja areng**, mida liikideülene süntaksi tüpoloogia võimalikult täpselt esitama peaks. Neist kahest uurimisküsimusest lähtuv esimene uurimiseesmärk (A) on seega eesmärg (a)–(b) silmas pidava liikideülese süntaksi tüpoloogia koostamine — mis tähendaks võimalikult ammendavat, kuid siiski teostatavuse piiresse jäävat tööd allikate, kontseptsioonide ja terminoloogia kallal. Allikaid loomade süntaksi (või selleks nimetatava) ja sellele hüpoteetiliselt aluseks olevate kognitiivsete võimete kohta on liigagi palju (ja järjest lisandub), mistõttu töö allikatega ei saa olla päris ammendav. Küll aga tuleb — vaadeldavate allikate piires, eesmärgi (a) ja uurimiseesmärgi (A) teostatavust silmas pidades — proovida olla võimalikult ammendav kontseptsioonide ja terminoloogia vallas. Muu hulgas tähendaks see liikideülese süntaksi ja (kompositsioonilise) semantika teoreetilisi ja tüpoloogilisi probleeme käsitlevate allikate, nagu nt Schlenker jt 2016, Rizzi 2016 ja Suzuki jt 2020 põhjalikumalt analüüsi.

1.1.2. Eelkeel

Niipea kui meil on keel, kus on nt sõnad ja laused, oleme saavutanud hierarhilise süntaksi kõige rangemas mõttes, milles nii

(1) kombineeritavad üksused kui ka (2) nende üksuste reeglipärased kombinatsioonid on märgid. Nimetagem seda liiki süntaksit provisoorselt S1. Süntaksit, kus kombineeritavad üksused pole märgid, nende üksuste reeglipärased kombinatsioonid aga on, nimetame S0, ja 1. punkti alguses defineeritud süntaksit, kus kombineeritavad üksused võivad olla märgid, S.

Väga raske on kujutleda inimkeelt, milles poleks lauseid ega sõnu — samas kui inimkeel, kus on ainult üks semantiline tasand, näib üsna võimatu. Aga eelkeele, hüpoteetilise hominiidide poolt kaugemas minevikus kõneldud primitiivse keele puhul, kus puudusid grammatilised markerid nagu kääne, kaassõna, artikkel, demonstratiiv, v-o ka konnektiiv jne, see nii pole (Luuk, Stavroulakis 2024). Kuna eelkeel algas artikuleerimata häälightsustest ja/või žestidest ja lõppes millegi pidžinilaadsega, pidi see läbima erinevaid arengutasemeid, millest üks esimesi oligi ilmselt S0. Inimkeeles seisneb S0 foneemide kombineerimises morfeemideks, ja kui eeldada, et kogu keel sellega piirduski, saame üsna hea ettekujutuse (mis ei pruugi muidugi veel olla õige), milline S0 eelkeel olla võis: keel, kus on ainult foneemid ja juurmorfeemid. Sellises keeles on võimalik asju ja tegelikult ka nähtusi nimetada ja neile osutades ka õppida, s.t algeeline kommunikatsioon on võimalik ja teatud olukordades ka kasulik.

Seni oleme rääkinud peaaegu ainult inimesest ja inimkeelest. Kuidas on teiste liikidega? Kas neil on süntaks? Ja kui on, siis kas ka hierarhiline süntaks? Siin lähevad asjad ühtaegu segasemaks ja huvitavamaks. Kui meil oleks liikideülene süntaksi tüpoloogia koos andmetega loomade (väidetava) süntaksi kohta, annaks see loodetavasti vastuse ka nendele küsimustele.

1.1.3. *Homo* liin

Alustame liinist *Homo*. Kas meie lähisugulastel (neandertallased, *Homo erectus* jne) oli süntaks? Kas ka hierarhiline? Kuidas me sellest mitukümmend, võib-olla isegi mitusada tuhat aastat pärast nende väljasuremist üldse teada saaksime?

Selleks on põhiliselt neli võimalust: arheoloogilised, paleontoloogilised ja geneetilised tõendid ja nende põhjal tehtud järeldused. Parimal juhul võime leida teiste liikide poolt produtseeritud “koode”, mille puhul on aga peaaegu alati võimalus, et me ei oska neid tõlgendada, tõlgendame valesti või et tegu polegi koodide, vaid mõne rohkem (nt uhmerdamine, uuristamine) või vähem (kriitseldamine, plätserdamine) funktsionaalse tegevuse (kõrval)saadusega.

Sümbol on tavaliselt defineeritud määrgina, kus seos vormi ja tähenduse vahel on arbitraarne. Eelajalooliste artefaktide puhul on võimalik arbitraarne seos paratamatult kadunud, kuna kadunud on sellele vastav, s.t vormi suhtes arbitraarne tähendus, kuna pole kedagi ega midagi — peale vormi, mis aga on tähenduse suhtes samuti arbitraarne —, mis võiks kinnitada selle olemasolu. Niisiis tuleb eelajalooliste märkide puhul läheneda sümbolile kuidagi kaudsemalt. Pakun, et eelajaloolise sümboli kindlaks tunnuseks võiks olla **abstraktne viitamine**. Luide viitab tuulele (indeks), sea figuratiivne pilt seale (ikoon), ja mõlemad, nii siga kui ka tuul on midagi olemasolevat, konkreetset ja (kui nad parasjagu käepärast on — tingimus, mis pole muidugi alati täidetud) isegi käegakatsutavat. Millele aga viitab teriantroopne (poolinimesepoollooma) skulptuur? Võib ju öelda, et see viitab teriantroobile, misjärel tekib aga küsimus: millele see viitab? Isegi teoreetiliselt lihtsaimal juhul, kui inimsiga viitab ühtaegu inimesele ja seale, pole “ühtaegu inimene ja siga” midagi olemasolevat ja konkreetset, vaid paratamatult abstraktset — s.t sellist, mida peab endale **ette kujutama**.

Vanemate abstraktsete graveeringute puhul jääb tavaliselt lah-tiseks, kas nende tähendus on pelgalt indeksiline (“mina olin siin”) või ka sümboolne. Tõsi, midagi saab välja lugeda ka vormist: kui vilunult või hoolikalt tehtud, arhetüüpiline (ring, rist, kolmnurk vms), lihtsustunud või konventsionaliseerunud see on. Vahel on seda võimalik hinnata, sageli — individuaalsete erinevuste, sobiva võrdlusmaterjali puudumise tõttu vms — aga mitte.

Sümbol on süntaksi jaoks oluline, ent mitte (nagu tavaliselt arvatakse) selle eeltingimusena, vaid seetõttu, et mõlemad pole mitte ainult evolveerunud, vaid ka koevolveerunud (Deacon

1997; Luuk 2013). Kumbki pole monoliitne nähtus, mõlema puhul on võimalik välja tuua komponente ja arengustaadiume, millest mõningad seovad (proto)sümbolit (proto)süntaksiga ja vastupidi (Luuk 2013).⁴ Niisiis on (proto)sümbol (proto)süntaksi oluline arheoloogiline lähend. Allpool toon liikide kaupa näiteid võimalikest vanimatest sümbolitest.

H. sapiens. Kahest Baden-Württembergi koopast Saksamaal on leitud kaks u 40 000 aasta vanust, varase Aurignaci kultuuriga seostatud inimlõvi kujutavat skulptuuri (Conard 2003). Borneo saarelt leiti analoogne, u 44 000 a vana teriantroopne koopamaal (Aubert jt 2019). Kindlamaid tõendeid kõige varasematest abstraktsetest “koodidest” pakuvad märgid Prantsusmaalt La Marche’i koopast leitud põhjapõdra sarvel (vanus u 16 000 a) ja Kon-go DV-st Ishango külast leitud kondil (u 20 000 a) (d’Errico 1995; Brooks, Smith 1987).

H. neanderthalensis. Võimalik tõend sümbolismist on La Ferrassie (Prantsusmaa) matmispaigast leitud lapselaipa katnud suur paekiviplaat, mille alumisele poolele oli uuristatud 18 lohku (16 neist paarides, vanus u 65–70 000 a) (Bednarik 2008; Peyroni 1934). Umbes sama vanu võimaliku sümbolilise tegevuse jälgi on leitud Krimmist (paralleelsed ja kiirtekujulised graveeringud kontidel: Stepanchuk 1993) ja Ibeeria poolsaarelt (figuratiivsed ja abstraktsed koopamaalid: Hoffmann jt 2018). Suure vilumuse ja hoolega graveeritud abstraktne muster Gibraltari koopaseinal on dateeritud vähemalt 40 000 a vanuseks (Rodríguez-Vidal jt 2014). Sloveeniast leitud 50–60 000 a vanune (arvatav) flööt on tõenäoliselt maailma vanim muusikainstrument (Turk jt 2020). Kui tegu on flöödiga (seda on vaidlustatud, aga — minu tagasihoidlikul hinnangul — mitte piisavalt veenvalt), on see vaieldamatu tõend sümbolismist. Koos enam kui 50 tapetud hobuse jäänustega leitud maailma vanimad puust jahirelvad — Schöningeni (Põhja-Saksamaa) 200 000 a vanused kahest otsast teritatud viskeodad ja -pulgad — viitavad neandertallaste arenenud (koostööl põhineva) jahipidamise ja puidutöötlemise tehnoloogiatele (Hutson jt

---

⁴Protosüntaksi asemel on kasutatud ka prosüntaksi mõistet (Kull, Torop 2011).

2025), mis omakorda viitab arenenud kommunikatsioonile. Veelgi arenenumat projektiilide tehnoloogiat kujutavad endast ühest Usbekistani koopast leitud 80 000 a vanused kivist nooleotsad, valmistajaks kas *H. neanderthalensis* või arhailine *sapiens* (Plisson jt 2025).

H. erectus. Saksamaa keskosast Bilzingslebenist leitud abstraktsed geomeetrilised graveeringud elevandiluul on tehtud 350–400 000 a tagasi (Mania, Mania 1988). Umbes sama vanad või pisut uuemad on ka Prantsusmaalt Sainte-Anne'i I koopast Polignacist leitud kontidel olevad graveeringud (Crémades 1996). 2014. aastal avastati kivistunud jõekarbilt u poole miljoni aasta eest Jaava saarel graveeritud abstraktne geomeetriline muster (Joordens jt 2015).

Lisaks eelmainitud jt arheoloogilistele leidudele on viimasel ajal ilmunud mitmeid neandertallaste keele produtseerimise ja auditiivseid võimeid kinnitavaid paleontoloogilisi ja geneetilisi uurimusi (vt ülevaadet Johansson 2015). Välis- ja keskkõrva fossiilide uuringud näitavad, et nende poolt kuuldav sagedusala oli suurem kui 430 000 a vanustel Sima de los Huesose eelneandertallastel ja võrreldav tänapäeva inimestega, mis näib viitavat nüüdisaegse inimkeelele võrreldavale vokaalse kommunikatsiooni süsteemile (Conde-Valverde jt 2021).

Kaudne, ent väga oluline tõend *H. erectus*'e võimalikust keelekasutusest on asjaolu, et ta ületas vähemalt 850 000 aastat tagasi Indoneesias Florese saare koloniseerimiseks vähemalt 19 km veetõkke (Morwood jt 1998; Gibbons 1998). Kuigi puunotil triivimine on võimalus, pole see kuigi tõenäoline, arvestades *erectus*'e käitumuslikku keerukust ja asjaolu, et ta koloniseeris enamiku Vanast Maailmast. Pigem ehitas ta paadi või parve, mille valmistamine ja navigeerimine ilma (eel)keeleta näib omakorda ebatõenäoline (Luuk 2018).

1.1.3.1. *Homo* liin. Leidude seos populatsiooni suuruse ja tafonoomilise loogikaga

Võidakse küsida: kui perekonna *Homo* liigid tekitasid poole miljoni aasta jooksul potentsiaalselt sümbolilisi (ja võib-olla ka süntaksile viitavaid) märke, miks me neid siis nii vähe leidnud oleme? Ja miks on need peaaegu eranditult graveeringud ja lohud kivis? Vastus on kaheosaline ja lihtne: (1) 100 000 aasta taguses ja kaugemas minevikus oli *Homo* populatsioonide arvukus viimase mõnekümne tuhande aastaga võrreldes tühine. Viimase 1–2 miljoni aasta jooksul oli hominiidide keskmine koguarv püsivalt u 18 000 (Sherry jt 1997). Mida vähem oli hominiide, seda vähem jätsid nad endast maha märke, mistõttu on neid ka raskem leida. (2) See, et leitud on peaaegu eranditult vaid graveeringuid ja lohke kivis, on seletatav tafonoomilise loogikaga (Bednarik 1994), mille järgi kõik märgid ajapikku hävivad. Kõige kauem säilivad just töömahukamad — s.t nende tegemise ajal kõige haruldasemad — märgid, nt kivisse tehtud graveeringud. Tavalisemad märgid — joonised (v.a need, mis on koobastes säilinud), samuti naha, puu, riide, taimede jm kergesti hävineva materjaliga seotud märgid — on tafonoomilise loogika järgi ülisuure tõenäosusega kadunud.

1.1.4. Teised liigid

Loomadel esineb sageli teatud liiki kommunikatsiooni, nagu nt enamus linnulaulu, küürselg-vaala ja giboni laul, tõenäoliselt ka konnalaul jne, mis näib olevat S0, kuna nende laulu moodustavatel fraasidel tähendus teadaolevalt puudub (Kreutzer, Brémond 1986; Balaban 1988; Collier jt 2014; Zuberbühler 2019). Laulul tervikuna on see kahtlemata mingil kujul olemas, vastasel juhul poleks seda tekkinud — iseasi kas just sellisena nagu inimesel, kelle puhul võib rääkida kujutlusest — kuigi kujutlust esineb ka väljaspool *Homo* perekonda, nt merilõvidel (Mauck, Dehnhardt 1997).

Süntaksiks on nimetatud ka pealtnäha suvalises järjestuses sooritamist võimaldatavate tegevuste eelistavat sooritamist kindlas järjekorras, nt rütmiline käppade lakkumine — suuliigu-

tused — suureneva amplituudiga näo silumine — keha lakkumine rottidel (Berridge jt 1987), mida — kuna tegu võib olla instinktiivse ja puhtfunktsionaalse (hügieenist ja energia kokkuhoiustingitud) järjestusega — ma siinkohal süntaksiks ei liigita. Käte puhastamine keelega — suu saab mustaks, suu puhastamine — näo puhastamine puhaste kätega (esmailt silmade ümbert, väike amplituud), seejärel üha mustemate kätega ülejäänud nägu (suurenev amplituud) — keha puhastamine puhta keelega on puhtfunktsionaalne (loogiline) järgnevus. Süntaksi eeltingimuseks on ikkagi kommunikatiivne või tähistav funktsioon. Allpool on mõned võimaliku süntaksi näited loomade kommunikatsioonisüsteemides (väljaspool perekonda *Homo*).

Emased Diana ahvid kasutavad sotsiaalses kontekstis nelja häälsust (H-, L-, R-, A-häälsused), mida nad kombineerivad kolmeks liithäälsuseks (HA, LA ja RA), mis kõik näivad olevat seotud parasjagu toimuva käitumise või sündmusega. Autorid esitavad hüpoteesi, et HA, LA ja RA täpsustavad neile aluseks olevate individuaalsete H-, L-, R-häälsuste konteksti (Candioti jt 2012). Kui tõlgendus on õige, peaks see olema S1.

Isaste Campbelli ahvide repertuaari kuulub kaks häresignaali ('*krak*' ja '*hok*', mis tähistavad ligikaudu 'leopardi' ja 'ohtu'), kusjuures mõlemad võivad võtta sufiksi ('-oo'), mis näib viitavat, et oht on kaugel (Zuberbühler 2019). See viitab jällegi S1-le.

Šimpansidel on "kauglaul", mis koosneb neljast osast: intro, arendus, kliimaks ja vaibumine, kusjuures intro ja kliimaks kodeerivad põhiliselt laulja identiteeti, arendus vanust, kliimaks sotsiaalset staatust ja vaibumine käitumuslikku konteksti (liikumine või toit — Zuberbühler 2019). Osi esitatakse vahel ka eraldi, aga eraldi esitatud osade tähendusi uuritud pole — niisiis praegu S0.

Isased kittninaahvid (*Cercopithecus nictitans*) esitavad kaht liiki häresignaale ('*piu*' ja '*häkk*') tüüpiliselt pikemate jadadena. Puhas '*piu*' jada näib viitavat maismaal varitsevale ohule ja '*häkk*' teatud kotkaliigile. Isased kombineerivad neid ka viisil, kus seeriale '*piu*'-dele järgneb seeria '*häkk*'-e, millele tavaliselt järgneb rühma liikumine sennapoole, kust need kostsid (samas). Autori tõlgenduses on see idioom — märke kombineeritakse, aga

nende senised tähendused ei puutu asjasse. Süntaksi liik jääb lah-tiseks.

Titi ahvide häiresignaalid on A õhu- ja B maismaakiskjatele, samas kui kotkas maas ja maismaakiskja puu otsas põhjustavad seeria suvalises järjekorras esitatud A ja B signaale (samas). Süntaksi liik jääb lahtiseks.

Bonobod kombineerivad oma toiduhäälitsusi (B, P, PY, Y, G) suvalises järjekorras, aga eraldi võetuna on need pigem tähenduslikud, kuna toidu erineva tajutud kvaliteedi puhul kasutatakse eelistatavalt erinevaid häälitsusi (samas). Süntaksi liik jääb lahtiseks.

Ida-rasvatihane (*Parus minor*) kasutab üle kümne erineva noodi, kusjuures ABC tähendab 'oht', D 'tule siia', ABC–D 'oht, tule siia', D–ABC on aga tähenduseta (Suzuki jt 2016). Autorite järgi on see S1.

Väga huvitav erand kõigist eelkirjeldatuist on (tõenäoliselt paralleelselt liidestatud) nahaekraane kasutatav peajalgsete kommunikatsioonisüsteem. Paralleelsele liidesele viitab eri mustrite samaaegne demonstreerimine eri kehapooltel mõningate liikide puhul (Shook jt 2024), nagu ka asjaolu, et peajalgsete seas laialt levinud hoiatus- ja varjevärvuse süsteem on mõnedel liikidel koopteeritud liigisiseseks kommunikatsioonisüsteemiks (Mather 2004). Nahaekraanidel demonstreeritavate mustrite dünaamilisus, varieeruvus ja mitmemõõtmeline keerukus (aeg, värv ja neli ruumimõõdet — kui demonstratsioonid kehapooltel erinevad) esitab märkide, süntaksi ja selle võimaliku hierarhilisuse tuvastamisele täiendavaid väljakutseid, tõstatades mitmeid seni vastuteta küsimusi, nagu nt: mis on kaheksajalgade kommunikatsioonisüsteemis märk? Millises kanalis neid kombineeritakse — ajas, ruumis, värvis, mõnes nende kombinatsioonis või kombinatsioonides? Probleemi muudab keerulisemaks asjaolu, et pealtnäha “ühe kommunikatsiooniakti” puhul ei saa välistada mitut paralleelset märgisüsteemi ja süntaksit.

1.1.5. Kunstlikud keeled

Peale loomade kommunikatsioonisüsteemide pakuvad huvi ka neile õpetatud (nii loomulikud kui ka kunstlikud) süsteemid, mis lubavad hinnata nende kognitiivseid võimeid ja seda, kui jõukohane süntaks neile on. Irene Pepperberg õpetas Aafrika hallpapagoile Alexile selgeks u 80 eri liiki inglise keele sõna, mis lubas temaga lõpuks mingil määral inglise keeles suhelda. Oranži naha kohta esitatud küsimusele *What's this?* oskas Alex vastata *Orange hide*, nagu ka esitada küsimusi talle huvitavate asjade (*What's this?*) ja omaduste (*What color?*) kohta. Pepperbergi huvitas pigem Alexi üldine kui keeleline (või ammugi süntaktiline) võimekus, keel oli talle vaid vahend nende võimete testimiseks. Nt saavutas ta selle, et Alex oskas asju klassifitseerida värvi ja materjali järgi ja sai aru abstraktsetest mõistetest “sama” ja “erinev”, samuti “puudumise” mõistest (Pepperberg 1987, 1988). Ühtlasi omandas ta veel vähemalt kolm süntaktilist reeglit: PROPERTY + OBJECT, *wanna go* + LOCATION ja *wanna* + OBJECT, millega ta oma instruktoreid manipuleeris. Kuigi tema loomulikus kommunikatsioonisüsteemis sellele vist analoogi pole, jääb mulje, nagu oleks S1 Aafrika hallpapagoile jõukohane.

Juba 1980. aastate algul õpetas Louis Herman pudelninadelfiinidele edukalt kunstlikke süntaktilisi keeli: ühele delfiinile žestidel põhineva ja teisele akustilise, klõpsudel põhineva keele (Herman jt 1984). Delfiinidele õpetati (eri keeltes) kaht liiki lauseid. Esimene oli (MODIFIER) OBJECT ACTION, kus MODIFIER oli valikuline. Nt RIGHT PIPE TAIL-TOUCH tähendas käsklust puudutada sabaga paremal asuvat toru, jne. Teine lausetüüp oli ühes keeles OBJECT1 + RELATION + OBJECT2 ja teises OBJECT1 + OBJECT2 + RELATION, kujutades endast käsklust sooritada RELATION toimetades ühe OBJECTi teise juurde (kumb kumma juurde, oli eri keeltes erinev). Nt WATER RIGHT BASKET FETCH oli käsklus toimetada delfiinist paremal asuv korv suvalise veetoru juurde ja RIGHT WATER BASKET FETCH toimetada suvaline korv paremal asuva veetoru juurde. Delfiinidele õpetati selgeks u 40 eri liiki sõna, mis kirjeldasid basseinis olevaid objekte, nendega sooritatavaid tegevusi

si jms, misjärel õpetati neile selgeks need lausetüübid konkreetsete sõnadega. Seejärel testiti nende süntaksi valdamist, 1) esitades neile sama lausetüübi uute neile teadaolevate sõnadega ja 2) laiendades nende süntaksit loomulikul viisil, asetades neile teadaolevad sõnad uutesse konfiguratsioonidesse. Delfiinid tegid uute sõnade uutest järjestustest õigeid järeldusi keskmiselt 63%-l juhtudest, demonstreerides sellega süntaktilist pädevust. Taas tundub, et kuigi nende loomulikus kommunikatsioonisüsteemis seda otse leitud (ega ilmselt ka uuritud) pole, lubavad nende vaimsed võimed S1 kasutamist. Samas on teada, et pudelnina-delfiinid kasutavad helisignaale omavahelise koostöö koordineerimiseks (Janik 2013; King jt 2021).

Samuti 1980. aastatel õpetas Sue Savage-Rumbaugh bonobodele ja enne seda šimpansidele kunstlikke süntaktilisi keeli (Kako 1999). Keel koosnes leksigrammidest — sõnadele vastavatest arbitraarsetest sümbolitest. Suhtlus käis arvuti vahendusel, mille klahvidel olid leksigrammid, aga vihjeid sai ka instrueerija ingliskeelsetest sõnadest, žestidest, pilkudest jne (leksigrammide kasutamise põhjus oli ahvide vokaalse artikulatsooni piiratus). Leksigramme õpetati bonobole, kelle laps Kanzi (kellele midagi ei õpetatud) viibis tema juures; keele omandas — täiesti spontaanselt — aga hoopis Kanzi, kellega tehti hiljem mitmeid katseid. Kanzi poolt väljendatud süntaktiline “korpus” sisaldab 723 unikaalset 2-elementilist kombinatsiooni: leksigramm + leksigramm või (enamasti) leksigramm + žest (osutused inimesele või objektile või “mineku” ja “tuleku” märgid). Veelgi tähelepanuväärsem on see, et Kanzi ei omandanud mitte ainult leksigrammide keelt, vaid osalt ka selle aluseks oleva inglise keele, mida ta artikuleerimisvõimete ja leksigrammide süsteemi piiratuse tõttu väljendada ei saanud. Katsetes pidid 8-aastane Kanzi ja 2-aastane inimlaps täitma ingliskeelseid lihtlauselisi korraldusi teha midagi nendega samas ruumis olevate(le) konkreetsete(le) inimes(t)e(le) või objekti(de)le/objekti(de)ga, keda/mida oli ruumis mitmeid (Savage-Rumbaugh jt 1993). Katsealune ei näinud uurijat, kes talle korraldusi andis, ja ruumis olevad (lapse puhul — teised) inimesed korraldusi ei kuulnud, kuna kandsid kõrvaklappe. Arvestamata kordi, kus uurija pidi katsealuste aitamiseks sekkuma või kus kat-

sealuste reaktsioonid olid ainult osalt õiged, sooritas Kanzi õige tegevuse 59%-l ja inimlaps 54%-l juhtudest, demonstreerides sellega üsna head arusaamist inimkeelest. Eriti kõnekad olid Kanzi puhul tulemused selliste lausepaaride puhul nagu nt “take the *potato outdoors*” ja “go *outdoors* and get the *potato*”. Seda paari esines 23 korda, kusjuures 17 korda (74%-l juhtudest) sooritas Kanzi õige tegevuse, s.t pidi pihta saama ka süntaksile.

1.1.6. Kokkuvõte

Teoreetilises osas defineerisime süntaksi esialgu kui üksuste reeglipärase kombineerimise tähistamisel ja kommunikatsioonil, andes ühtlasi liikideülese süntaksi provisoorse minimalistliku tüpoloogia: tähenduseta (S0) ja tähenduslike üksuste (S1) kombineerimine tähenduslikeks üksusteks. Postuleerisime hierarhilisuse kui süntaksi ühe läbivama ja evolutsioonilises plaanis informatiivsema omaduse ja sidusime selle kommunikatsioonisüsteemisest sisaldumis-, valitsemis- ja sõltumisseostega. Sõnastasime esialgse uurimisküsimuse “Milline võiks olla piisavalt parsimoonne ja samas informatiivne liikideülese süntaksi tüpoloogia?” ning uurimiseesmärgi, milleks on sellise tüpoloogia koostamine. Vaatlesime põgusalt allikate ning eelkeele, nimelt hüpoteetilise hominiidide poolt kasutatud täissüntaktilisele keelele eelnenud keele küsimust, pöörates seejärel põhjalikumat tähelepanu võimalikele tõenditele hierarhilisest süntaksist *Homo* liinis ja ülejäänud liikidel.

Ülevaade andmetest hominiidide jt loomaliikide võimaliku süntaksi kohta polnud ammendav. Tõendid kinnitavad, et (hierarhiline) süntaks on erinevate liinide evolutsioonis korduvalt tekkinud (ja võib-olla ka kadunud — ilma et me seda muidugi teada saaks). Ühtlasi selgub, et süntaksi puudumisest liigi loomulikus kommunikatsioonis ei järeldu süntaksiks piisavate kognitiivsete võimete puudumine liigil. Samuti asjaolu, et olukorras, kus otseid tõendeid süntaksi esinemise kohta pole ja väljasurnud liikide puhul tafonoomilise loogika tõttu ehk olla ei saagi, võib sellegipoolest olla võimalik seda kaudselt järeldada leitud sümbolite vm

märkide põhjal, mis piisava tõenäosusega teatud tüüpi käitumisele viitavad.

1.1.7. Lahtised küsimused ja kontrollimist vajavad hüpoteesid

Allpool on toodud mõned lahtised küsimused ja kontrollimist vajavad hüpoteesid (neid on muidugi märksa rohkem — valik on subjektiivne, käesoleva autori ja artikli perspektiividest lähtuv).

0) Süntaksi mõistestiku täpsustamine, võimaldamaks kasutada seda liikideüleselt. Kui keegi soovib uurida loomade süntaksit, peab ta esmalt lahendama selle terminoloogilis-metateoreetilise probleemi. Probleem ei piirdu terminoloogiaga. Esimeseks (meta)teoreetiliseks ülesandeks on:

1) Parsimoonse ja piisavalt informatiivse liikideülese süntaksi tüpoloogia valik ja/või koostamine. Tüpolooge on ses vallas vähe ja võimalusi palju (tüpoloogia võib olla eelteoreetiline, *ad hoc*, minimalistlik, detailne, klassi-, seltsispetsiifiline vms).

2) Kus täpsemalt tekkis *Homo* liinis hierarhiline süntaks? Kuidas? (Vt Luuk 2012; Luuk, Luuk 2014a, 2014b.)

3) Millised semantilised (s.t tähenduslikud) hierarhiad — kui üldse — esinevad loomade süntaksis (võttes aluseks nt kolm eelmainitud hierarhilist seost: sisaldumine, valitsemine ja sõltumine — ideaalis võiks neid muidugi veel juurde leida)? Vastus sellele on loogiliselt seotud esimese uurimiseesmärgiga (parsimoonne ja informatiivne liikideülese süntaksi tüpoloogia).

4) Kas alluvus ja sõltuvus on loogiliselt (s.t paratamatult) komplementaarsed, või saab neid mõne liigi süntaksis lahutada (s.t üks on, aga teine mitte)? See küsimus on samuti seotud esimese uurimiseesmärgiga, aga vähem, kuna tegu on eelmise punkti alapunktiga.

5) Millised on hierarhilise süntaksi ja mõisteliste hierarhiate vahelised seosed? Võiks ju arvata, et ilma mõisteliste hierarhiateta ei saa olla ka hierarhilist süntaksit, samas kui mõistelised hierarhiad ilma süntaksita on võimalikud. Teisalt tekib küsimus mõisteliste hierarhiate tuvastamise võimalustest loomadel — eriti kui need süntaksis ei avaldu. Siin võib olla abi sümboli-

test jm keerukamatele käitumismustritele viitavatest märkidest ja nende võimalikust seostamisest süntaksi evolutsiooniga (Luuk 2013, 2018).

6) Eelmisele punktile aluseks olevad üldisemad küsimused: Kas ja millised on inimesele (s.t *Homo* liinile) **ainuomased** mõisteline ja/või süntaktiline organisatsiooni printsiibid — ja kuidas need kaks poolt, süntaktiline ja mõisteline unikaalsus, omavahel seostuvad? Kumb sõltub kummast? Võiks ju arvata (nii nagu ka eelmises punktis), et süntaktiline unikaalsus sõltub mõistelisest, ent mitte vastupidi. Sõltuvusest peaks saama omakorda tuleta-da evolutsioonilise eelnevuse: see, mis millestki sõltub (unikaalne (?) süntaks), ei saa tekkida enne kui see, millest ta sõltub (unikaalne (?) mõistestamine). Sellest omakorda järeldub, et inimkeele süntaksi võimalikust unikaalsusest ei järeldu automaatselt sellele aluseks oleva mõistestamise unikaalsus.

Autor tänab Kalevi Kulli soovitude ja nõuannete eest.

Kirjandus

- Arnold, Kate, Klaus Zuberbühler 2006. Language evolution: Semantic combinations in primate calls. — *Nature*, Vol. 441, No. 7091, p. 303
- Aubert, Maxime, Rustan Lebe, Adhi Agus Oktaviana, Muhammad Tang, Basran Burhan, Hamrullah, Andi Jusdi, Abdullah, Budianto Hakim, Jian-xin Zhao, I. Made Geria, Priyatno Hadi Sulistyarto, Ratno Sardi, Adam Brumm 2019. Earliest hunting scene in prehistoric art. — *Nature*, Vol. 576, No. 7787, pp. 442–445
- Balaban, Evan 1988. Bird song syntax: Learned intraspecific variation is meaningful. — *Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.*, Vol. 85, No. 10, pp. 3657–3660
- Bednarik, Robert G. 1994. A taphonomy of palaeoart. — *Antiquity*, Vol. 68, No. 258, pp. 68–74.
doi:10.1017/S0003598X00046202
- Bednarik, Robert G. 2008. Cupules. — *Rock Art Research*, Vol. 25, No. 1, pp. 61–100

- Berridge, Kent C., John C. Fentress, Heather Parr 1987. Natural syntax rules control action sequence of rats. — *Behavioural Brain Research*, Vol. 23, No. 1, pp. 59–68
- Brooks, Alison S., Catherine C. Smith 1987. Ishango revisited: New Age determinations and cultural interpretations. — *African Archaeological Review*, Vol. 5, No. 1, pp. 65–78
- Candiotti, Agnès, Klaus Zuberbühler, Alban Lemasson 2012. Context-related call combinations in female Diana monkeys. — *Animal Cognition*, Vol. 15, No. 3, pp. 327–339
- Chomsky, Noam 2006. Biolinguistics and the human capacity. — *Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 173–185
- Chomsky, Noam 2010. Some simple evo devo theses: How true might they be for language? — R. K. Larson, V. Déprez, H. Yamakido (eds.). *The Evolution of Human Language: Biolinguistic Perspectives*. (Approaches to the evolution of language.) Cambridge: Cambridge University Press, pp. 45–62
- Collier, Katie, Balthasar Bickel, Carel P. van Schaik, Marta B. Manser, Simon W. Townsend 2014. Language evolution: Syntax before phonology? — *Proceedings of the Royal Society B*, Vol. 281, No. 1788
- Conard, Nicholas J. 2003. Palaeolithic ivory sculptures from southwestern Germany and the origins of figurative art. — *Nature*, Vol. 426, No. 6968, pp. 830–832
- Conde-Valverde, Mercedes, Ignacio Martínez, Rolf M. Quam, Manuel Rosa, Alex D. Velez, Carlos Lorenzo, Pilar Jarabo, José María Bermúdez de Castro, Eudald Carbonell, Juan Luis Arsuaga 2021. Neanderthals and *Homo sapiens* had similar auditory and speech capacities. — *Nature Ecology & Evolution*, Vol. 5, No. 5, pp. 609–615
- Créma des, Michèle 1996. L'expression graphique au Paléolithique inférieur et moyen : l'exemple de l'Abri Suard (La Chaise-de-Vouthon, Charente). — *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, T. 93, N. 4, p. 494–501
- Deacon, Terrence W. 1997. *The Symbolic Species: The Co-evolution of Language and the Brain*. New York: W. W. Norton
- d'Errico, Francesco 1995. A new model and its implications for the origin of writing: The La Marche antler revisited. — *Cambridge Archaeological Journal*, Vol. 5, No. 2, pp. 163–206
- Di Sciullo, Anna Maria (ed.) 2003. *Asymmetry in Grammar*. Vol. 1: *Syntax and Semantics*. Amsterdam: John Benjamins

- Fitch, W. Tecumseh, Angela D. Friederici 2012. Artificial grammar learning meets formal language theory: An overview. — *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, Vol. 367, No. 1598, pp. 1933–1955
- Gibbons, Ann 1998. Ancient island tools suggest *Homo erectus* was a seafarer. — *Science*, Vol. 279, No. 5357, pp. 1635–1637
- Herman, Louis M., Douglas G. Richards, James P. Wolz 1984. Comprehension of sentences by bottlenosed dolphins. — *Cognition*, Vol. 16, No. 2, pp. 129–219. [https://doi.org/10.1016/0010-0277\(84\)90003-9](https://doi.org/10.1016/0010-0277(84)90003-9)
- Hoffmann, Dirk L., Christopher D. Standish, Marcos García-Diez, Paul B. Pettitt, J. Andy Milton, João Zilhão, José Javier Alcolea-González, Pedro Cantalejo, Hipólito Collado Giraldo, Rodrigo De Balbín-Behrman, Michel Lorblanchet, José Ramos Muñoz, Gerd-Christian Weniger, Alistair W. G. Pike 2018. U-Th dating of carbonate crusts reveals Neandertal Origin of Iberian Cave art. — *Science*, Vol. 359, No. 6378, pp. 912–915
- Hutson, Jarod M., Felix Bittmann, Peter Fischer, Alejandro García-Moreno, Sabine Gaudzinski-Windheuser, Ellie Nelson, José E. Ortiz, Kirsty E. H. Penkman, Zoran M. Perić, Daniel Richter, Trinidad Torres, Elaine Turner, Aritza Villaluenga, Dustin White, Olaf Jöris 2025. Revised age for Schöningen hunting spears indicates intensification of Neandertal cooperative behavior around 200,000 years ago. — *Science Advances*, Vol. 11, No. 19, eadv0752. doi:10.1126/sciadv.adv0752
- Janik, Vincent M. 2013. Cognitive skills in bottlenose dolphin communication. — *Trends in Cognitive Sciences*, Vol. 17, No. 4, pp. 157–159
- Jiang, Xinjian, Tenghai Long, Weicong Cao, Junru Li, Stanislas Dehaene, Liping Wang 2018. Production of supra-regular spatial sequences by macaque monkeys. — *Current Biology*, Vol. 28, No. 12, pp. 1851–1859.e4
- Johansson, Sverker 2015. Language abilities in Neanderthals. — *Annual Review of Linguistics*, Vol. 1, pp. 311–332
- Joordens, Josephine C. A., Francesco d’Errico, Frank P. Wesselingh, Stephen Munro, John de Vos, Jakob Wallinga, Christina Ankjærgaard, Tony Reimann, Jan R. Wijbrans, Klaudia F. Kuiper, Herman J. Mûcher, Hélène Coqueugniot, Vincent Prié, Ineke Joosten,

- Bertil J. H. van O s, Anne S. S c h u l p, Michel P a n u e l, Victoria van der H a a s, Wim L u s t e n h o u w e r, John J. G. R e i j - m e r, Wil R o e b r o e k s 2015. *Homo erectus* at Trinil on Java used shells for tool production and engraving. — *Nature*, Vol. 518, No. 7538, pp. 228–231
- K a k o, Edward 1999. Elements of syntax in the systems of three language-trained animals. — *Animal Learning & Behavior*, Vol. 27, No. 1, pp. 1–14
- K i n g, Stephanie L., Emily G u a r i n o, Katy D o n e g a n, Christina M c M u l l e n, Kelly J a a k k o l a 2021. Evidence that bottlenose dolphins can communicate with vocal signals to solve a cooperative task. — *Royal Society Open Science*, Vol. 8, No. 3, p. 202073
- K r e u t z e r, Michel, Jean-Claude B r é m o n d 1986. Les effets additifs de la syntaxe et de la forme des syllabes lors de la reconnaissance spécifique chez le Troglodyte (*Troglodytes troglodytes*). — *Canadian Journal of Zoology*, Vol. 64, No. 6, pp. 1241–1244
- K u l l, Kalevi, Peeter T o r o p 2011 [2003]. Biotranslation: Translation between Umwelten. — T. Maran, D. Martinelli, A. Turovski (eds.). *Readings in Zoosemiotics*. Berlin: Mouton de Gruyter, pp. 411–425
- L u u k, Erkki 2012. The origins of linguistic predicate/argument structure. — T. C. Scott-Phillips, M. Tamariz, E. A. Cartmill, J. R. Hurford (eds.). *The Evolution of Language: Proceedings of the 9th International Conference (EVLANG9)*. New Jersey etc.: World Scientific, pp. 204–211
- L u u k, Erkki 2013. The structure and evolution of symbol. — *New Ideas in Psychology*, Vol. 31, No. 2, pp. 87–97
- L u u k, Erkki 2018. Symbol and its evolution. — C. Cuskley, M. Flaherty, H. Little, L. McCrohon, A. Ravignani, T. Verhoef (eds.). *The Evolution of Language: Proceedings of the 12th International Conference (EVLANGXII)*. Toruń: Evolang 12 Organizing Committee, pp. 258–269. https://evolang.org/torun/proceedings/paperpdfs/Evolang_12_paper_209.pdf
- L u u k, Erkki, Hendrik L u u k 2014a. The emergence of compound signals. — E. A. Cartmill, S. Roberts, H. Lyn, H. Cornish (eds.). *The Evolution of Language: Proceedings of the 10th International Conference (EVLANGX)*. Singapore: World Scientific, pp. 154–160. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-112719>
- L u u k, Erkki, Hendrik L u u k 2014b. The evolution of syntax: Signs, concatenation and embedding. — *Cognitive Systems Research*,

- Vol. 27, pp. 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.cogsys.2013.01.001>
- Luuk, Erkki, John Ioannis Stavroulakis 2024. Reconstructing a protolanguage. — J. Nölle, L. Raviv, K. E. Graham, S. Hartmann, Y. Jadoul, M. Josserand, T. Matzinger, K. Mudd, M. Pleyer, A. Slonimska, S. Waciewicz, S. Watson (eds.). *The Evolution of Language: Proceedings of the 15th International Conference (EVOLANGXV)*. Nijmegen: The Evolution of Language Conferences, pp. 352–362. <https://evolang2024.github.io/proceedings/paper.html?nr=121>
- Mania, Dietrich, Ursula Mania 1988. Deliberate engravings on bone artefacts of *Homo erectus*. — *Rock Art Research*, Vol. 5, pp. 91–107
- Mather, Jennifer A. 2004. Cephalopod skin displays: From concealment to communication. — *Evolution of Communication Systems: A Comparative Approach*. D. K. Oller, U. Griebel (eds.). (Vienna series in theoretical biology.) Cambridge, MA: MIT Press, pp. 193–214
- Mauk, Björn, Guido Dehnhardt 1997. Mental rotation in a California sea lion (*Zalophus californianus*). — *Journal of Experimental Biology*, Vol. 200, No. 9, pp. 1309–1316
- Morwood, Michael J., Paul B. O'Sullivan, Fachroel Aziz, Asaf Raza 1998. Fission-track ages of stone tools and fossils on the East Indonesian island of Flores. — *Nature*, Vol. 392, pp. 173–176
- Penn, Derek C., Keith J. Holyoak, Daniel J. Povinelli 2008. Darwin's mistake: Explaining the discontinuity between human and nonhuman minds. — *Behavioral and Brain Sciences*, Vol. 31, No. 2, pp. 109–130; discussion 130–178
- Pepperberg, Irene M. 1987. Acquisition of the same/different concept by an African grey parrot (*Psittacus erithacus*): Learning with respect to categories of color, shape, and material. — *Animal Learning & Behavior*, Vol. 15, pp. 423–432
- Pepperberg, Irene M. 1988. Comprehension of “absence” by an African grey parrot: Learning with respect to questions of same/different. — *Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, Vol. 50, No. 3, pp. 553–564
- Peyrone, Denis 1934. La Ferrassie. — *Préhistoire*, T. 3, p. 1–92
- Plisson, Hugues, Alena V. Kharevich, Vladimir M. Kharevich, Pavel V. Chistiakov, Lydia V. Zotkina, Malvina Baumann, Eric Pubert, Ksenya A. Kolobova, Farhod A. Maksudov, Andrei I. Krivo-

- shapkin 2025. Arrow heads at Obi-Rakhmat (Uzbekistan) 80 ka ago? — *PLoS One*, Vol. 20, No. 8, p. e0328390. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0328390>
- Rizzi, Luigi 2016. Monkey morpho-syntax and merge-based systems. — *Theoretical Linguistics*, Vol. 42, No. 1–2, pp. 139–145
- Rodríguez-Vidal, Joaquín, Francesco d’Errico, Francisco Giles Pacheco, Ruth Blasco, Jordi Rosell, Richard P. Jennings, Alain Queffelec, Geraldine Finlayson, Darren A. Fa, José María Gutiérrez López, José S. Carrión, Juan José Negro, Stewart Finlayson, Luís M. Cáceres, Marco A. Bernal, Santiago Fernández Jiménez, Clive Finlayson 2014. A rock engraving made by Neanderthals in Gibraltar. — *Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.*, Vol. 111, No. 37, pp. 13301–13306
- Savage-Rumbaugh, E. Sue, Jeannine Murphy, Rose A. Sevcik, Karen E. Brakke, Shelly L. Williams, Duane M. Rumbaugh, Elizabeth Bates 1993. Language comprehension in ape and child. — *Monographs of the Society for Research in Child Development*, Vol. 58, No. 3–4, pp. 1–222
- Schlenker, Philippe, Emmanuel Chemla, Anne M. Schel, James L. Fuller, Jean-Pierre Gaultier, Jeremy Kuhn, Dunja Veselinović, Kate Arnold, Cristiane César, Sumir Keenan, Alban Lemasson, Karim Ouattara, Robin Ryder, Klaus Zuberbühler 2016. Formal monkey linguistics. — *Theoretical Linguistics*, Vol. 42, No. 1–2, pp. 1–90
- Sebeok, Thomas A. 1972. *Perspectives in Zoosemiotics*. The Hague: Mouton
- Sherry, Stephen T., Henry C. Harpending, Mark A. Batzer, Mark Stoneking 1997. *Alu* evolution in human populations: Using the coalescent to estimate effective population size. — *Genetics*, Vol. 147, No. 4, pp. 1977–1982. doi:10.1093/genetics/147.4.1977
- Hook, Erica N., George T. Barlow, Daniella Garcia-Rosales, Connor J. Gibbons, Tessa G. Montague 2024. Dynamic skin behaviors in cephalopods. — *Current Opinion in Neurobiology*, Vol. 86, p. 102876
- Stepanchuk, Vadim N. 1993. Prolom II, a Middle Palaeolithic cave site in the Eastern Crimea with non-utilitarian bone artefacts. — *Proceedings of the Prehistoric Society*, Vol. 59, No. 1, pp. 17–37
- Suzuki, Toshitaka N., Klaus Zuberbühler 2019. Animal syntax. — *Current Biology*, Vol. 29, No. 14, pp. R669–R671

- Suzuki, Toshitaka N., David Wheatcroft, Michael Grieser 2016. Experimental evidence for compositional syntax in bird calls. — *Nature Communications*, Vol. 7, No. 10986
- Suzuki, Toshitaka N., David Wheatcroft, Michael Grieser 2020. The syntax-semantics interface in animal vocal communication. — *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, Vol. 375, No. 1789, p. 20180405
- Zuberbühler, Klaus 2002. A syntactic rule in forest monkey communication. — *Animal Behaviour*, Vol. 63, No. 2, pp. 293–299
- Zuberbühler, Klaus 2019. Syntax and compositionality in animal communication. — *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, Vol. 375, No. 1789, p. 20190062
- Turk, Matija, Ivan Turk, Marcel Otte 2020. The Neanderthal musical instrument from Divje Babe I cave (Slovenia): A critical review of the discussion. — *Applied Sciences*, Vol. 10, No. 4, p. 1226. <https://doi.org/10.3390/app10041226>

ERKKI LUUK (1971) on õppinud Tartu Ülikoolis sotsioloogiat (eri-programm filosoofias, lõpetanud 1994); magistrakraad semiootikas 2001, doktorikraad üldkeeleteaduses 2009. Tartu Kõrgema Kunstikooli erakorraline lektor 2000–2005, TÜ keeleteaduse ja -tehnoloogia doktorikooli erakorraline teadur 2006–2008, arvutiteaduse instituudi semantika spetsialist 2009–2010, keeletehnoloogia teadur 2010–2013 ja vanemteadur 2013–2016, keeletehnoloogia spetsialist 2017–2019, Düsseldorfis Ülikooli inglise keele osakonna A. von Humboldti teadur (järel-doktor) 2011–2012, Manchesteri, Londoni ja Amsterdami Ülikooli külalisteadur 2012, Stockholmi Ülikooli matemaatikateaduskonna järel-doktor 2014; kirjanik ja kunstnik. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli “Täheenduse lineaarne ja hierarhiline struktuur” (1999, nr 8, lk 1630–1660) ning arvustused Jaak Tombergi raamatu *Ekstrapolatiivne kirjjutamine: Tulevikukirjutuse poeetikast* kohta pealkirjaga “Küberpunk: reaalsus kui metateoreetiline arvepidamine” (2005, nr 4, lk 838–842), Arne Merilai teose *Pragmapoeetika: Kahe konteksti teooria* kohta pealkirjaga “Kõnetegude teooria, illokutiivse loogika ja pragmapoeetika analüüs” (2006, nr 2, lk 399–438; vt ka käsitletava väitlust (2006, nr 4, lk 898–902)) ja Jorge Luis Borgese raamatu *See värsikunst* kohta pealkirjaga “Luule mõistatus. Ja tõlge” (2026, nr 2, lk 350–359).

ÜHEKSA LUGU

Lauri Pilter

MAISMAA

Maismaa on näinud ja kandnud igasuguseid elukaid. Kui tal nendest villand saab, raputab ta nad seljast. Nii nagu raputas saurused, raputab ka meid, inimesi. Kui saaksin olla keegi teine kui inimene, tahaksin olla hüüp. Ma kuulsin hüübi häält poisipõnnina Fred Jüssi plaadilt *Matsalu hääled*. Kuigi käisin Matsalus väga hüübi elukohtade lähedal, ei ole ma teda näinud ega vahetult kuulnud, aga juba jõmpsikana tegin hüübi häält. Ma puhusin torus huultega külje pealt klaasist limonaadipudeli kaela sisse ja kostis kumin ja jorin. Niisugust häält hüüp teebki. Vanarahvas ei teadnud, kes roostikus niimoodi jõmiseb, ja arvati, et see on keegi tume jõud, kes toob nendele õnnetust.

Hüüp kõnnib ja teeb pesa seal, kus maismaa algab ehk lõpeb, mille piiriks on vee riik. Ta sööb pisikesi olendeid, keda veepiiril kohata võib.

SAARTE NIMED

Kui mõtlen oma elukäigule, siis kõige rohkem ei säranud ma inimeste silmis mitte siis, kui suutsin öelda mõne veatu prantsuskeelse lause või sooritasin suurepäraselt matemaatika eksami — hahaa, valikuvõimalusi oleks palju! —, vaid siis, kui suutsin inimestele öelda nende saarte nimesid.

Olgu Soome lahes või Võrtsjärves, Väinameres või Haapsalu Tagalahes, Rhode Islandi osariigi rannikul Atlandi ookeanis või

Ahvenamaa ja Turu saarestikus — ma ei jääks hätta ka Sise- ja Välis-Hebriidide saarte puhul!

Mu pilk näikse sädelevat, kui saan öelda Hailuoto või Hiiu-maa. Mida muud on inimesed üksteise jaoks kui saared, igaüks täiesti omaette? Mida muud on inimeste jaoks nende lapsed kui saared nende mandri rannikul? Ma jutustasin linnuvaatlustuuril Tagalahe ääres, millisena kujutan ette roostikku peidetud luigepesa ja halli samblikukatet kivimürakatel Paskarahu-nimelisel saarekesel meist kilomeetri kaugusel. Üks naisekskursant itsitas seepeale, ja giidil löövad silmad rahu nimele mõeldes aastaid hiljem põlema!

Adam Cullen on kirjutanud pika luuletuse, mis koosneb ainult Läänemaa saarenimedest. Adamiga tutvudes ütlesin talle, et oleksin tahtnud ise niimoodi luuletada. Adam palus vabandust, et ta minust ette jõudis.

Giidi silmad ei löö põlema, aga ta rõõmustab, kui ta seda nime meenutades taipab, et alati on mälul ja elul varuks midagi head, tõepoolest midagi, mille peale me varem ei osanud tulla.

ÜLE RANDSALU

Päike tõuseb üle Randsalu. Üle Randsalu oja ja Randsalu veski. Puudetuka roogukasvanud ranna ääres ja puudetukka läbiva jalgraja. Veski, kus 1950. aastate teisel poolel mu vanemate sõber Ellen algkooli klassiekskursioonil käies kaaslastega jahuseks sai. Okste ja Tooside aia veski vastas, kus Ellen oma emaga kaste-kannudest maasikaid kastsid, kui pererahvas oli ära sõitnud, samal ajal kui üle tee veski kohal äikesevihma valas. Hüübi vari, kes veel 1992. või 1993. aastal Õhtu kalda äärses roostikus pudelisse puhumise häält tegi, libiseb lahkudes üle Randsalu, mille nätske pinnaga metsatukas ma 1999. aasta aprillis kesk nurmenukki kalapoest ostetud ahvenaid lõkkel pajas keetsin. Üle veepuhastusjaama ja oja kohal kaarduva truubi selle taga. Päev tõuseb üle Randsalu.

MANNERMAA

Ühel suvepäeval sõitsin jalgrattaga maakodust Niguselt, mööda pitsikuurist ja mitme tuttava külanaabri majapidamisest, Österby teed pidi mere äärde muulini, peatusin muulist kurakätt kunagise rannatrahteri Kutri varemete juures, jätsin ratta muldtee servale ja uitasin paakunud pinnal, kus kasvas ja õitses tihtilugu rinnuni ulatuvaid tundmatute nimedega niidutaimi. Nad vohasid külluses. Ühel lumisel päeval jaanuaris neli või viis aastat hiljem õhtupime-das sõidutas isa mind Niguselt, Noarootsi poolsaarelt Haapsallu. Tahtsime läbi käia Taeblast, seepärast suunas isa auto pärast Lin-namäed Nigula teele, kust on kolm-neli kilomeetrit Taeblani, ja sellel teelõigul sööstis autole võsast ette metssiga, kes jõudis na-pilt auto ees tee ületada, me kohkusime väga. Mul olid jalas auk-likud rohelised dressipüksid, neid kandsin koduseinte vahel Tar-tuski, kuhu ma kohe järgmisel päeval sõitsin. Mulle tuli Paidest külla sugulane, neljanda põlve nõbu Stella ja me käisime koos Riiklikus Ajalooarhiivis, kus meist kumbki tegeles omaette uuri-mistööga. Uurimissaalis heljus mu mälus Niguse talviselt jääne, kõrrelõhnaline kopihõng kaugelt maakodust mere ääres.

PAATJAS SAAREKE

Sutlepa silmades on nad mitu korda käinud. Silmad on merest tekkinud jäänukjärved või ojad. Järvi nimetatakse tihti meredeks, rootslaste eeskujul, kes esimesena siinsele maastikule nimed and-sid: Hertsemaa silm ehk Lehmameri, Riimimeri, Võimeri, Vööla meri, Sutlepa meri. Lehmameres kasvab palju hundinuiasid. Sil-mades, läbi rootihniku kulgevad loodusraja laudteed. Nad matka-vad laudteedel 2005. aastal. Kaksteist aastat hiljem, 2017. aastal, käib Maanus nendega loodusraja alguskohas.

Üks väike saareke järve eenduva kõrkjaneeme vastas hakkab noormehele silma, kui ta koos isaga 2005. aasta oktoobris Sutlepa silmades aerupaadist kala püüab. Noormehel on kalapüügiks kaa-sa võetud klaaspurk mulla ja vihmaussidega. On rahulik hommik veidi pärast päikesetõusu. Kala ei hakka õnge otsa, ei hakkagi. Küllap ujuvad siin ainult kiisad, vastakad kalakesed, keda soome

rahvasuu nimetab väikesteks järvekuningateks. Inimest, kes leiab vestluskaaslasele alati vastuväiteid, nimetab rahvatarkus vastasranna kiisaks. Saarekesel on hallist ajast nimi Kiisarahu.

SILMAKAKAR

1984. aasta ühel suvepäeval korjasin koos vanaema Valvega Noa-rootsis, Österbyst Einbisse suunduva, päratut kolhoosipõldu läbi-va muldtee servast kummeliõisi. Neid oli vaja ravimtaimedeks, et saaksin need sügisel kooli viia. Niisugust panust apteekide heaks nõuti kõikidelt põhikooli õpilastelt.

Vanaema Valve ütles, et kummelitee kompress aitab leevendada valu väsinud silmades. Selleks tuleb kuumas vees leotatud kummeliõied marlisse mähkida, inimene peab istuma, näo tõstma ja kompress pannakse tema suletud silmalaugudele. Isal vahel silmad valutasid.

Kummeleid kasvas teeservas paarikümne meetri ulatuses rohkesti. Nendel oli tugev lõhn, mis tuulepuhangutega ninna tungis. Lõhn oli võihõnguline.

Vanemad saabusid autoga, et üle põllutee maakodusse sõita, ja leidsid mu koos vanaemaga lilli noppimas.

Vanaema Valve käis mõnikord arheoloogilistel väljakaevamistel muinasleidusid joonistamas, nagu ta oli käinud nooremas eas palju aastaid. Seal ta palus isal pildistada ennast ja mind üle meie peade, otsekui taevasse kõrguva Sosnovski karuputke taustal. Pilt on Missost, lõunast.

Neid pildikesi meenutan nüüd, rohkem kui nelikümmend aastat hiljem, kui suviti Haapsalus jalutades näen kõikides parkides õitsemas mustmiljoneid margareetasid.

Haapsalu ühes vaiksemas ja varjatumas paigas on paarisaja meetri pikkune teelõiguke, mida nimetatakse Hommiku kaldaks. Kui tulla lossiaia poolt ja kõndida Hommiku kaldal, siis jõutakse välja Aafrika randa. Ma olen näinud 1932. aasta fotot, millel 9-aastane Ilmar Jaks seisab Aafrika rannas koos kahe vennaga, põlvpüksid jalas, kõik ujedad marakratid, Roman Haavamägi loodud suure kärbseseene kujulise päevavarju ees, mille kübaral

istub päkapikk. Võis olla üheksakümmend aastat hiljem, kui ma Hommiku kaldal lonkisin. Jalutustee piirneb kolletanud kõrkjamüüri-ga, kuid mõnel aastal on kõrkjaid põletatud. Tookord jäi roostiku ja tee vahele traktoriroomikute jälgi täis umbrohtunud tühermaa. Seal, paakunud roobaste pervedel, kasvasid kummelid.

SOETÕLVAD

Soetõlvad kasvasid meie linnas lossi vallikraavi põhjas — valli-kraavi merepoolses osas. Aga linna läheduses, Sutlepa silmades, leidis soetõlvi laiade lopsakate tihnikute viisi. Need tihedad roostikud olid riigi kaitse all.

Ka Einbi metsas kasvas neid, kraavides või jäänukjärvede pervedel. Nagu selle veekogu servas meie lemmikseenekoha lähedal, kus Maanus näitas meile roosasid vesiroose.

Järgmisel kevadel, jüripäeval Maanus suri.

Kuus aastat varem ühel kevadpäeval oli Sutlepa silmades käinud bioloog. Ta sõitis paadiga ja salvestas hüübi jõmisevat ja rookana ruigavat häält. Mina laskusin hommikukarguses Toomemäe treppidest Pirogovi platsile, et Tartu raekoja taga asuvas ülikooli õppehoones loengut pidada. Trepist laskumise hetkel helistas isa Haapsalust ja teatas erutatult, et Julius on surnud.

Julius oli isa sõber ja külanaaber, rannarootslane. Vähe-se hari-dusega, kuid kena olekuga vanataat. Tema surma me olime pool-teist aastat kartnud. Ta põdes maovähki. Isa viis Juliuse oma auto-ga mitut puhku Tallinnasse keemiaravi saama.

Kui ma jalgrattaga naaberkülas vallapoes käisin, kohtasin le-ti ees järjekorras Juliust, kes tervitas mind hambutu naeratus-ega. Ta ostis õlut ja jõi õlle poe nurga taga pudelist ära. Osa õlut ta puristas suust välja, sest jook ei tahtnud söögitorust alla minna. Ma mainisin Juliuse õllejoomist isale taunivalt. Isa ütles, et õlu on ainus lohutus, mis on Juliusele jäänud.

Julius suri, pikutades oma maamaja elutoa diivanil. Tema surnukeha leidis kõrvaltoast tulnud Maanus. Maanusel ei olnud alalist elukohta, ta magas kord ühe, kord teise külatuttava pool.

Viimasel ajal oli ta hakanud istuma Juliuse elukaaslase Marjega nende köögis.

ROHENSEST ROO-ONNI

Kui me isa autoga viisime vanaema Hilja Taeblast Rohensesse, kus asusid Uuemõisa hobusetallid, siis Uuemõisa pargis, klassisistliku mõisahoonde ees toimusid just suvised ratsavõistlused. Ema oli üliõpilaspõlves ratsutamisega tegelenud. Ka vanaema Hiljale meeldisid hobused. Temale meeldisid üldse loomad, samuti taimed. Spordivõistluste melu, ratsahobuste kiirus ja hüpped ning autode rohkus ja inimeste tung selles Haapsalu eeslinnas, kus paiknesid piirkonna peamised kaubanduskeskused, mõjusid tema vanale südamele aga väsitavalt. Ta suri kolm aastat hiljem südamehaigusesse.

Tal läks meel rahulikuks alles siis, kui olime jõudnud Noa-rootsi, Sutlepa loodusrajale, ja nagu me kõik, käis ta väikeses roo-onnis, mille loodusraja rajajad olid ehitanud. Vanaema Hiljal oli sinine kleit, peas valge suvekübar, kui ta haiguse vaevade tõttu pisut virildunud naeratusega meile roo-onni ükselt vastu vaatas. Niisugused roo-onnid ei kesta paraku üle paari-kolme aasta. Muidugi olid hobused vanaemale armsad, kuid päris koduselt tundis ta ennast ainult Fred Jüssi raadiosaadetest tuttavas maailmas, rõk-kavas linnuriigis, pisiloomade keskel nagu siilid ja konnad.

ONN

Isa ja ema heitsid mulle ette, et veedan liiga palju aega õues ja metsas mängides. Ma tuiskasin tuppa ja kilkasin, et käisin Paralepa kaugemas otsas, Marko on sinna männitüvede vahele laudadest onni ehitanud, maast kõrgemale. Lõi lauad naeltega mändide külge. Sees on põnev, valgust immitseb onnisuust. Nagu koopas. Peetri kivi ja raudtee lähedale. Sinna kanti, kus ema ja mina käime sinilillel. Ma olla unustanud oma kalli kutsika, kelle isa kinkis mulle, kui olin 9-aastaseks saamas. Isa peab nüüd ise koera õue pissile viima. Miks ma olen unustanud oma armsa sõbra, keda nii väga tahtsin? Kellest ma unistasin?

Minule läks etteheide südamesse. Mulle sai omaseks teha tiir koeraga vähemalt meie paneelmaja tagusel rohumaal, edaspidi järjest kaugemal. Seda majatagust rohumaad pidi kõnnin oma unenägudes veel kolmkümmend aastat pärast koera surma. Ma pean astuma väga ettevaatlikult, et talla alla ei jääks teiste koerte kakat. Rohumaa lausa kirendab klaasikildudest, pudelikorkidest, lokirullidest, värviliste siltide ribadest. Hiljem, kui ma olen noorukiohtu, veedan koeraga pikki öhtutunde, vahel ka kargeid hommikuid sealsamas Paralepa metsas, kus ma koerakese siis, kui ta oli alles väike, omal ajal meelest lasin.

LAURI PILTER (1971) on kirjanik, tõlkija ja kirjandusteadlane. Ta on lõpetanud Tartu Ülikooli inglise filoloogia erialal 2002, *mag. phil.* 2004, *dr. phil.* 2009 (mõlemad TÜ). Töötanud Noarootsi Gümnaasiumi inglise keele õpetajana 1997–1998, olnud vabakutseline tõlkija 1998–2007, TÜ maailmakirjanduse õppetooli ning kultuuriteaduse (ja kunstide) instituudi maailmakirjanduse lektor 2008–2012, 2013–2014, teadur 2013, vanemteadur 2014–2019 ja toimetaja 2020–2023, praegu taas vabakutseline literaat. *Akadeemias* on ta avaldanud luulet (2011, nr 1, lk 58–60; 2020, nr 11, lk 1931–1933; 2024, nr 7, lk 1187–1188), mälestuslikku proosat pealkirjaga “Kolm lugu” (2025, nr 3, lk 435–439) ning järgmised tõlked (tihti pikema järelsõnaga): William Faulkner, “Carcassonne” (1992, nr 6, lk 1888–1894), Willard van Orman Quine, “Tõe ot-sing” (1995, nr 4, lk 861–893; nr 5, lk 1093–1117; nr 6, lk 1315–1341; nr 7, lk 1545–1564), Joseph Conrad, “Lisaks “Narcissuse” neegri-le”” (1996, nr 8, lk 1635–1641), William Faulkner, “Mississippi” (1998, nr 8, lk 1693–1719), Thomas Wolfe, “Oodates kuulsust” (2002, nr 4, lk 757–773), Esaias Tegnér, “Frithiof ja Ingeborg” (2003, nr 1, lk 74–83), Israel Shahak, “Suletud utoopia?” (2003, nr 1, lk 84–99), John Barnie, “Luulet” (2010, nr 2, lk 436–446), George Santayana, “Il-lusioonituse religioon” (2011, nr 4, lk 657–667), Sabahudin Hadžial-lic, “Kümme luuletust” (2012, nr 11, lk 2001–2010), Sarah Orne Jewett, “Hõbehaigur” (2013, nr 1, lk 3–13), H. L. Hix, “Luulet” (2015, nr 6, lk 1054–1059; koos Jüri Talvetiga), Jonathan Locke Hart, “Luulet” (2019, nr 6, lk 1005–1010), William Butler Yeats, “Varjukad veed: (Lavaversioon)” (2020, nr 3, lk 483–499), Geoffrey Chaucer, “Phylli-se legend” (2022, nr 12, lk 2132–2138), Elisa von der Recke, “Luulet” (2023, nr 2, lk 342–349; koos Kairit Kauriga), William Butler Yeats, “Keldi element kirjanduses” (2024, nr 1, lk 64–77), Casimir Ulrich Boehlendorff, “Luulet” (2025, nr 5, lk 814–818) ja Geoffrey Chaucer, “Ariadne legend” (2026, nr 2, lk 255–266).

“SEST LUULETUS ON LÄBIPAISTEV KLAAS”

Reet Soola elust ja luulest

Ilmar Anvelt, Pilvi Rajamäe

Reet Sool (1. XII 1951 – 30. XII 2021) on luuletajana üsna vähe tuntud. Ta oli meie väga armastatud kolleeg Tartu Ülikooli inglise filoloogia kateedris, kus ta õpetas Ameerika ja Iiri kirjandust. Ta kirjutas luulet võrdse enesestmõistetavusega nii eesti kui inglise keeles, tõlkimata samateemalisi luuletusi ühest keelest teise. Ta oli osa 1970. aastate kirjanduspõlvkonnast, kuhu kuulusid näiteks tema head sõbrad ja kaasteelised Hannes Varblane, Peeter Ilus, Toomas Raudam, kirjandusteadlane ja tõlkija Kersti Unt, filosoofid Tõnu Luik ja Ülo Matjus.

Reet oli läbi ja lõhki Pärnu tüdruk. Seda linna ja merd armastas ta kogu südamest. Kuigi elu ja töö viisid teda pikaks ajaks Tartusse, oli tema tõeline kodu siiski Pärnu lähedal asuv maaliline Reiu, kuhu tema vanemad olid ehitanud oma pensionipõlveks jõe kõrgele kaldale maja, kuhu ka Reet pensionile minnes elama asus.

Reet lõpetas 1970. aastal Pärnu 1. Keskkooli (praegu Pärnu Ühisgümnaasium). Huvi inglise keele ja kirjanduse vastu sai ta kodust kaasa. Tema ema Dagmar Sool (neiupõlvenimega Meindok; 1926–2016) oli inglise keele õpetaja. Ta oli elegantne daam, kes oli Reeda poja Toomas Julius Lille sõnul olnud nooruses kõva sporditüdruk, tegeledes kergejõustiku ja isegi mootorrataste ringrajasõiduga.¹ Ta oli koolis lugupeetud õpetaja, kelle kohta tema õpilane Malle Koger on *Pärnu Postimehes* kirjutanud:

---

¹Intervjuu Toomas Julius Lillega 15. VIII 2024.

Dagmar Sool meenub kui särav isiksus ja tõeline daam, kellest tüdrukutel tasub eeskuju võtta. Tema andis inglise keelt. Ise maailmas juba “nõukaajal” palju reisinud inimesena rääkis ta alati, mis meil võiks olla teisiti ja parem.

Tema jutustatud lood elust Ameerikas ja Kanadas viisid õpilased eemale “kuivast reaalsusest” siin ja nii jõudis ka inglise keel kergemini pärale. Kooli kaasa võetud kaunid fotod ja kihvtid kübarad ilmetasid räägitut ja olid kui pärlid halli päeva keskel.

Meenuvad pannkoogipühapäevad maalilise Reiu jõe kaldal, kuhu klassijuhataja meid kogu klassiga kutsus (Koger 2006).

Toomas Raudam teab rääkida, et Dagmar Sool olla tundides oma õpilastele ka tihti välismaa plaate mänginud.² Tol ajal oli välismaa popmuusika üheks vähestest akendest meile suletud maailma.

Reeda isa Voldemar Otto Sool (1925–2008) oli sakslaste poolel osa võtnud Sinimägede lahingust. Sellegipoolest saavutas ta edu ka Nõukogude ühiskonnas. Temast sai Pärnu Maaparanduse Valitsuse juhataja ja Eesti NSV teeneline põllumajandustöötaja, ka oli ta aktiivselt tegev Looduskaitse Seltsis. Ta suhtus oma töössse rangelt, näiteks käis joonlauaga objekte üle mõõtnas.³

Mainida tuleb ka Reeda onu — ema venda Harry Meindoki (1929–2014), kes oli värvatud Saksa sõjaväkke ja jäi sõja lõppedes Saksamaale. Sealt suundus ta edasi Inglismaale, kus õppis arstiks. Seejärel elas ja töötas ta Kanadas Torontos. Õe ja venna vahel säilisid tihedad sidemed ning Reedal oli võimalus onu juures Kanadas külas käia juba üliõpilasena Nõukogude ajal. Oma elu Saksa sõjaväes, arstiõpinguid Londonis ja tööd arstina kuni Kanadasse asumiseni on Harry Meindok jõhkra otsekohesusega kirjeldanud raamatus *Rööbiti kulgevad elud: Arsti ülestähendus* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009).

Pärast keskkooli lõpetamist astus Reet Tartu Ülikooli, kus õppis inglise filoloogiat. Ilmar Anvelt il on siamaani mees, kuidas Reet üliõpilasena, olles äsja onu juures Kanadas käinud, jagas reisimuljeid teiste üliõpilastega English Clubi üritusel kohvikus

---

²Intervjuu Toomas Raudamiga 25. VII 2024.

³Intervjuu Toomas Julius Lillega 15. VIII 2024.

Sophokles, mis asus peahoone keldris. Need vähesed, kel oli õnnestunud välismaal käia, jagasid sel ajal alati muljeid kolleegide ja õpingukaaslastega. Üldse äratas Reet tähelepanu suurepärase inglise keele oskusega. Ta tuli ka üleliidulise inglise keele olümpiaadi võitjaks, seda polnud ükski Tartu Ülikooli üliõpilane varem suutnud.

Reet lõpetas ülikooli 1976. aastal ja jäi tööle ülikooli, esialgu võõrkeelte kateedrisse. Veidi hiljem läks ta üle inglise filoloogia kateedrisse (praegune anglistika osakond), kus töötas pensionile minekuni (vt ka Anvelt, Rajamäe 2024: 210–216).

1984. aastal kaitses Reet Lomonossovi-nimelises Moskva Riiklikus Ülikoolis kandidaaditöö *Satiirilised tendentsid 20. sajandi 60.–70. aastate Ameerika romaanis* (Сатирические тенденции в американском романе 60–70 годов XX века). Tema juhendaja oli professor Aleksei Zverev, oponendid filoloogiadoktor Nikolai Anastasjev ja filoloogiadoktor Jekaterina Stetsenko. Töö esimene peatükk selgitab musta huumori kohta USA kirjanduselus. Teine peatükk käsitleb Joseph Helleri loomingu ja realistliku satiiri probleeme, pöörates erilist tähelepanu romaanile *Nöks-22* (Catch-22). Kolmandas peatükis vaatleb ta Kurt Vonnegutti, eriti tema satiirilisi romaane *Tapamaja, korpus viis* (Slaughterhouse-Five) ja *Kassikangas* (Cat's Cradle). Sel ajal oli nõue, et kandidaaditööd oleksid kirjutatud vene keeles, kuid Reet kirjutas tegelikult oma töö inglise keeles ja see tõlgiti tema jaoks vene keelde.

Reet debüteeris luuletajana 1982. aastal, kui tal *Loomingus* ilmus neli luuletust (“Kuhu nõjatus nõtk Nausikaa”, “Pane pimedus põlema”, “Ära puutu seda koort — mõraneb”, “My fingers smell with the l’air du temps”). Tähelepanuväärne on, et juba esimeses *Loomingus* avaldatud kimbukeses leidub kakskeelne, luuletuse esireas esinevat prantsuskeelset fraasi arvestades isegi kolmkeelne luuletus “My fingers smell with the l’air de temps”. Nagu teiste samalaadsete luuletuste puhul, on siingi tegemist pigem kahe samateemalise luuletusega kui tõlkega ühest keelest teise. Ikka leidub kõne- ja mõttekujundeid, mis on kahes keeles erinevad või on väljendatud ühes ja puuduvad teises, siin näiteks “when the last pieces of glass / crashed against” ja “kui viimased

veretud killud / lendasid kõlinal”. Inglise “crashed against” väljendab klaasi vägivaldset purunemist, eesti keeles aga “veretud killud” ja “kõlinal lendamine” loovad pigem mõtiskleva meeleolu, kuigi ka siin peitub varjatud hirm, et killud võivad verised olla.

Seejärel ilmus tal *Loomingus* luuletusi iga paari aasta järel, näiteks 1984. aastal “Kui lähed päikese kätte, kata silmad kättega”, “Ma palun heledaid päevi”, “Ja võib-olla siis”, “Nii nagu vesi, mis mitte”. 1986. aastal ilmusid “Kui päevaks keeldub saamast hommik”, “Veebruar”, “Neid kuid olen oodanud enam”, “Üksinda lõhnad veel”, “Sa oled suurem kõiki tuuli”, “Uni, surma malbe öde”, “Uni — mu haldjas”. 1988. aastal lisandusid “Sa tuled halval ajal, vend”, “Metsa kohal kahi kumab”, “Lükka kõrvale juuksed”, “See sinine liiga sinav”, “Me murdunud rauast”. 1990. aastal järgnesid luuletused “Oh, Pärnu on ilus”, “Soe suvi lubab supelda”, “Pärn varjab tare”. On märkimisväärne, et Nõukogude ajal Reet oma luulekogu avaldamiseni ei jõudnud, tehes seda alles 1997. aastal 46-aastaselt. See asjaolu võis olla tingitud 1970. ja 1980. aastate ideoloogilistest eripäradest.

Kirjandusteadlane Kersti Unt, kes oli Reeda hea sõbranna juba ülikoolipäevilt, on meenutanud,⁴ et üliõpilasena kuulus Reet legendaarsesse kaunite Pärnu tüdrukute punkti, keda kutsuti gasellideks. Ilusate tüdrukute ilmumine tekitas ikka furoori orientalist Linnart Mälli kambas ja siis nad tulidki, “graatsilised, kaunid ja hirvesilmsed”. Kersti Undi sõnul sattus Reeda Tartusse tulemine aega, kui kruvide kõvasti kinni keeramine oli juba alanud:

1972. aastal kukkus haamer ja öeldi: nii, nüüd rohkem noori ja mässumeelseid enam ei tule. Reeta see ei puuduta, aga Tartusse tultes sattus ta siin otsekohe kirjandusnimeste seltsielu keerisesse, mille keskpunktiks oli ülikooli vana kohvik. Siin tutvus ta ka oma tulevase elukaaslase Mattias Lillega. Tartu boheemlaskonnas olid tema lähemad sõbrad Toomas Raudam ja Hannes Varblane. Selle seltskonnaga lävisid ka need, kes olid Tallinnast tulnud. Tartu oli väga külastatav. Tol ajal tallinlased ikka sõitsid Tartusse, nüüd tartlased sõidavad Tallinnasse, aga seal ei ole niisugust tsentrit. Ülikooli vana kohvik oli juba kuuekümnendate lõpust, kui

---

⁴Intervjuu Kersti Undiga 2. VIII 2024.

toimusid kuulsad luuleõhtud küünaldega, seltsielu keskus. Rein Veidemann on öelnud, et temal on täielik kohvikuharidus. Ja oligi niimoodi, inimesed käisid koos õhtud otsa ja lihtsalt ei istunud laua taga ega joodud, vaid räägiti asjadest, ka poliitikast ja filosoofiast. Seal segunesid õppejõud ja üliõpilased. Saalid ei olnud siis niimoodi lahutatud, aeg-ajalt istuti tagumises saalis, aeg-ajalt istusid õppejõud ees saalis kuskil laudkondades ja põlvkondade viisi tulid jälle uued, kes liitusid kohe seltskonnaga. Kõik tundsid üksteist, kohvik oli üldsuhtluskoht. Reet sobitus sellesse seltskonda väga hästi ja tundis end nagu kala vees. Need inimesed lugesid kõik raamatuid. Eriti inka fillid lugesid raamatuid rohkem kui eelnenud põlvkonnad, sest nemad suutsid originaale lugeda ja need olid ka käepärast.

Selles ringkonnas liikus ka kirjandust, mida võimud pidasid kahtlaseks. Olid selles seltskonnas, järelikult olidki kahtlane ja sind mingil põhjusel ei pruugitud avaldada. Tavaliselt öeldi, et sinu tekst ei ole piisavalt hea. Minu esimene toimetaja ütles mulle, et see oli levinud võte ja käsikiri sai käsu minna tagasi. Kuivõrd kirjandus on suhteliselt ebamäärane asi ja hinnangud on ju suvalised ega tol ajal ei põhjendatud ka, miks ei ole hea. Niimoodi lihtsalt tehti.

1978 oli see aasta, kui Reet vestles KGBga. Tegelikult seitsmekümnendate jooksul ilmus kogu aeg pörandaalust kirjandust. See ei olnud selline nagu vene Samizdat. Niinimetatud almanahhide esimene põlvkond, 1968–1973, nii-öelda paiskus laiali. Nad tõrjuti ära, viimased said juba karistada, visati ülikoolist välja. Reet sellesse seltskonda ei kuulunud, ta oli liiga noor. Kõik need inimesed, kellega ta suhtles, suhtlesid teatud määral ka dissidentidega, olemata ise päriselt dissidendid, aga olemata ka selle ühiskonna püüdlikud liikmed. Nii olid nad kõik kahtlased, see ei olnud enam aeg, kus KGB hakkaks iga viimast kui inimest likvideerima ja või vangi panema või jumal teab kuidas represseerima. Aga näiteks Reet kutsuti välja dekanaati. Seal istusid kaks härrat ja hakkasid teda küsitlema. Miks? Sest 1978. aastal ilmus niisugune asi nagu *Poolpäevaleht* ja seal oli Reedale sünnipäeva puhul õnne soovitud. Aga *Poolpäevalehe* väljaandja oli KGB provokaator. Kahtlastel inimestel hoiti lihtsalt silm peal ja takistati nende liikumist ühiskonnas olulistele kohtadele.

Kirjanik Mihkel Mutt meenutab oma tutvumist Reet Soolaga nii:⁵

Tutvusin Reedaga 1972. a suvel EÜEs Kohila rühmas. Kuidas tema sinna sattus, pole aimugi, sest ta polnud vähimatki nn malevatu druk. Aga ehk tahtis ta lihtsalt igavusest ringi vaadata Inimeste Maal. Me olime rühmas ainsad humanitaarid, enamuse oli TPIst või ülikooli reaalarudest, nii et meie suhtlus oli loomulik. Eks Reet suhtus minusse soosivalt kui armastatud õppejõu pojasse. Ta oli aasta vanem ja vaimselt palju küpsem, sest oli liikunud Tartus heas seltskonnas, ajalootudengitest (Hannes Varblane, Jüri Kivimäe, Toomas Taul jt) alates ning Werner seltskonna ja Aleksander Mülleri ning Linnart Mälliga lõpetades. Hiljem olid meie kontaktid põgusamad. Reet suhtus natuke irooniliselt Tallinnasse ja kõigisse, kes sinna läksid, minusse kaasa arvatud, ent meie suhted jäid siiski heatahtlikeks, eriti pärast seda, kui ka tema n-ö kirjaniukuks hakkas.

Mis puutub ta meelsust, siis ega me poliitikat toona 70ndate algul eriti arutanud (polnud ju, mida arutada), aga piisas mõnest vihjest või pillatud lausest, et aru saada, kes on mis meelt. Ja paljud asjad olid ütlemtaagi selged. Reet oli omamoodi idealist, natuke heas mõttes sinisukk ja esindas n-ö täiega Tartu vaimu kogu selle spektris, Pallase ja Arbuja ihalus (tema luule on selgelt sellest inspireeritud) kaasa arvatud.

Ajakirja *Looming* kunagise luuletoimetajana iseloomustab ta Reeda luulet sõnadega:⁶

Reet Soola üldiselt minimalistlikus luules on tunda arbuja eeskuju ja mõjutusi. Peamine — teadlik orienteerumine väärtluulele. Seda niihästi vormiliselt viimistletuselt kui ka luuleainelt (inimese olemasolu mõtestavad küsimused, tema vastutus, seos kõiksusega jne). Sümbolite ja nn igavikuliste motiivide kasutamine. Ja lõpeks ka Tartu kui Reet Soola luule “toimumiskoha” *locus* (või fookus).

Alljärgnev Reeda luule analüüs põhineb tema kolmel avaldatud luulekogul *Jahe kuu* (1997), *Murdub äär: River Runs* (2001)

---

⁵Arvutikiri Ilmar Anveltile 22. XII 2024.

⁶Arvutikiri Ilmar Anveltile 27. XII 2024.

ja *Õrn Morpheus: Tender Morpheus* (2007). Neist viimane pretendeerib esinduskogu nimetusele, sest sisaldab varasemates kogumikes avaldatud luuletusi, nende tõlkeid inglise keelde ja hulga varem avaldamata ingliskeelseid luuletusi. Me ei ole vaadelnud neid luuletusi mitte ilmumise ajalisel järjekorras, vaid järgides eelkõige nende sisemist loogikat.

Kui vaadata kõiki kolme kogumikku tervikuna, torkab kõigepealt silma, et temaatiliselt jaguneb Reeda looming mitmeks suureks teemakogumiks, millest ajaliselt kõige varajasemaks võiks pidada luuletusi, mis on inspireeritud eelmise põlvkonna traumast. Sõda võttis nii Eestilt vabaduse kui ka viis pagulusse ema kaks venda. Isa naasis Sinimägede põrgust üleöö hallinenud juustega. Enne kui Reeda isiklikud üleelamised varjutavad kõik muu, on ta seda vahendatud traumat läbi elada püüdes üritanud panna sõnadesse lähedaste kaotusvalu. Laiendatult neid luuletusi Nõukogude kontekstis vaadeldes omandavad nad isamaalise mõõtme.

Seda mõttelist tsüklit võiks alustada nooruslikult ulja oodtõotusega “Murdunud rauast”, mis on pühendatud vanaisale, kes võitles Vabadussõjas, isale Sinimägedes ja onudele, kes jäid võõrsile:

Me murdunud rauast / kord tõuseme hauast / ja seisame teedel /
te oodake meid / kes tuleb, see langeb / ja purpurist hanged / me
seisame teedel / te oodake meid / näe lõõmavat piiri / mis põletab
kiiri / me seisame teedel / te oodake meid / see päev tuleb põlev /
ja elule ülev / me seisame teedel / te oodake meid / on õhtuski
kargus ja kõrvetav hardus / me seisame teedel / te oodake meid: /
kord murdunud hauast / me tõuseme rauast / ja seisame teedel / te
oodake meid.

Meeleolu muutub aga kiiresti eleegiliseks. Sõjatuul pillutab laiali perekonna ja viib vabaduse:

Kui loodes taevas must / ehk töötab õnnetust / tuul kisub lahti
ust / ja hingest — vabadust / kui alles tõuseb tolmu / mul oli vendi
kolm / neid tabas hukatus / nad surid — vabadus / [---] / mul oli
vendi kolm / nii matab hinge tolmu / tuul pillub lahtist ust / ja hingi.
Vabadus (“Kui loodes”).

Maa on selja taga põlemas tuhaks ja ainus tee viib üle vee:

Metsa kohal kahi kumab / taevast põletamas jumal / põletamas
paljast maad / tagane, kui sina saad / Mine, kui su ees on meri /
tõrgub armetute veri / tühi taevas, põlev maa / tagane, kui sina
saad / Mine, kui su sammud loetud / vajub see, mis vastu toetud /
tunned, kõrvetab sind maa / tagane, kui sina saad / Pilla see, mis
ammu antud / jalad ees on välja kantud / sellest tallatäiest maast /
tagane, kui sina saad ("Kahi kumab").

Alistatute maale laskub okupatsioonipimedus:

Oleks kui ohe langenud käele / viimane valgus võidetud väele /
väsinud lootuskiir tormises meres / oleks kui tukse liisunud ve-
res / veri mis kaua on oodanud peata / kuri mis kokku on sõl-
mitud heata / väsinud rannal silmili maas / koiduni aega kaua on
taas ("Oleks kui ohe langenud käele").

Rannast saab piir kahe kodumaatuse vahel — vabaduse kao-
tanud kodumaa on hüljanud oma pojad ja kaugele põgenenud
pojad on hüljanud oma maa, viies kaasa lootuse homsele. Tüh-
jaks jäänud maa hing kaebleb kui tuul luidetel, mille liiv ma-
tab kõik unustusse. Geneviève on prantsuse variant germaani ni-
mest Genoveva, mille kaks tähendust — "selle hõimu naine" ja
"saatuseketraja" — võimendavad emaliku leina teemat:

Geneviève on nagu liiv / nutab tühjadel luidetel / kõik minu pojad
on hüljanud kojad / kus põhjas on kivid / nüüd tummad on rivid /
kõik minu pojad kui voolavad ojad / [---] / kõik minu ojad on
hüljanud pojad / kus päikene mängis / nüüd tühjad on sängid / kõik
minu ojad kui lahkunud pojad / Geneviève on nagu liiv / matab
tühjadel luidetel / kõik oma pojad ja hüljatud kojad ("Geneviève
on nagu liiv").

Vabaduse kaotanud kodumaa on surmavald: "Väiksed niisked
hauad / tumehallid lauad / minu kodu — maa" ("Väiksed niis-
ked hauad"), kuhu mere taha kadunute varjudel on voli naasta
vaid surmas:

Mis udud säält vete päält toovad / kas hingi, mis kadunud ammu /
kes kalmuseid kallastel joovad / ja märjana matavad sammud /
Mis suitsuna lõikuvad rohtu / jääb pilk nendel tarduma taha / nad

koidikul aimavad ohtu / ja liibuvad oiates maha / Nad külmana muljuvad käsi / ja lõikhein vahe kui nuga / ei jäljetud rändajad väsi / kuid säältkaldalt hüütakse juba / Nad lähevad aovalgel lahku / ja loodavad langeda kaua / kes viibates viimsena lahkub / peab kõigile valima haua (“Mis udud säält vete päält toovad”).

Võõrvõimu alla jääjaid jääb varjuna saatma painav võõrdumine omaenese maast:

Ma näen seda kahvatut meest / üks vari käib aina ta kõrval / kui põgeneks üks teise eest / kes kohal kui saatust või mõrvar / [---] / Su pihud kui põletav raud / jääb puudele hõõguma süsi / ja silmad kui hüljatud haud / mis vaatab, kuid iial ei küsi / See sää, sinu veretav märk / end läbi on söönud su lihast / mul rinna päält kõrbenud särk / ja sooned on sööbinud vihast / nii ekseldes lunastad kõik / kuid halastust iial ei teeni / ma mereni saata sind võiks / kuid alati saadan vaid teeni / Jääb koiduni puhuma tuul / ja tõukama sind, minu kaotus, / ja ulgudes kordama puud / mis kõuena kärgatas laotus / Oh, jälle ma näen seda meest / ta iial ei kao minu seest / see vari, see märk — minu saatust / on surmani siin — kodumaatus (“Ma näen seda kahvatut meest”).

Vaevatud maa südamest murrab kannatus pinnale kui allikas, mis peidab oma valu varjusesse, vihjetesse, ohetesse, kuni “vanad vaevad” matab lõpuks langev lumi (“Allikas”). Mahajääjad aga peavad siiski hoidma mälestust ja ei tohi reeta ideaale, et neil, kes läksid, oleks kas või hingedena võimalik koju naasta (“Mis tuuled need puhusid läbi su toa”).

Üsna pea aga lööb sisse ja paiskab kõik segi Reeda enda suur, kõikevõitev armastus ning selle armastuse üha traagilisem ja vääraratum käest libisemise tunne, mis varjutab kõik muu. Kiretulv on nii hoomamatu, et tuleb appi võtta mõistukõne ja antiikmütoloogia. Saame aimu tulevase armastatu esmanägemisest, mis noore tütarlapse jalust niidab luuletuses “Kuhu nõjatus nõtkes Nausikaa”. Faiaakide kuninga Alcinoose ja kuninganna Arete tütre Nausikaa ette ilmub rannas ihualasti “põletava pilguga” tundmatu mees, kes osutub peale laevahukku kaldale uhtunud Odüsseuseks, kes jääb aga luuletuses rõhutatult nimetuks. Hetk tagasi sõbrannadega palli mänginud süütu neidis on endas tärnanud kiresööstust nii rabatud, et ei usalda end võõrast lossi saatma ega hiljem al-

la saali tulema, et tema seiklustest kuulda. Asjata otsib ta tuge küll kõrkjatelt, küll merevahust, kuid kire vastu on meri võimetu. Ta võtab vastu küll lainetes veerenud palli, lapsepõlve muretute mängude sümboli, kuid kustutab halastamatult Nausikaa lapseliku kapriisiga liivale joonistatud piirid. Tärpanud armastus jääb väljendamata ja vastamata. Meri viib ära salapärase võõra. Jääb ainult igatsus.

Kire põletavam, laastavam pool on leidnud väljenduse mitmes krüptilises luuletuses. “Kas sina rebisid Kassandrat juustest” (hilisem pealkiri “Kassandra”) küsib: “Kas sina rebisid Kassandrat juustest / ja lõid talle serviti näkku. / Või pühkisid vatiga verd paistes huulilt. / Või olid sina see, / kes läks ja sosistas, / säält nad nüüd tulevad, / nüüd võid nad tappa. / Kumb olid sina.” Kassandra oli Trooja printsess, kelle Agamemnon pärast Trooja langemist vägistas ja tegi tast oma orjatar, kes sünnitas talle kaks poega. Agamemnoni armukade naine Klytaimnestra tapab ta koos Agamemnoniga, kui nad Mükeenesse tagasi jõuavad. Kas on ehk Agamemnoni ja Klytaimnestra tütar Elektra see, kes õhutab ema vägistatud orjatarile mitte halastama ja oma nooremat rivaali tapma?

“Elektra saatust on lein” (hilisem pealkiri “Elektra”) ütleb otsesõnu: “vein / must raske ja viha / südames käärinud kaua / lõpuks on märkinud haua / must raske viha / iha.” Emaga isa armastuse pärast võistlev Elektra koos venna Orestesega tapab Klytaimnestra ja tema armukese Aegisthuse kättemaksuks isa tapmise eest.

Tappev armukadedus on teemaks luuletuses “Hyakinthos”. Apollon näitas oma kaunile armastatule, Sparta prints Hyakinthosele, kuidas ketast heita. Armukade Läänetuul aga muutis ketta lennusuunda nii, et see tappis Hyakinthose. Tema verest võrsus kirevärvi lill. Luuletuses “Kord aastas kui oma kirbet ja kurba” (hilisem pealkiri “philomel”) kurdab oma “südame murdumist” ja “kibedat”, “halvatud meelt” ööbik. Ateena printsessi Philomelat vägistas tema õemees, Traakia kuningas Tereus, kes lõi kas tal välja keele. Jumalad muutsid Philomela ööbikuks, kes saab öösiti lauldes kaevata oma kibedat saatust.

Esialgset armusööstu asendab peagi üha süvenev eelaimus peatsest lahkuminekust (“Seitsmes september”): “Seitsmes september / selge ilm / südames tuksub / kaasa üks hirm / äkki ei tule / äkki ei näe / tühjusse vajub jälle üks päev”. Armastus on “ainult silmapilk / see pilk, mis armsa enda silmadesse suleb / ja homme juba sureb” (“Silmapilk”). Armastatu tõmbub aga eemale (“Ja õhtuga tuleb ka kurbus, kas kuuled”): “Sa kuuled / et tühjad ja jahedad on tema huuled / ta nägu on tühi / ta nägu on suutu”. Ta kaugeneb üha:

Hing libises huulilt / kui ohe või hingus / pean meelde jätma su huuled / leek värahtas hetkeks / kui puhus see tõmbus / [---] / pean meelde jätma su huuled / sest praegu, just praegu / midagi peatus / [---] / Pean meelde jätma / mis peatus (“Hing libises”).

Saabub meelegeitlik äratundmine, et kaotus on lignemas: “Nagu kevadine vihm / nagu jää, mis alles noor / nagu kajakatekoor / nagu kevadine vihm / [---] / ära mine, murdub äär / elu surma alammäär (“Nagu kevadine vihm”).

Lahkuja, kes viibib uksel, on kui

valgus, pimedaks mis lööb / leek, mis oma hinge sööb / Sööb, et nälg sest kasvaks üha / tühjus — täitmatu ja püha / nii kui linnulennu kaar / merevahus puhkav saar / Suur, mis väiksemaks ei saagi / laev, mis unustanud maagi / süda, väsinud mis tööst / valgus — käristatud ööst (“Jah, see on üks tume tukse”).

Ja siis juhtubki kujuteldamatu — kallim lahkub,

nagu jõgi, mis libiseb hommikus / nagu tuled, mis uppunud vees / nagu jõgi, mis varitseb hommikut / nagu tulek, mis ikka on ees // nagu tähed, mis hukkuvad koidikul / nagu pilved, mis uppunud vees / nagu tähed, mis hukkunud hommikus / nagu läheb, kuid ikka on ees // nagu sina, mis laguneb jahtudes / nagu pilved, mis lähedal veel / nagu sina, kes kohal ka lahkudes / nagu palve — kui halvatud meel (“Nagu jõgi”).

Selles kaotuses variseb maailm põrmuks:

Ma istun Trooja varemeil / kuid kuumust muld ei uhka / ma istun Trooja varemeil / mul süles peotäis tuhka / kõik, mida olen armastand / on varisenud mulda / kõik, mida olen armastand / ma olen pildund kulda (“Trooja varemeil”).

Armastuse hukk on kui

mõranenud kruus / ja janu veritsevad killud suus / [---] / sest armastus on pragunenud põud / ja kõrbeliiva kinnituisand õud / [---] / sest armastus on varajane surm / ja talveudus härmatanud nurm / [---] / sest armastus on sisselangend haud / ja kuristiku kohal kitsas laud / [---] / sest armastus on harunenud tee / ja purdeke, mis kooldu üle vee / on armastus vaid harunenud tee — / nii kitsas käia ainult ühele (“Sest armastus on”).

Kaotusega kaasuv ahastus matab kõik:

taevas langes / alla maha / ühel hetkel / suri tuul / puude oksad / rebenesid / ühel hetkel / suri tuul / vettind rohi / vastu taevast / ühel hetkel / suri tuul / kui ma jooksin / alla kallast / vastu nägu / suri tuul / hüüdsin ühte / väikest nime / vastu kallast / suri tuul / ühel hetkel / alla vette / vastu taevast / suri tuul / kui ma hüüdsin / ühel hetkel / hüüdsin ühte / suri muu (“Taevas langes”).

Kõikehaarava meelegeite väljendamiseks leiab luuletaja kujundeid talle nii südamelähedasest vanematekodust Reius tema jõe, järve, metsa ja mererannaga, kuid ka taevaalaotusest, mis lööb valust leegitsema:

Pane pimedus põlema / süüta / kõigepealt servadest / võid tõmmata käriinal pooleks / üheainsa tõmbega / Oh / kui on rebitud välja see süü / esimene / hakkab keskeltki hargnema / taevas / siis võtab tuld / ja lähevad lõõmama mõlemad pooled / ööst. / Sööst (“Pane pimedus põlema”).

Reaalsus oma halastamatus jõhkruks on muutumas talumatuks:

Ma palun heledaid päevi / oh, palun, pole nii vaja / ärge tehke kõike nii ilmsiks / ärge paistke nii valusalt peale / las tulla parem udud / märjad ja niisked ja pehmed / mis kataksid kõik ruttu kinni / kõik pehmelt, pehmelt / ja valutult / ähmastaks teravad jooned / sulataks kokku piirid / kataksid kinni ja unustaks / ega rebiks nii välja ja veristaks / niigi pimedaks torgatud silmi / neid kahte kaotatud lätet / mida alles nüüd võib uskuda / mis näevad hästi just hämaras / millele valgus on liiast (“Ma palun heledaid päevi”).

Hinge pitsitav valu otsib väljapääsu:

Valu on punane sööst / tuled või lähed sa ööst / vaikus on leevendus / valu on punane joon / ülesse rebenev toon / vaikus on leevendus / valu on vabanev vaev / loojangul kadunud laev / udusse eemalduv (“Valu on punane sööst”).

Hingeapiin on aga kui põuapilve vangistatud vihm, mis ei saa sadada maha, et tuua valule veidigi leevendust:

Vihm, mis ei tule kunagi maha / vaid viibib pilvedes / hoides ja ahistades, ah / hoides suitsude servadest / ahastades, ahastades / ja mitte iialgi sadades / kiivalt kinni / nii ahas, nii ahas / mis ei sajab maha / see vihm, mis lämbub / laotusse / kuid ikka ei varise / hoiab viimseni kinni / sellest, mis hoidmatu / sellest, mis hoidmata / mis kurnab nii / kinni, kinni / kuivanud maa / väriseb veerel / ega pääsegi veerema / sahinal kahinal / [---] / Jah, seesama kuivanud vihm / nii kinni ja kiretu / vaid lubades sadada / kuid alati pettes / [---] / see vihm, mis ei saja / kui on vaja / [---] / see vihm on veel siin. / Piin (“Vihm, mis ei tule kunagi maha”).

Hing tahaks varjuda unevalda, mis tooks igatsetud unustuse:

Uni — mu haldjas / ja vardja / sa laskud mu peale kui öö / mille vöö on veel lõhnamas tuulest / kas kuuled / ta sahinat kahinat riivamas maad / kes tuleb neist tuulistest kodadest / valguse odadest / rebitud rüüs / sina katad ja matad / kõik lunad ja süüd (“Uni — mu haldjas”).

Kuid uni ei tule:

Ja mööda tuba hiilib unetus / ta laud on valged / paled hallid / nii tunde tiksub kell / ja taevast punetab / ning öö on läinud (“Unetus”).

Kui ta lõpuks tulema soostub, ilmub ta kui surma vari:

Ei tule und / ei tule und / õrn Morpheus / mil lööb see tund / kui sinu uneliivad / mind enesega viivad / Morpheus, läbimärg / rõivaist niriseb merevett / millest kõneleb see / katkenud kee / ja märk sinu käel / ära räägi, ei / veel ei või / veel mitte / särk märg vastu keha / nii kahvatu jume / kui koolnult / nahk tume / jahedad käed / mere lõhn / ise kõhn / adrud ja jood / merelood / surm (“Õrn Morpheus”).

Piir une ja surma vahel üha hägustub:

Uni, surma malbe õde / tule, sosista mul tõde / kus on teie kahe piir / sääl, kus längu langeb kiir / [---] / need, kes teda kordki näevad / silmituna elus läevad / nende õhtu, nende pääs / hurmekarva varvub lääs (“Uni, surma malbe õde”).

Unetuse vaevas hiilib ligemale täieliku unustuse kutse:

Kaks kella taovad erinevat aega / suur surma / väike vaikust / ha-hetust / kas inglid viivad hinge kohe taeva / ja tühi keha heidetakse laeva / ju kobab selle käsi juba ust / kes ise neelab musta ajatust (“Kaks kella”).

Saabuv hommik, mis raputab hetkelisest tardumusest, on kui julm kutse elule:

Kui päevaks keeldub saada hommik / ja verisena viibib koit / jääb süda seisma üheks tunniks / ja kaameks kahvatab see loit / Nii murtud sõrmi vastu taevast / on sirutamas raagus oks, / öö suremise vaiksest vaevast / kui hommikule pajataks. / Kuid keel on puitund / kõrvad lukus / ja armidesse tardund vaik, / ses hommikute suures hukus / on öödel kindel varjupaik (“Kui päevaks keeldub saamast hommik”).

Aeg on kaotamas tähendust ses unetute ööde ja vaevaliste päevade pikas reas:

Ja aega ei olegi olemas / me elame ajatus meres / need tuksed ja löögid ja kahinad / ei ole ju kellas, vaid veres // Nii tuikab ja voolab ja sahiseb / et õhtust saab hommik või öö / ei ole ju ühele üteldud / mis päeva ta viimaseks lööb // Kas siis paistab päike või hahetab / või hoopis on kahvatu kuu / ja aeglaselt kustub ja jaheneb / või plahvatab pimedus suur // Kas aheneb pikalt ja piinavalt / või valutult vaibub see voog / ei ole ju ühele mõteldud / kui läbi saab lõigatud hoog // Siis silmades jahtunud hommikud / saab päriselt endale öö / ei ole ju muud kui on ajatus / ja meie need helbed ses vöös (“Ja aega ei olegi olemas”).

Surma kutse kajab üha kõvemini. Üha lummavamaks muutub jõgi, kus “käivad haldjad varvul ringi” ja kutsuvad märga hauda kaasa elavaid (“Külmas hõbedases jões”), kelle vangistab sinna igaveseks jää (“Ma kardan jõeke, et jäätud”). Haldjakuninganna Mab on ka luuletajale ulatamas oma jahedat, jäätavat kätt (“Mab, ütle”), kuid viimane, otsides tuge oma õelt puult, velilt järvelt

ja hellitavalt tuulelt ei ole veel valmis surma kutset vastu võtma: “Jää, jää / ära veel tule / näe, sügaval süüdatud / tumedad tuled” (“Puu, puu”). Küütlev jõgi aga kutsub üha: “Üle valguse haua / vesi sädeleb kaua / tasa langedes udu / talle sideme kodus / üle uppuja haua / lained leinavad kaua / [---] / üle lahkuja haua / valgus sädeleb kaua” (“Üle valguse haua”). Kodusest Reiu jõest saavad kreeka allilma jõed Phlegethon, Styx ja Acheron (“Üks tume jõgi on”, hilisem pealkiri “Phlegethon”), millest joobumine toob igatsetud unustuse. Elu ise on kui habras sild teadmatuse voogude kohal, mis võib igal hetkel järele anda: “Me seisame sügaval sillal / must vesi on taga ja eel / ja millal meid enesest pillab / ei tea meie täna veel” (“Me seisame sügaval sillal”).

Mõte anda järele unustuse kutsele ei anna rahu: “võib-olla homme lähen seda rada / kus moone puna lubab unustada” (“Sa oled suurem kõiki tuuli”). Moonid on traditsioonilised unustuse ja surma lilled. Lillesümboolika lubab rääkida sellestki, millest otse ei saa või ei söanda. Pojengid kui “murudele valgunud veri” on surma sümbol luuletuses küüditamisest (“14. juuni”). “Nõrkenud nartsissid” ja “tulbid toeta” on kõnekad kujundid unustuse määratud mälestusest Vabadussõjas langenutest (“Vanaisale”). Liilial on “külmad käed”, levkoi “meeldib surmale liig / tema lõhn mind ehk vara endaga viib” (“Liilia?”). Kalladel on “mullane tuba” (“Kalladel, kalladel rohekas valgus”) ja “olematuse külmades kodades” õitseb kreeka allilma väljade lill asfodel ehk tooneliilia (“Üksinda lõhnad veel”, hilisem pealkiri “Asphodel”).

Erilise koha Reeda surmasümboolikas pälvib tema armastatuim kujund kuu, mille erapooletu jahedus on surma võrdkuju:

Veebruar / ja täiskuu julm / ära pilli oma valgust / vastu ahenavat algust / nõnda külm on sinu ulm / täiskuu, täiskuu täna julm / Veebruar / ja täiskuu surm / nõnda kahvatu su kuma / igavesti hämar jumal / oled vaigistatud hurm / täiskuu, täiskuu täna surm (“Veebruar”).

Aeg suubub vääramatult surmaõhe:

Kuidas sahib liiv / aja kaldale viiv / kuhu peegeldub kild / sinna heidetud sild / kuidas puruneb piir / nagu päikesekiir / kuhu ka-

haneb kuu / nagu öö lõputu / sinna sahiseb liiv (“Kuidas sahiseb liiv”).

Kuu kutse lummas ja pelutab ühteageu:

Kui lähed sillale / kas viib su eemale / ta vähe õõtsuv laud / all vete tühi haud / Võib-olla jahe kuu / see valvav jalutu / ta tahab petta sind / on valel hõbehind / Ja valgus sinu sild / mis heitnud hõbekild / ta vähe õõtsuv laud / all ööde tühi haud (“Kui lähed sillale”).

Nii kerge oleks leida unustust jões: “Et jalge all libiseks jõgi / ja päitsis kahiseks puud / ja talveõil kahanev kuu / viiks valguse ära — / siis oleksin päral” (“Et jalge all libiseks jõgi”). Pole ainult selge, kas teispoolsusse minemiseks on ka antud luba:

Sellel hingedekuul / kui nii vinge on tuul / mida ennustab sadu / jälle langust ja kadu / Minnes ülesse mäel / kellel latern on käes / on see minule luba / või on suletud tuba / Peeglis hõbene läik / ühes ahenev käik / kas need kohale viivad / kelle ripsmetel liiva / [---] / olen oodat või aetud / minu jäljed on kaetud (“Sellel hingedekuul”).

Nii vaibuks kõik tardumusse, kus poleks enam ei igatsust ega valu:

Klaasmere kaldal / maabumist pole / laevad küll lahkuvad / jahtuvad käed / klaasmere kaldal / jooni ei ole / libisev tühjus / tinased laud / klaasmere kaldal / libised sina / klaas korraaks kliriseb / pragueb pind / klaasmere kaldale / matagi mind (“Klaasmere kaldal”).

Ajatusse mineku hetk, kui “[m]agus on surm minu pahemas käes / aga paremas nuga on vahe” (“Magus on surm minu pahemas käes”), siiski õnneks möödub, sest see, “[k]es on vaadanud iseenda sisse ja seal midagi näinudki. / Kohutavat. / See kardab pimestust” (“Kui lähed päikese kätte kata silmad kätega”). Pärast tunnete tormi saabub selginemine, mis toob vabanemise läbi loobumise:

Armastuse rusudes / rebestad riided / traatide rägas / veristad käed / leekide lämbudes / hellitad lootust / silmuse sulgudes /

vabastad käed. // Vägede langedes / langetad lipud / öödes sa ekseldes / pimedust näed / nähes jääd pimedaks / heledast leegist / kindluse kõikudes / vabastad käed. // Vabade kätega / suled kõik ukSED / uhkusest loobudes / korda kõik säed / haledast helusest / lõplikult joobud / meeles kõik pidades / vabadus käes. // Armastuse rusudes / rebestad randmed / õhuta lämbudes / lämmatad söed / soojuse õhkudes / meenutad leeke / valude vaibudes / vabastad tõed. // Tõdede selgudes / meenutad algust / alguse lõppedes / lõhud kõik toed / tugedest loobudes / loovutad enda / ennast sa salates / vabadust näed. // Nähes jääd pimedaks / pime-daks leegist / iial, mis, iial / sul tundub, ei kao / kadudes siiski kord / jälle kõik nõnda / vaikselt ja vaibudes / hõõguvad söed. // Rusudes raskelt (“Armastuse rusudes”).

Paine jääb selja taha tõdemusega, et “[s]a igatsed ju igatsust rohkem kui igatsetut” (“Igatsus”).

Rahulikematel aegadel on Reiu metsad lummas ja nõiduslik paik, kus “mets seisab tume ja vaigune” (“Liblikad”) ja haldjad on “laskumas tiigiveele / kust väike ja sulisev oja / nad helju-tab suurde vette / ja ööbik toomingasalus / on nõrkemas südame-valus” (“On hiline õhtu”).

Omaette rühma moodustavad imažistidest tõukunud vormi-eksperimentid, kusjuures suurimaks eeskujuks näib olevat olnud Ezra Pound (1885–1972). Imažistide terav, lõikav kujund, ülim lakoonilisus ja vormitäielise ballasti puudumine on Reeda küpse perioodi luulele üldse omane, aga tuleb erilise selgusega esile just lühikestes luuletustes, mille keskmes on õnnestunult valitud kujund, mis kannab laiemat tähendust. Siin on uudse nurga alt nähtud koduaia lilli: “Vahune võhumõök / sinu lõök / on terav / mööda lehte / nagu ehte / poetad nire / oma kire” (“Võhumõök”) või “tulised tulbid / leekides / metall / südames”, mis on kui vereplekid, mille pühib minema vihm (“Metall”). On muljeid reisidelt ja just eriti sildadest, mis tema loomingus üldisemalt ühendavad olemist ja olematust. Berkeley ülikoolis veedetud stažeerimis-aastast on kaunis mälu-pilt San Franciscost üle Oaklandi lahe Berkeley ülikoolilinnakusse viivast tuledes säravast sillast ja teest: “Valge ja kuld / tee üle vee / ja mägede — Berkeley” (“Berkeley II”). New York on mõjunud palju rusuvamalt: “Brooklyn / kivine linn / sügavad sillad / kuhu end pillad / Brooklyn / pu-

runend linn” (“Brooklyn”). On filosoofilisemat laadi tähelepanekuid armastusest: “Kui sõidame kaugele lahele / esmalt kivid / ja siis tuleb liiv / järjest vähemaks õhku jääb kahele / kui me ikkagi sõidame lahele / kuni plahvatab silmapiir” (“Lahele”). Ja selle kaotusest: “Mu sõrmedele jäi aja hõng / kui viimased veretud kilud / lendasid kõlinal / vastu kahvatuvalget / emaili” (“Aja hõng”). Veelgi lühemad ja lõõvamad on ingliskeelsed vormieksperimentid nagu “Tulips / two lips / burning” (“Tulips”) või “A life a leaf a love a lone” (“A Life”). Poundist on tõukunud nii “The Wavering” kui ka “Venice — piecemeal”, viimane ongi talle pühendatud.

Kui Reeda esimene kogumik *Jahe kuu* (1997) oli läbinisti eestikeelne, siis järgmises kogumikus *Murdub äär: River Runs* (2001) leidub juba ka inglise keeles kirjutatud luuletusi, mis suhestuvad huvitavalt oma eestikeelsete vastetega. Kogumikus *Õrn Morpheus: Tender Morpheus* on ingliskeelseid luuletusi üle poole mahust. On võimalik aimata, millises keeles on luuletajat tabanud algne inspiratsioon ja hiljem on tehtud tõlge teise keelde. Nii näiteks on eestikeelses luuletuses “Budapest I” tunda viha ja pettumust, et polnud raha osta soovitud valget kleiti ja tuli osta hoopis odavam hall. Inglisekeelsest variandist “Budapest II” on vahetus kadunud, rõhk on nihkunud värvide mängule. Väike Merineitsi kuju Kopenhaagenis on inspireerinud luuletuse “Little Mermaid 2001” lõõva alguse “But now you sit there / all in ice / your face / half-turned / to NATO base”, millele järgneb kaunis kujutluspilt veealusest aiast, kus Merineitsi armub printsi marmorkujusse. Lugu järgib H. Ch. Anderseni (1805–1875) rõhuasetust inimhinge surematusele, mille Merineitsi siiski pärast kolmesadat aastat jäävangis olekut pälvib. Eestikeelne “Väike merineitsi 2001” on toonaalsuselt palju kurvem. Rõhk on nüüd lohutul eksistentsil “siinpool hauda”, keeletuna, “silmad maas”, kurjakuulutava “mustava NATO baasi” taustal. Suur igatsus Ameerika läänerannikule elama asunud tütre Livia järele õhkub luuletusest “Sipelgapesani”. Üle ookeani, “üle Salt lake City / mägede / ja jõgede / ja kõrbe” õhkab ema süda San Francisconi, mille udud toovad ehk tütre mõtted tagasi kodusesse Reiusse, kus veel jõelt tõusvas õhtuvinest lõhnavad toomingad. Inglisekeelses versioonis “To the Anthill” on

ema ja tütre vahel aga juba “rivers (that kill)” ja kujuteldavast sillast on saanud mäeahelik, millest enam üle ei saa. Väga huvitav paar on luuletused “Oh, Pärnu” (1981) ja “Maire (On the Carousel)” (2001), mis mõlemad kirjeldavad Karusselli tänavat Pärnus, kus luuletaja üles kasvas. Eestikeelne variant on nostalgiline meenutus aegadest ja inimestest, kui lapsepõlv tundus olevat veel nii ligi, kõik nii eredalt meeles, tänav nii armas, sel “nii ilus nimi. / Pää ajab segi. / Karusell ikka. / Aga on ilus.” Kaks-kümmend aastat hiljem on Pärnu suvel ikka veel ilus, aga Karusselli tänavast on saanud elukarusell, millelt on maha pudenenud Maire, kelle on mõrvanud tema soomlasest mees, kes ikka elab samas tänavas muretult edasi. Hurmavast soojast suveõhtust on saanud päeva verine loojang, millele sekundeerivad veripunased roosid, mis tormituules puistavad oma õielehed teele kui ammu- sed vereplekid. “Talvesõda”, arvatavasti sündinud spontaanselt Soome reisi muljetest, on vahetu ja värske, täis kauneid kujundeid — tali on vali, teed oigavad, lahel mõirgab surm, mets heliseb pakases, kuu kumas kuused on kuldsed, vaikused vaigused ja need, kellele vali tali on veli, on võitmatud. “Upon Winter and the War” nendib aga palju kuivemalt, et soomlasi lihtsalt ei saa võita, sest talv on nende sõber. Nii jääb ka “Sweet Morpheus”, “Õrna Morpheuse” ingliskeelne variant, mis on suures osas tõlge väikeste variatsioonidega, kahvatumaks kui originaal. Ehk kõige õnnestunumaks katseks luuletada kahes keeles võrdselt hästi on paar “Kuu, sirbi ja hõbeda” ning “Moon, Silver or Sickie”.

On ka luuletusi, millest on olemas ainult ingliskeelne variant. Nendes on võõras keeles eksperimenteerimise rõõmu, värss on nii vaba kui saab, on huvitavaid leide ja väga hea keeletaju, ent ometi ei kõneta nad nii vahetult kui need värssid, mis kirjutatud emakeeles.

Reet on luuletaja, kelle looming ei anna end kergelt kätte, kes varjab end tihti sõnamängu taha, kuid avab oma südame viisil, mis hooti tundub ehmatavalt vahe. Siin pole ruumi teesklusele, valskusele, vormimängudele sisutühjuse varjamiseks, pooside võtmist ega mingit ebalust. Need luuletused on sündinud hingevalust, mis on nõudnud väljapääsu ja on valatud ühtaegu nõtkesse ja lummavasse vormi. Nad kõnetavad lugejat otsekoheselt, ent on

KUU, SIRBI JA HÕBEDA

Kui sina kõndisid sellel alleel
Kuu, Sirbi või Hõbeda
ei teadnud sa minust midagi veel
Kuu, Sirbi või Hõbeda

Siis oli sul omal kahvatu neid
Kuu, Sirbi või Hõbeda
Ja keegi ei eksitand tookord teid
Kuu, Sirbi või Hõbeda

Sa üldse ei kõnelnud temaga siis
Kuu, Sirbi või Hõbeda
Sest see oli tema ja sinu viis
Kuu, Sirbi või Hõbeda

Ja mina, oh mina ei teadnud ju ka
Kuu, Sirbi või Hõbeda
Et minulgi jalge all avaneb maa
Kuu, Sirbi või Hõbeda

Et kunagi sinu käest palun ma nii
Kuu, Sirbi või Hõbeda
Ta asemel anda minule siis
Kuu, Sirbi ja Hõbeda

MOON, SILVER OR SICKLE

I noticed you first just standing there
Moon, Silver, and Sickle
I didn't know then at all who you were
Moon, Silver, or Sickle

I didn't at all then know your name
Moon, Silver, or Sickle
or whether you went or whether you came
Moon, Silver, and Sickle

I think you loved then your bride to be
Moon, Silver, or Sickle
and never, no, never noticed me
Moon, Silver, or Sickle

And just as, and just as I started to go
Moon, Silver, or Sickle
the blueness above me was buried in snow
Moon, Silver, and Sickle

samas unelevad ja täis salapära. Oma esikkogu viimases luuletuses on ta andnud meile nende lugemiseks võtme:

sest luuletus on läbipaistev klaas / on kevadhommik värske kaste maas / ja luuletus on läbipaistev klaas / on vari, mille vari murdub taas // sest luuletus on tummalt mustav laas / on hõbedane oja ja on aas / ja luuletus on tummalt mustav laas / on kaja, mille kaja murdub taas (“Sest luuletus on läbipaistev klaas”).

Kõik kolm luulekogu on leidnud arvustajate tähelepanu. Kõige rohkem arvustusi, koguni kolm, on ilmunud esimese luulekogu *Jahe kuu* kohta. Peeter Küntler (1998: 7) nimetab Reeta juhuluuletajaks, kuid seda positiivses võtmes:

[J]uhuluuletaja ei tähenda mu kogemuses juhuslikku kirjandusilmas seiklejat ega värsivormis soperdajat, vaid igati respektee-

tavat vaimset osalust kujundiilmas, ilma et ilmutataks ambitsiooni otsustavalt mõjutada kirjanduselus vallanduvaid protsesse.

Ta mainib ka Reeda luule intellektuaalsust, mis ei lähe siiski liiale.

Luulekogu *Jahe kuu* on käsitlenud ka Lauri Sommer (1998). Luulekogu läbivaks elemendiks on tema arvates “kuutaktis tõusev ja mõõnav vesi”. Arvustaja juhib tähelepanu varjatud tsitaadile Uku Masingult. Reeda luuletuse algusrida “Sa oled suurem kõiki tuuli” pärineb Masingu kogust *Neemed vihmade lahte* (1935). Tsitaat on küll antud jutumärkides, kuid algallikale pole kuskil viidatud. Huvitava detailina on Sommer märganud, et lugeja satub järjestikustel lehekülgedel Brooklynist Kanakülla.

Toomas Liiv (1998) rõhutab luulekogu *Jahe kuu* arvustades Reeda seost Tartu Ülikooli inglise filoloogiaga, mainides selle kunagisi suurkujusid Ants Orast (1900–1982) ja Arthur Robert Hone'i (1915–1972) ning pigem küll hispaania kirjandusele ja kultuurile pühendunud Jüri Talvetit. Liivi jaoks on luulekogu sümboliks rahustav vesi, siin arvab ta olevat sarnasusi eestlastel ja inglastel kui laevarahvastel, Reeda surmakäsitluses leiab ta rööpjooni arbujaatega.

Teise luulekogu *Murdub äär: River Runs* kohta on arvustuse avaldanud Reeda lähedane sõber filosoof Tõnu Luik (2002: 5). Märkimist leiab ka see, et raamatu esitlus toimus Tartu Kunstimuuseumis, kus samal ajal oli Peeter Mudisti tööde näitus, või nagu Luik ütleb, “paigas, mis ajuti oli saanud endale nimeks PILVED TAEVAS — MUDIST KIVISILLAS”. Muu hulgas teoretiseerib Luik kooloni tähenduse üle luulekogu pealkirjas. Oma tõlgenduses seostab ta seda sõnaga ‘koolma’, millest tuletab sõna ‘kool’ tähenduses ‘surm’, seega koolon tähendab ‘kool on’ ehk ‘surm on’. Kuna koolonit valjusti lugedes tavaliselt ei hääldata, leiab ta, et “[v]aikiv kaksikpunkt on teinud märgatavaks inimese surelikkuse kui keskse kahe häälduva vahel”.

Lauri Pilter (2007: 1258–1261), kes arvustab kolmandat luulekogu *Õrn Morpheus: Sweet Morpheus*, pöörab rohkem tähelepanu Reedale kui kakskeelsele luuletajale. Pilter juhib tähelepanu ingliskeelse lüürika ja värsseepika auväärsele eale ning

vaidleb vastu neile, kelle arvates inglise keele kasutamine kehabast iseenesest pealiskaudsust ja ajalooeitust ning on tõelisema Euroopa kultuuri reetmine. Ta leiab, et Reet tunneb isegi suuremat austust mõlema keele vastu, kui nii inglastel kui ka eestlastel üldiselt tavaks. Võrreldavad ingliskeelsed luuletajad on Pilteri arvates Samuel Taylor Coleridge (1772–1834), Edgar Allan Poe (1809–1849), William Butler Yeats (1865–1939), Ezra Pound ja Algernon Charles Swinburne (1837–1909). Veel leiab Lauri Pilter, et Reeda luule meenutab Ameerika luuletaja Marianne Moore'i (1887–1972) või selle õpilase Elizabeth Bishopi (1911–1979) loodusluulet. (Reet ongi tõlkinud Bishopi luuletused “Kala” ja “Kalamajade juures”, mis on avaldatud Jüri Talveti koostatud *Ameerika luule antoloogias*.)

Reeda luulekogu *Õrn Morpheus: Sweet Morpheus* järelesõnas kirjeldab Clarksoni Ülikooli professor Jonathan Fairbanks Reeda luulet kui taandumise ja kaotuse luulet. Ta kirjeldab tema stiili kui krüptilist, pinevat, nappi ja mitte ilustavat. See on autentne luule, kus pole midagi võltsi ja mis läheb julgelt hinge kõige tumedamatesse soppidesse.

Toomas Raudam on Reeda mälestuseks kirjutanud lühipala “Kamm”, mis on avaldatud raamatus *Sõbrad seinast* (2024: 32–35).

2000. aastate algul, kui Tartu Ülikooli inglise filoloogia osakond (praegune anglistika osakond) avaldas korrapäraselt artiklilogumikke, oli Reet seal üks aktiivsemaid autoreid. Artiklis “Reading (in) *At Swim-Two-Birds*” (2001: 143–152) vaatleb ta Iiri kirjaniku Flann O’Brieni (1911–1966) 1939. aastal ilmunud raamatut, mis toob kokku vana iiri saaga, modernistliku narratiivi ja *cowboy pulp fiction*’i.

Artiklis “Upon the nameless land: Henrik Visnapuu” (2003a: 148–154) käsitleb ta Visnapuu paguluses avaldatud loomingut. Hoolimata kodumaa kaotusest puuduvad Visnapuu luules tumedad toonid — hallid ja mustad. Samas artiklis avaldab Reet ka arvamust luule tõlgendamise kohta üldiselt, öeldes, et

[p]ehmelt öeldes on biograafilised tõlgendused loomu poolest lineaarsed ja reduktiivsed, ülelihtsustavad ja vaesustavad. Mõte luu-

letajast, kes laeva pardal oma värsse pomiseb või öösel palavikuliselt kriipseldab, on muidugi naeruväärne, kuid sellegipoolest on sel kummaliselt püsiv võim teatavate kujutlusvõime tüüpide üle (või täpsemalt öeldes kujutlusvõimetu meelelaadi üle).⁷

Henrik Visnapuu loomingut on Reet käsitlenud ka artiklis “Henrik Visnapuu’s Indian Summer” (2005: 201–207). Seal vaatleb ta esiteks kahte Visnapuu luuletust põlisameeriklaste teemadel. Luuletust “Indiaani suvi” analüüsides juhib Reet tähelepanu inglise *Indian summer*’i tähendusele võrreldes vananaistesuvega eesti ja muudes keeltes. Visnapuu luuletuse kujundid on Reeda arvates jõulisemad, kui võiks oodata küpset sügist kujutavast luuletusest (“Kui indiaani pale ajas tunases / maailm on päikselõõsas tumepunases”). Teine selleteemaline luuletus on “Indiaani kae-vul”. Poeet, kuigi valge mees, kuid soomeugrilane, samastub pigem indiaanlasega. Loodust nähakse lahkena põlisrahvale ja vaenulikuna sissetungijatele.

Visnapuu luuletuses “Tõlkige mu kõne” on võrreldud Hudsonit ja Emajõge. Autor väljendab hirmu, et eestlased ja nende keel surevad välja. Reet ütleb, et Nõukogude ühiskonnas kasvanuna kuulub ka tema põlvkonda, keda poeet võinuks pidada “mõneks mu kadunud rahva lapseks”, ja lisab, et tänapäeva noored, “kes on digitaalselt kadunud niikuinii”, vaevalt tunnevad Visnapuu töid. Luuletuses “Vabaduse kell” loodab Visnapuu, et kell, mis kuulutas vabadust Ameerika rahvale, kuulutaks seda nüüd teisele poole Atlandi ookeani, Maarjamaale. Veelgi otsesemalt käsitleb Visnapuu seda küsimust luuletsükli “Mare Balticum”, kus ta isegi ennustab “Euroopa uniooni” tulekut. Reet märgib, et Nõukogude kirjandusloos käsitleti Visnapuud peamiselt kui lüürilist poeeti ja nimetati tema paguluses kirjutatud küpset loomingut “pidevaks allakäiguks”. Reet ise arvab aga, tulles tagasi indiaani suve kujundi juurde, et Visnapuu oli Ameerikas oma poeetiliste võimete tipus.

Artikkel “Echoing echoes” (2003b: 208–214) algab viidete-ga Roland Barthes’i (1915–1980) ja Michel Foucault’ (1926–1984) kuulsatele esseedele nn autori surmast ja sellest, et suu-

---

⁷Tsitaadid artiklitest tõlkinud Ilmar Anvelt.

remat tähelepanu tuleks pöörata lugeja suhtumisele. Reet mainib oma põgusat kohtumist Ameerika luuletaja Lawrence Ferlinghetti (1919–2021) ühes San Francisco raamatukaupluses. Edasi kirjeldab Reet, kuidas ta palus üliõpilastel kirjutada oma muljeid Ferlinghetti luuletuse “A Report on a Happening in Washington Square San Francisco” kohta. Luuletuse ebatraditsioonilise vormi tõttu pidasid mõnedki seda lühijutuks või artiklikiks.

Artiklis ““...smile of a Saxon” — Englishness in *Ulysses*” (2004: 124–130) käsitleb Reet iirlaste suhtumist inglasesse. Huvitava detailina juhib ta tähelepanu sõna “palefaces” (kahvapäod) kasutamisele iiri slängis. Siin on kombineeritud Põhja-Ameerika sõna, mis tähendas valgeid Inglise vallutajaid vastandatuna põlisameeriklastele ning iiri “palemen”, kus “Pale” tähendas Dublini ümbruses olevat ala, mille inglased keskaja lõpul kõige varem oma kontrolli alla võtsid. Selles kontekstis tähendas “pale” püstpalkidest tara, mis seda territooriumi ümbritses.

Artikkel “Mapping the invisible — Elizabeth Bishop on Canada” (2006: 230–236) on Ameerika luuletajast, kes veetis osa elust Kanadas. Reet on Bishopi luule olemuse kokku võtnud järgmiselt:

Vaashoitus, nagu teame, tähendab reserveeritust, napsõnalisust, kalduvust olla endassetõmbunud, vabatahtlikult mitte öelda midagi rohkemat kui vajalik, ja kindlasti näib see veidra sõnana iseloomustamaks luuletajat. Bishopi puhul võiks mõelda vahendite kokkuhoidlikust kasutamisest, et saavutada oma poeetilisi eesmärgi, tema töö tihedusest ja kokkusurutusest.

Kõik need omadused iseloomustavad ka Reedat enda luulet.

Artiklis “Redrawing boundaries in Ulster: “Sweeney Astray” by Seamus Heaney” (2010: 136–142) käsitletakse Nobeli preemia laureaadi, Põhja-Iiri poeedi Seamus Heaney (1939–2013) ingliskeelset tõlget keskaegsest iiri tekstist *Buile Suibhne*, mis räägib Ulsteri kuningast Suibhnest ehk inglispärase kirjaväisi Sweeneyst.

Reedal olid tihedad peresidemed Kanadaga, sest tema ema vend Harry Meindok elas Torontos ja oli sealse eestlaste kogukonna aktiivne liige. Reet käis onu juures juba üliõpilaspõlves ja

tundis elavat huvi Kanada vastu. Kui Eesti iseseisvuse taastamise järel avanesid laiemad võimalused Kanadaga suhtlemiseks, täiendas Reet end 1993. ja 2005. aastal Toronto Ülikooli juures Kanada kirjanduse alal. 1994. aastal andis Henrik Visnapuu Fondi Valitus Torontos talle Henrik Visnapuu preemia Visnapuu luule tõlkimise ja tutvustamise eest. Varem olid preemia pälvinud Arved Viirlaid ja Hando Runnel.

Reet ise kirjeldab esmatutvust Visnapuu loominguga Saksa ajalehes *Frankfurter Allgemeine* 28. detsembril 2011 avaldatud artiklis “Henrik Visnapuu: Poet für Europa” (Sool 2011; hoolimata saksakeelsest pealkirjast on artikkel ise inglise keeles):

“Kes? Mis nimi see on? Visnapuu?” See oli noore üliõpilase reaktsioon, kui üks sõber pakkus talle lugeda õhukest kapsastunud raamatut. Aeg oli 1970ndad, koht Tartu Ülikooli kohvik. KGB kontor asus käeulatuses, maja ülemisel korrusel, kuid nemad seda siis ei teadnud. “Pea meeles, et sa ei saanud seda minu käest.” “Muidugi.”

Põrandaalune sõbralt sõbrale raamatuvahetussüsteem oli töötanud aastaid, enamasti edukalt. Niimoodi loeti Orwelli, Nabokovit, Koestlerit, Solženitsõnit ja teisi ‘keelatud’ autoreid. Kuid seekord oli olukord teistsugune, sest luuletaja oli eestlane — ‘Henrik’, skandinaavia versioon nimedest Henry, Heinrich, Henri... Ja Visnapuu, kirsipuu murdekeelne nimetus.

Henrik Visnapuu (1890–1951) nimi oli sõjajärgses Eestis keelatud, õpikutest ja õppekavadest välja jäetud, tema raamatud olid peidetud raamatukogude niinimetatud erifondidesse. Üliõpilasi võidi ülikoolist välja visata, kui neid tabati tema teoseid lugemast.

Artiklis leidub lühiülevaade Visnapuu elust, pikemalt peatub autor luuletsükli “*Mare Balticum*”, millest esitab ka enda tõlgitud ingliskeelseid katkeid. Olgu siinkohal näiteks ära toodud katkend tsüklist Reedale endale nii lähedasel teemal balti ja soomeugri hõimude ühisest saatusest:

Gently billowing the Baltic, / fields in breezes in Karelia. / Flowing here and in Estonia / Kalevala runos Nordic. / Our islands held like blessing / in the falling twilight dressing. // Ligo! Ligo! Heart of summer! / Wears the Daugava light necklace, / [---] / In the forest the Bear-slayer. / People work in peace and prayer. // Where

the Nemunas in meadows / flows majestic through the land / to the
sea, left lying Poland, / there, amid the ancient shadows / Lithua-
nia once saw / all her glory and the wars.

Reet on ka Kanada kirjanduse õpetamise rajaja inglise kir-
janduse kateedris, hiljem jätkas tema tööd Eva Rein. Olles käi-
nud Kanadas *faculty enrichment scholarship*’iga, koostas ta 1993/
1994. õppeaastaks esimese Kanada kirjanduse kursuse. Kanada
kirjanduse õppejõud ja Kanada uuringute keskuse juht Eva Rein
on öelnud:⁸

Reedal oli Kanada uuringute algatamisel väga oluline roll. Ku-
na mina olin alles üliõpilane ja õppisin Kanada kirjandust Hel-
singi Ülikooli juures, oli väga tänuväärne see, et ta võttis enda
peale kohustuse hakata vedama Kanada uuringuid Tartu Ülikoo-
lis. 8. septembril 1992 asutati Helsingis Eesti Kanada Uuringu-
te Assotsiatsioon, mille juht Reet esialgu oli. Sellest kasvas välja
meie Kanada uuringute keskus. Tema suhtles algaegadel ka Kana-
da saatkonnaga. Kui tema ei oleks seda algust enda peale võtnud,
siis võib-olla ei olekski meie keskust olemas.

Reet on samuti teerajaja iiri uuringute alal anglistika osakon-
nas. 1998. aastal käis ta Iiri saatkonna stipendiumiga stažeerimas
Queensi Ülikoolis Belfastis ülesandega töötada välja iiri uuringu-
te kursust. Sellest sõidust kasvas välja kaks iiriteemalist kirjandus-
kursust — James Joyce’ist (1882–1941) ja Seamus Heaneyst.

Belfastist on Reet kirjutanud kaks luuletust. Eestikeelne “Bel-
fast — kanarbik”, mis on avaldatud 2006. aastal *Loomingus*
nr 5, on tunduvalt lühem ja meeleolult süngem, selle algusread
on “Belfast suleb oma vihased silmad / igal õhtul”. Igas salmis
kordub seal kurjakuulutatav väljend “raud / trellid / ja traat / tagasi-
vaat”. Inglise- ja eestikeelset varianti ühendavaks motiiviks on
kanarbik. Eesti keeles “mägede ümber on lillakas udu / sudu /
või kanarbik / sügisel”. Inglisekeelses variandis hoiavad õrnillad
mäed nukrat linna hellalt oma embuses.

Lõpetaksimegi ülevaate Reedast ja tema loomingust nimeta-
tud luuletuse ingliskeelse variandiga “Belfast — light purple”,

---

⁸Intervjuu Eva Reinuga 3. IV 2025.

mis on üks tema kauneimaid luuletusi. See on kirjutatud Tartus 15. juuni 2003 kell 9.45 hommikul ja kingitud Ilmar Anveltile soolaleivaks sama aasta sügisel. Siin saavad kokku tema loominguile nii iseloomulikud jooned, nagu eelegilisus, mõrkjas huumor, väljendusvahendite nappus, kujundite erakordne täpsus ning sügav iiri-armastus.

Belfast is a sad city / it shuts its eyes and windows / with ugly iron shutters / and bars / at night / streets are empty / only sadness roams there / but at homes / in West Belfast / fires are lit / and people who love each other / sit there / sipping tea / there lives the man / the cobbler / who / took me to a cheap shoestore / when I'd broken my / heel / (and heart) / he took me there in his rundown car / and said / you take care / I did / (I'd hobbled to see The Titanic first / sat alone there / with three girls / playing truant / probably / as I was / in a way) / it is a sad city in many ways / but it's green / oh so green / (in various degrees) / and when spring comes / (or was it autumn) / the hills round it / among which it nestles / will turn / light purple / with heather / (or love) / or mist / and then / it is even sadder / and even prettier

Kirjandus

- Anvelt, Ilmar, Pilvi Rajamäe 2024. *Kakssada kaksikümmend aastat anglistikat Tartu Ülikoolis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- In Memoriam. 2022. Reet Sool 1 December 1951 – 30 December 2021. *Open!: The EATE Journal*, Vol. 61, August 2022, pp. 44–45, eate.ee/wp-content/uploads/2022/07/Open-2022-61-sisukaaned.pdf. [Teist korda meie anglistika ajaloo raamatus, lk 211–212]
- Koger, Malle 2006. Kirjuta õpetajast. — *Pärnu Postimees*, 21. X, parnu.postimees.ee/2140375/kirjuta-opetajast
- Künstler, Peeter 1998. Ilus ja intelligentne luule: Reet Sool. Jahekuu. — *Sirp*, nr 9, 6. III, lk 7, <https://dea.digar.ee/page/sirp/1998/03/06/7>
- Liiv, Toomas 1998. Reet Sool: inglise filoloogias inspireeritu. — *Postimees: Kultuur*, 6. II, kultuur.postimees.ee/2535035/reet-sool-inglise-filoloogias-inspireeritu-raamat
- Luike, Tõnu 2002. Koolon — kool on. — *Sirp*, nr 16, 19. IV, lk 5, dea.digar.ee/page/sirp/2002/04/19/5

- P i l t e r, Lauri 2007. Unenäod ookeanist ja merevahust. Reet Sool: “Örn Morpheus. Sweet Morpheus.” — *Looming*, nr 8, lk 1258–1261, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:118338/17029/page/140
- R a u d a m, Toomas 2024. Kamm. — Toomas Raudam. *Sõbrad seinast*. Tallinn: EKSA, lk 32–35
- S o m m e r, Lauri 1998. Örnuse vormumisest ja vormimisest. Reet Sool: “Jahe kuu”. — *Vikerkaar*, nr 6, lk 97–98, www.digar.ee/id/nlib-digar:351618
- S o o l, Reet 1982. Neli luuletust [***Kuhu nõjatus nõtke Nausikaa; ***Pane pimedus põlema; ***Ära puutu seda koort — mõraneb; ***My fingers smell with the l’air du temps]. — *Looming*, nr 10, lk 1362–1364, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:113089/17534/page/68
- S o o l, Reet. 1984a. Neli luuletust [***Kui lähed päikese kätte, kata silmad kätega; ***Ma palun heledaid päevi; ***Ja võib-olla siis; ***Nii nagu vesi, mis mitte]. — *Looming*, nr 11, lk 1496–1498, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:113176/16350/page/58
- S o o l, Reet 1984b = Р. Сооль. *Сатирические тенденции в американском романе 1960–1970-х годов: Автореферат*. Москва: Московский государственный университет
- S o o l, Reet 1986. ...Öö tuleb, öö tuleb jahedail jalgel... [***Kui päevaks keeldub saamast hommik; ***Veebruar; ***Neid kuid olen oodanud enam; ***Üksinda lõhnad veel; ****“Sa oled suurem kõiki tuuli”; ***Uni, surma malbe öde; ***Uni — mu haldjas]. — *Looming*, nr 11, lk 1486–1488, www.digar.ee/id/nlib-digar:113265
- S o o l, Reet 1988. Kahi kumab [***Sa tuled halval ajal, vend; ***Metsa kohal kahi kumab; ***Lükka kõrvale juuksed; ***See sinine liiga sinav; ***Me murdunud rauast]. — *Looming*, nr 9, lk 1188–1190, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:113393/17569/page/38
- S o o l, Reet 1990. Viiv vette [***Oh, Pärnu on ilus; ***Soe suvi lubab supelda; ***Pärn varjab tare]. — *Looming*, nr 7, lk 903–905, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:113703/17596/page/41
- S o o l, Reet 1993. ***Kui sina magad, kallis; ***Sellel hingede-kuul. — *Looming*, nr 1, lk 68, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:114128/16652/page/70
- S o o l, Reet 1997. *jahe kuu*. Tallinn: UMARA
- S o o l, Reet 2001a. *murdub äär: river runs*. Tallinn: Penikoorem
- S o o l, Reet 2001b. Reading (in) *At Swim-Two-Birds*. — Pilvi Rajamäe and Krista Vogelberg (eds.). *British Studies in the New Millennium*:

- The Challenge of the Grassroots.* (Cultural studies series 2.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, pp. 143–152
- S o o l, Reet 2003a. Upon the nameless land: Henrik Visnapuu. — Krista Vogelberg and Ene-Reet Soovik (eds.). *Encounters: Linguistic and Cultural-Psychological Aspects of Communicative Processes.* (Cultural studies series 3.) Tartu: University of Tartu, pp. 148–154
- S o o l, Reet 2003b. Echoing Echoes. — Raili Põldsaar and Krista Vogelberg (eds.). *Points of Convergence: Selected Papers of the 5th International Tartu Conference on North American Studies.* (Cultural studies series 4.) Tartu: University of Tartu, pp. 208–214
- S o o l, Reet 2004. "... smile of a Saxon" — Englishness in *Ulysses*. — Pilvi Rajamäe and Krista Vogelberg (eds.). *Defining Englishness.* (Cultural studies series 5.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, pp. 124–130
- S o o l, Reet 2005. Henrik Visnapuu's Indian Summer. — Raili Põldsaar and Krista Vogelberg (eds.). *North America: A Transcultural View: Selected Papers from the 6th International Tartu Conference on North-American Studies.* (Cultural studies series 6.), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, pp. 201–207
- S o o l, Reet 2006a. Kahju. Belfast — kanarbik. Siluett. San Francisco. Äänisjärv. Aken kui arm. November, ei. Keegi. Enne kui veed jäätuvad. Võib olla. — *Looming*, nr 5, lk 665–669, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:118323/16915/page/27
- S o o l, Reet 2006b. Mapping the invisible — Elizabeth Bishop on Canada. — Eva Rein and Krista Vogelberg (eds.) *Home and Exile: Selected Papers from the 4th International Tartu Conference on Canadian Studies.* (Cultural studies series 7.) Tartu: Tartu University Press, pp. 230–236
- S o o l, Reet 2007. *õrn morpheus: sweet morpheus.* Tallinn: Varrak
- S o o l, Reet 2009. Kuhu ma jätan. Valve. Sinimägedes (kaheksateist). Kannatus. Sel merel. Mure graniit 14. juuni. Leinas *Mare Balticum*. Wolfgang Amadeus. — *Looming*, nr 12, lk 1657–1659, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:118365/16611/page/59
- S o o l, Reet. 2010. Redrawing boundaries in Ulster: "Sweeney Astray". *Redrawing Boundaries. Humaniora: Anglistica Tartuensia. The Estonian Journal of English Studies*, Vol. I, No. 2, pp. 136–142

- S o o l, Reet 2011. Henrik Visnapuu: Poet für Europa. — *Frankfurter Allgemeine*, 28. XII, www.faz.net/aktuell/wissen/atomium-culture/henrik-visnapuu-poet-fuer-europa-11554131.html
- S o o l, Reet 2014. Vale veri. Midagi I. Midagi II. — *Looming*, nr 2, lk 214–215, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:136947/17632/page/71
- T a l v e t, Jüri (koost.) 2008. *Ameerika luule antoloogia: Poe'st, Whitmanist ja Dickinsonist XX sajandi lõpuni*. (Maailmakirjanduse tõlkevaramu 5.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- V e l s k e r, Mart (koost. ja toim.) 2017. *Eesti luuleilm II*. Tallinn: Penikoorem, www.digar.ee/id/nlib-digar:319968

ILMAR ANVELT (1949) on lõpetanud Tartu Ülikooli inglise filoloogia erialal 1976, kirjaliku tõlke magister 2001. TÜ laborant, õpetaja ja lektor 1972–2016, õpetanud peamiselt ingliskeelsete maade ühiskonna ja kultuuri ning tõlkeõpetusega seotud aineid, ühtlasi tõlkeõpetuse programmijuht 2010–2015. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “*American dream* või omakultuur: Eesti tudengite suhtumisest Ameerikasse” (1998, nr 2, lk 355–361), “Nunavut — innuittide oma territoorium” (1999, nr 2, lk 372–378), “Jaanipäevast Eestis ja Kanadas” (2001, nr 6, lk 1213–1221), “Johannes Silvet — legendaarne leksikograaf” (2020, nr 4, lk 667–711) ja “Anglistika Tartu ülikoolis” (koos Pilvi Rajamäega; 2021, nr 2, lk 290–339) ning järgmised tõlked: Roman Jakobson, “Verbaalne suhtlemine” (1989, nr 7, lk 1487–1502), Ilmar Tammelo, “Ellu jääda ja edasi minna” (1990, nr 6, lk 1313–1344; nr 7, lk 1521–1552; nr 8, lk 1761–1792; nr 9, lk 1985–2016; nr 10, lk 2205–2218), J. Hillis Miller, “Kriitik kui peremees” (1991, nr 6, lk 1212–1226), Hans Sloane, “Kiri Peterburi Teaduste Akadeemiale” (2009, nr 4, lk 764–765); ta on ühtlasi *Akadeemia* ingliskeelsete kokkuvõtete tõlkija.

PILVI RAJAMÄE (1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli inglise filoloogina, õpetajana ja tõlgina 1983, magistrikraad 1997, doktorikraad 2007. TÜ kirjastusgrupi inglise keele toimetaja ja inglise keele õpetaja võõrkeelte kateedris 1983–1985, a-st 1985 täiskohaga õppejõud inglise filoloogia kateedris (praegune anglistika osakond), Eesti Briti Uuringute Keskuse tegevjuht 1995–2006, Eesti Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsiooni rahvusvahelise kirjandusteadusliku ajakirja *Interlitteraria* inglise keele toimetaja a-st 1996. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli “Anglistika Tartu ülikoolis” (koos Ilmar Anveltiga; 2021, nr 2, lk 290–339).

MALEMÄNG JA MENTALISTLIK VAIMNE VÕIMEKUS

Amar Annus

Klassikaline malemäng on hea näide suletud süsteemist, kus kehtivad kindlad reeglid ja edu tagab hea mehhanistlik vaimne võimekus. Vigurite liigutamine algpositsioonist toimub kindlaks määratud reeglite järgi ja iga lõpetatud käik viib järgmise diskreetse olukorrani mängulaual. Juhuslikkus puudub ja informatsiooni peita ei saa, mäng on algusest lõpuni mõlemale osalejale võrdselt ja täielikult jälgitav. Võitmiseks vajalikud tingimused on reeglitega selgesti määratletud, kasutusel pole “salakaarte” ega samaaegseid liikumisi. Male pakub tohutuid võimalusi ühe suletud süsteemi piires kombineerida; mängima õppimine keskendub esialgu reeglite omandamisele, kust saab edasi liikuda loomingulise süsteemse mõtlemise poole.

Abstraktse mõttemängu nõudmised teevad malemängu sarnaseks matemaatikaga, mille harudest see kõige enam sarnaneb kombinatoorikaga. Malemängus võib jõuda väga kõrgele tasemele logaritmilise ja mehhanistliku vaimse võimekuse varal, mida on veenvalt tõestanud arvutiprogrammid ja tehisarud, mis suudavad hästi malet mängida ja mõnikord võita isegi suurmeistreid. Mehhanistliku mõtlemise kõrval saab malemängus kasutada ka kontseptuaalset, intuiitiivset ja loogilist võimekust ning nende segu isikliku kogemusega, mis sellisel viisil pole tehisarule õpetatav. Vähemalt teoreetiliselt jääb loomulikule inimarule masina ees teatud eelis. Tehisaru suur edukus malemängus tekitab siiski küsimuse, mil määral vajab malesportlane sellist vaimset võimekust, mis pole kättesaadav logaritmilisele ega mehhanistlikule tunnetusele. Arvuti suutlikkus malemängus näitab, et malet saab väga edukalt mängida ka ainult mehhanistlikult mõeldes. Malemängus, mis toimub päris inimeste vahel, võib kasu olla vas-

tase psühholoogilisest tundmisest, tema tugevuste ja nõrkustega arvestamisest. Vastase iseärasuste silmaspidamine ei tugine mehhanistlikule tunnetusele, vaid on mentalistlik, aga kui vajalik see malemängus on?

Lähtun selles artiklis malelise andekuse käsitlemisel diameetrilise vaimu mudelist, mille järgi inimliigil on evolutsiooniliselt arenenud kaks vaimse võimekuse valdkonda — mehhanistlik ja mentalistlik — ning kaks neile vastavat vaimse häire laadi: autistlik ja psühhootiline spekter (Badcock 2019). Selle mudeli põhjal võib oletada, et edukus malemängus rajaneb peamiselt mehhanistlikul vaimsel võimekusel, kuid tulu võib olla ka mentalistlikust intelligentsist. Diameetrist vaimu saab mudeldada niiviisi, et vahekord mehhanistliku ja mentalistliku intelligentsi vahel pole pelk lõivsuhe, milles ühe tugevus tähendab teise nõrkust. Võimalik on ka komplementaarne suhe, milles need kaks vaimse võimekuse liiki teineteist vastastikku jõustavad. Sellest on kirjutanud Ahmad Abu-Akel (2019), kes oma paljudes artiklites uurib autismi ja skisofreenia vahekorda. Arvustuses Badcocki (2019) raamatule mõtestab ta ümber Hans Aspergeri kuulsat tsitaati 1979. aastast, mille järgi “teaduses ja kunstis edu saavutamiseks on veidike autismi hädavajalik”, ja küsib, kas samavõrd tõene on ka vastupidine. Teisisõnu: kas paljudel autistlike joontega inimestel võiks kasu olla ka “veidikesest mentalismist”, et saavutada edu nt teaduses ja kunstis?

Kui see tõesti nii on, siis saab mehhanistlikku laadi vaimset võimekust ka malemängus muuta tõhusamaks, rakendades sellele veidike või rohkemgi mentalismi. Ja samuti saab komplementaarset loogika järgi oma mentalistlikke võimeid jõustada, rakendades neile veidike mehhanistlikku võimekust. Mentalismi muutumist psühhoosiks saab ära hoida, võttes appi “veidike autismi”, sest autistlikud jooned kaitsevad skisofreenia eest. Abu-Akel küsib, kas tänapäeva Lääne ühiskonnal, mis kognitiivse konfiguratsiooni poolest on muutunud varasemast “autistlikumaks” (Badcock 2019), võiks oma edasises arengus tulu olla “veidikesest mentalismist” (Abu-Akel 2019). Selle mõttekäigu aluseks on empiiriliselt uuritud tõsiasi, et autistlikud ja psühhootilised jooned tasakaalustavad teineteist: rohkete autistlike joontega inimesed funktsioneerivad paremini, kui neil on ka keskmisest enam psühhoo-

tilisi jooni, ja skisofreeniliste inimeste hakkamasaamine on parem, kui neil on autistlikke jooni (vt Abu-Akel jt 2022). Rohkete tasakaalustamata autistlike joontega kaasneb vaimse tervise risk, mida esineb ka maletajatel kui mehhanistlikult võimekatel inimestel.

AUTISTLIKUD MALEMEISTRID

Edukas malemäng põhineb suuresti mehhanistlikul vaimsel võimekusel, nagu tänapäeva arvutiteaduse areng on näidanud. Dia-meetrilise mudeli järgi seostub mehhanistlik vaimne võimekus autismiga ja selle korrelatsiooni järgi on kõrge mehhanistliku intellektiga inimestel ka rohkem autistlikke jooni (Badcock 2019). Autistlikud jooned ei avaldu mitte ainult intellektis, vaid ka inimese igapäevases käitumises, nt üksindusearmastuses ja vähesete erihuvidele pühendumises. Ilmselt on väga paljud edukad malemängijad autistlike joontega ja mõnda kuulsat malemeistrit on tagasivaates ka autistina diagnoositud. Kõige rohkem on seda väidetud 1972. aasta maailmameistri Robert Fischeri (1943–2008) kohta, kelle puhul oli kindlasti tegemist autistiga (Fitzgerald 2026). Sama on arvatud ka Magnus Carlseni kohta (kes oli male maailmameister aastatel 2013–2023), kuigi Carlsen ise selist väidet igati eitab. Tänapäeva tuntumate maletajate seas on enast avalikult ise autistiks tunnistanud David Navara ja Ido Ben-Artzi. Autiste ja rohkete autistlike joontega inimesi on malemängijate seas alati palju olnud ja mõned neist on päris tippu välja jõudnud.

Justnagu malemängijad, on paljud matemaatikud ja füüsikudki rohkete autistlike joontega (James 2006). Autistlik olemisviis on matemaatikute seas nii tavaline, et seda ei panda isegi tähele (Fitzgerald, James 2007). Paljud kuulsad maletajad on eriala poolest olnud matemaatikud, mitmel neist ka doktori-kraad (nt Emanuel Lasker, Max Euwe, John Nunn, Jonathan Mes-tel). Matemaatikutel võib olla male vastu loomulik tõmmet, sest alad esitavad ühesuguseid kognitiivseid nõudmisi. Üks vaimse võimekuse esimesi moodsaid uurijaid Alfred Binet (1857–1911) avaldas 1894. aastal võrdleva uurimuse erakordselt võimekate peast arvutajate ja malemängijate psühholoogiast. Ta leidis, et

malemängu ja peast arvutamise vahel on analoogia, ning küsitles suurt hulka oma aja kõrgtasemel mängijaid nende matemaatiliste võimete kohta. Umbes 5/6 küsitletud malemängijatest vastas, et nad on ka suurepärased peast arvutajad (Binet 1894: 227). Binet mainib oma raamatus 18.–19. sajandil elanud tuntud matemaatikuid, kes mängisid kõrgel tasemel malet või uurisid seda: Leonhard Euler, Carl Ferdinand von Jaenisch ja Adolf Anderssen (samas: 228).

Binet uuris male populaarsust sõjaväelaste hulgas: ta leidis, et maleajakirjade tellijaid on kõige rohkem kahur- ja mereväelaste ning inseneride seas (samas: 228). Male on soositud matemaatikute ja tehniliste erialade viljelejate hulgas, mis sobib hästi kokku male ja mehhanistliku intelligentsi seosega. Binet mainib oma raamatus ka tolle aja suuri maletajaid, kellel teadaolevalt oli tõsisemaid vaimse tervise probleeme: Paul Morphy ja Gustav Neumann. Oma ajastu parim maletaja Paul Morphy (1837–1884) tavatses seltskonnast eemale hoida; paranoiliselt uskus ta, et inimesed hauvad tema vastu vandenõu; ta kõndis tundide kaupa väljas üksinda ringi ja kõneles valjusti iseendaga. Neid nähteid võib seostada autismiga. Gustav Neumann (1838–1881), üks maailma parimaid maletajaid 1860. a paiku, hospitaliseeriti 1872. aastal ja ta viibis elu lõpuni haiglas (samas: 233). Oma elu viimase aasta veetis vaimuhaiglas ka Wilhelm Steinitz (1836–1900), kelle Binet oli kõigest mõne aasta varem toonud näiteks tasakaalukama iseloomuga maletajatest, kes liiga kergelt ei anna järele oma emotsioonidele (samas: 231). Ilukirjanduslikult on male, noore mehe geniaalsuse ja vaimse tervise probleemide seoseid käsitlenud Vladimir Nabokov oma 1930. aastal ilmunud romaanis *Lužini kaitse*. Andekate maletajate vaimse tervise probleemid on saanud kultuuriliseks käibetõeks, kuid teatud määral esineb neid ka tegelikuses.

MALETAJATE VÕRDLUS: ILMAR RAUD

Järgnevalt võrdlen kaht Eesti tippklassi maletajat, Ilmar Rauda (1913–1941) ja Paul Kerest (1916–1975), ning uurin, kui palju oli kummalgi mentalistlikke jooni. Ilmar Raua olemisviisis võib selgesti näha läbi kumamas autismi, mis viis halbade otsusteni

ja liigvarajase hukkumiseni. Paul Kerese käitumises võib samuti tuvastada hulganisti autistlikke jooni, mis aga ei viita sellele, nagu oleks ta vajanud kindla suunitlusega abi. Selle võrdluse põhjal võib teha järelduse, et mentalistlikud võimed olid paremad Paul Keresel ja need aitasid tal rohkemat saavutada. Mõlemal mehel oli suur mehhanistlik vaimne võimekus, mis väljendus malemängus ja selleski, et nad õppisid Tartu ülikoolis matemaatikat. Ilmar Raud oli üks sõdadevahelise iseseisvusaja andekamaid maletajaid; ta tuli 1934. ja 1939. aastal Eesti meistriks, kuigi tõi — kummalgi turniiril ei mänginud kaasa Paul Keres. 1930. aastatel oli Ilmar Raud Eesti males teine-kolmas number, võisteldes selle positsiooni pärast Paul Schmidtiga (Ridala 1963: 6). 1939. aasta maleolümpial Buenos Aireses mängis Raud Eesti koondise teisel laual maailma tippu tõusnud Paul Kerese järel.

Ilmar Raud hakkas malet õppima 10-aastaselt, selleks andis talle õhutust matemaatik I. M. Wittlichi mahukas malenurk noorteajakirjas *Ronk* (samas). Sama ajakirja malenurka uuris innukalt ka noor Paul Keres (Keres 2015: 19). 15-aastaselt tuli Ilmar Raud kodulinna Viljandi meistriks (Ridala 1963: 6). Suurem edu saabus 1934. aastal, kui *Eesti Päevaleht* kirjutas Eesti meistrivõistluste võitja kohta:

Raud on sümpaatne noormees. Ta on väga vaikne ja tagasihoidlik. Kui meisterturniir lõppes, kadus ta niisama vaikselt kui tuligi (tsit. Heuer 2011: 105).

Ilmar Raud kasutas nendel meistrivõistlustel oma vastaste alistamiseks omapärast strateegiat. *Rahvaleht* kirjutas Raua taktika kohta nii:

Valis avanguid, mis küll teaduslikult nõrgad, kuid viivad vastase oma seisu ülehindamisele. Nagu raudrull käsitleb Raud vastaseid. Kes vastu astub, see langeb. Alguses ta nagu ei saaks küllalt hoogu ja taganeb. Laseb tungida vastasel peale. Kui olukord on muutunud kriitiliseks, siis Raud alles alustab ja näitab täit mängujõudu. Kui juba kord otsad kindlalt käes, siis vastasel ei ole enam pääsu (tsit. Heuer 2011: 105).

Kirjeldataud strateegia tundub naiivsena ja võib arvata, et tulevate vastaste vastu sellest abi ei oleks. Nendel võistlustel tõi

see siiski edu, nagu märgib Valter Heuer: “[V]ärske tšempioni leidlikkuse tõttu naiivne kavalus tihti õnnestuski” (Heuer 2011: 105). Mentalistlikke võimeid saab males rakendada nt võistlus-situatsioonis, kui vastasmängijat üritatakse kavaldamise abil oma taktika suhtes valearvamusele viia, nagu tegi Raud. Kaotusseisus võib ootamatu käik (n-ö bluffvariant) tugevamat poolt mentalistlikul viisil eksitada ja päästa allajääjale viigi (Randviir 2015: 70).

Ilmar Raud oli matemaatik, kes ei peljanud statistilist analüüsi rakendada mis tahes praktilise elu probleemidele; sellises lähene-misviisis ei puudunud ka teatud mängulisus. Paul Keres mainib 1930. aastatel *Postimehe* malenurga toimetajale Paul Tammele saadetud kirjades mitmel korral Ilmar Raua kalduvust kõike ma-temaatiliselt analüüsida, sealhulgas tema võimet välja arvutada “usaldatavuse koefitsient” Eesti Maleliidu edastatud turniirikutse-te suhtes (Tamm 2017: 126). Kerese sõnul suutnuks Raud nt Tartu malesimultaani osavõtjatele matemaatiliselt tõestada nende osa-võtumaksu kasumlikkust (samas: 127). Raua matemaatilisi ana-lüüse võeti sageli hea tujutõstjana ja osati maletajate seltskonnas kõrgelt hinnata (samas: 125). Näiteks ennustas ta Eesti koondi-se kohta Argentiina maleolümpial sellise matemaatilise valemi-ga: “Koht, mille Eesti saab Buenos Airesis, moodustab võistlejate riikide arvust niisama suure protsendi kui eelmisel Rahvaste Tur-niiril Stokholmis saavutatud koht seal võistelnute arvust” (Türn 1939: 174). Mitte kõik säärased matemaatilised analüüsid kõik-võimalike asjade kohta ei olnud täie tõsidusega mõeldud, vaid pigemini üritasid hägustada tõsiasja ja väljamõeldise piiri. Nendes väljendus Ilmar Raua loomungulisus ja autistlik loomus. Samas võib arvata, et väljaspool malet ja matemaatikat olid Ilmar Raua praktilised teadmised maailma kohta üsna piiratud (Raud 2020).

Ilmar Raua kohta leidub ajakirjanduslikke tekstikatkeid, mis kirjeldavad tema omapärast isiksust. Näiteks rahvusvahelise ma-leturniiri ajal Pärnus, mis toimus 16.–25. juulil 1937, kirjeldas ajakirjanik Kaarel Eerme (1937. aastani Karl Ehrmann) mitmeid turniiril osalenud tippmaletajaid kui “filosoofilisi härrasid” (*Uus Eesti*, 20.07.1937). Raua kohta ütleb ta nii:

Noor Raud [---] tal on palju ühiseid jooni ülikooli õppejõu ja müs-tilise luuletaja Hugo Maasinguga. Vaadake, kuidas ta istub kõhnu-ke ja kleenuke, turniirilaua taga, mõttevärske sassisjuukseline pea

käte vahel, nagu oleks seal kogu inimkonna mured ja mõtted kanda ja kannatada (tsit. Heuer 2011: 205).

Eerme sedastatud sarnasus Uku Masinguga on terane tähelepanek, sest nii nagu Masing oli ka Ilmar Raud tugevate autistlike joontega (Annus 2022). Raua Pärnu turniir ebaõnnestus, ta sai vaid 1,5 punkti 7 võimalikust.

Ilmar Raua oli kombeks üksi olles iseendaga valjusti kõnelda ja ka teistega vesteldes ta ei jälginud, kas teda üldse kuulatakse, ega vaadanud sageli vestluskaaslaste poolegi (Raud 2020). Valter Heueri hinnangul kuulus Ilmar Raud, “väike, terashallide silmadega” noor mees, veidriku hulka (Heuer 2011: 105). Ta oli hajameelne ja eluvõõras, teda ei huvitanud miski muu peale male (Raud 2020). Tema seltskondliku vestluse stiili iseloomustas visalt pealekäiv monoloog ja intensiivne tegelemine oma erihuvi ehk malekõnenumistega. Neid jooni võib seostada autismiga. *Postimehe* ajakirjanik kirjeldab puhkepäeva Pärnu maleturniiril järgmistest sõnadega (21.07.1937, lk 4):

Suurem osa võistlejaid veetis oma päeva rannas, et karastada merevees kuum suvepäeva väsimust ja pleekida rannaliival kõrvetava päikese käes. Meie eksmeister Raud oli enesele kaasa võtnud põneva romaani. Nii unustas ta end täielikult ja ärkas alles siis kui nahk hakkas juba päikese kuumusest kõrbema. Kui ta vahel jalutas, ja oma pooleliolevat mängu uurib taskumalenditel, siis juhtub väga sageli, et “põrkab” kõnniteel vastu puud. Eile, kui jalutasime, siis sai Rauaga huvitavat nalja. Kõnnitee oli kitsas ja Raud jalutas meie ees ja seletas Keresega kõrvuti igasugustest määrustest ja maleasjadest. Nüüd Keres ütles tasakesi, et jääme seisma. Seisame, ent Raud pressib aga üksi edasi ja seletab malejuttu iseenesega. Vastutulijad vaatavad talle imestunult järel. [...] Olles nii käinud tüki teed, alles siis Raud pöörab end ümber ja seisatab ning taipab olukorda. Teistele valmistab säärane asi aga pöörast nalja ja naer ei taha tükil ajal vaikida. Aga Rauda see ei häiri. On teised järel jõudnud, siis ta küsib: “Noh, kus kohta see jutt nüüd jäi pooleli...” (tsit. Heuer 2011: 105).

Ilmar Rauale iseloomulik kõndimise viis oli omapärane: ta käis kiiresti pikkade sammudega ja vehkis selle juures kätega (Raud 2020). Motoorsed eripärad on autismile iseloomulikud.

Malemõtetessee süüvides kiirenes tema kõnnak veelgi ja talle järele jõudmiseks tuli teistel tublisti pingutada (Veldemaa 1963: 7). Ilmar Raua oli rohkesti uuenduslikke ideid Eesti maleelu edendamise kohta. Mitmest dokumendist võib näha, et Raud sageli protesteeris Eesti Maleliidu määruste vastu ja oli eriarvamusel üleriigiliste turniiride korraldamise küsimustes. Need viisid teda sulesõtta ja konfliktideni selle organisatsiooni juhi Aleksander Veldemanniga (alates 1937. aastast Veldemaa), kes püüdis Raua arvates soosida Tallinna maletajaid (vt Tamm 2017: 59–60, 118, 125, 144). Veldemaa on hiljem meenutanud:

Raud pühendas oma tähelepanu jäägitult malele ja temal absoluutselt puudusid teised huvid peale male (ja võib-olla õppimise ajal ka matemaatika). Ta pea oli täis igasuguseid uuenduskavasid maleorganisatsioonilisel alal. Kuid need kavad olid enamuses eluvõõrad, nagu olid tema elamisviisidki. Siin heitis tulevane haigus varjusid ette (Veldemaa 1963: 6).

Leho Laurine (aastani 1937 Leo Laurentius) kirjutab, et Raua maleliikumisalased ideed olid keskendunud Maleliidu reeglite ja põhikirja parandamisele, kuid ei arvestanud piisavalt inimlikke tegureid:

Ta oli välja töötanud Maleliidule uue põhikirja ja võistlusmäärused, mis täitsid terve vihu. Elasin temaga Varssavi maleolümpia ajal ühes hotellitoas ja seal ei andnud ta mulle sugugi rahu. Ta püüdis mind oma vaadetes veenda ja tahtis, et ma tema kava loeksin, milleks mul aga puudus nii lust kui ka aeg. Tema põhikaval polnud ju midagi erilist viga, kuid minu arvates oli vale oodata põhikirja ja määruste uuendamisest maleliikumise uuestisündi, malemeistrite juurdekasvu jne. Vastasin Rauale, et viga on inimestes ja mitte põhikirjas või paberlikus süsteemis ning maleliikumise eduks on vajalik muretseda raha ning korraldada enam ja tugevamaid turniire (Laurine 1962: 13).

Raua mõtlemine ka organisatoorsetes küsimustes oli valdavalt mehhanistlik. Autistlikult jäigale suhtlemisstiilile viitavad ka tema pidevad lahkkelid Eesti Maleliidu juhatasegaga, kellele tema esitatud süüdistused tundusid sageli ebaõiglased. 1935. a maleolümpial temaga samas Varssavi hotellis viibides solvus Leo Laurentius väga Raua ütlemisest, et see pole Eesti maleelu heaks

midagi teinud (vt Laurine 1962). Ilmar Raua sotsiaalne käitumine oli üsna nurgeline.

Järgmine maleolümpia 1939. aastal Buenos Aireses, kus Eesti koondis sai kolmanda koha, jäi Rauale viimaseks. Selle toimumise ajal tuli teade suure sõja puhkemisest. Raud hakkas koju tagasisõitu kartma, sest Euroopa sadamad olid mineeritud, ja otustas ainsana kohapeale jääda. See oli vaelearestus, mida tehes ei kujutanud ta endale hästi ette ees ootavaid raskusi võõra maa-
ga kohanemisel. Ta ei osanud kohalikku keelt ega ühtki ametit, millega oleks saanud elatist teenida (Veldemaa 1963: 7). Juba algus oli konarlik. Koju tagasi jõudnud Keres rääkis, et oli andnud Rauale tagasisõiduks ette nähtud raha u 400 Eesti krooni väärtuses. Raud arvas, et sellega peab ehk pool aastat kohapeal vastu, kuid juba esimese juuksuri juures tehti talle kaheksakroonine arve, sest jutust aru saamata vastas ta igale hispaaniakeelsele küsimusele “Gut!” (Heuer 2011: 275). Raud oli liiga eluvõõras ja naiivne, et üksinda Buenos Aireses hakkama saada.

Esmo Ridala kirjutab, et Argentiinas viibimise ajal hakkas end tunda andma Raua päritud kalduvus vaimuhaigusele (Ridala 1963: 6). Eesti maleolümpia koondise liikmed on meenutanud, et Buenos Aires, kus liikus ringi palju autosid, oli Ilmar Raua jaoks liiga intensiivne ja kärerikas. Johannes Törn meenutab reisikirjas, et “autode nuhtluse all kannatab kõige rohkem Raud, kes suvatseb üle tänava minna vaid siis, kui “õhk on täiesti puhas”” (Törn 1940: 26). Aleksander Veldemaa sõnutsi olid teised võistkonna liikmed temaga hädas: Raud ei julgenud teed ületada, kui silmapiiril oli mõni auto, ja ükski ei osanud ta hotelli minna, isegi kui see asus lähedal (Veldemaa 1963: 7). Üksinda Buenos Airesesse jäänud Raua käekäik oli traagiline. Ta osales küll mitmel maleturniiril Argentiinas, kuid ei võitnud nii palju auhinnaraha, et sellest oleks võinud ära elada. Kaasas olnud raha sai vähehaaval otsa ja tema olukord ähvardas muutuda meeleheitlikuks. Keegi kohalik Eesti päritolu daam nimega Ende võttis ta oma emaliku hoole alla — hankis toa, õpetas keelt ja suunas õpilasi Raua juurde matemaatika tundi (samas).

Aleksander Veldemaa, kes ise elas pärast Teist maailmasõda mõnda aega Argentiinas, on kohalike eestlaste juttude põhjal kirjutanud Ilmar Raua viimastest elusündmustest Buenos Aireses

1941. aasta suvel, kui maletaja sattus psühhoosi ja kaotas enesekontrolli:

Kuid päris lõpp oli siiski traagiline: 30. juunil Raud leiab end väga laia tänava keskpaigas keset kõige tihedamat autoliiklust ja põhjustab täieliku autoummiku. Politseinikud ruttavad kohale ja, nähes Raua segast vaadet, arvavad, et mees on purjus, nüpeldavad teda politseinuiadega ja viskavad soolaputkasse. Järgmisel päeval vaatavad ja imestavad, et mees on ikka veel “purjus”, kuid siis taipavad, et midagi on korrast ära ja toimetavad Raua haiglasse (sammas).

Ühes Buenos Airese haiglas 13. juulil 1941 andekas maletaja suri. Ilmar Raua puhul on tegemist lühikeseks jäänud edulooga. Tema otsus Argentiinasse maha jääda näitab nõrka enesetundmist ja plaanide tegemise võimet. Nagu näeme, olid Paul Kerese mentalistlikud võimed Ilmar Raua omadest mitmes mõttes paremad.

PAUL KERESSE MENTALISTLIKUD VÕIMED

Erinevalt Ilmar Rauast ei olnud Paul Kerese sotsiaalne käitumine silmatorkavalt omapärane, nurgeline ega kummaline. Vastupidi, see oli väga elegantne ja ennast valitsev, Keres liikus maailmas “absoluutse sundimatuse ja enesekindlusega” (Heuer 2015: 204). Kõikide kirjelduste põhjal kuulus Keres “tavatult selgepiirliste isiksuste hulka” (sammas: 203). Paul Keres lõi maailma ja ühiskonnaga oma suurepärase maleoskuste kaudu. Koolikaaslasel Jüri Rebase sõnutsi sidus Kerest malega ülendavalt romantiline kiindumus, millesse ta pani kõik oma tunded; malemaailma piirid olid talle ümbritsevast argipäevast palju avaramad (tsit. Heuer 2011: 90).

Keres sai ühenduse maailma emotsionaalse küljega male kaudu. Ta oli geniaalne iseõppija. Noorena oli tal vennaga kahepeale kasutamiseks ainult üks saksakeelne maleõpik, mis kuidagimoodi eesti keelde tõlgiti (Keres 2015: 21). Ilma õpetajateta ja juhendust saamata tõusis ta iseseisvalt maailma tippu. Kuna teda vaadeldi eriliselt andekana juba varajases noorusest peale, ei langenud ta kunagi tõrjutute ega hüljatute sekka. Paul Keres kasvas enesekindlaks inimeseks, kellele teised soovisid suhelda; ta ei pida-

nud end muutma ja võis alati jääda iseendaks. Ainult pärast Teise maailmasõja lõppu tekkis tal tõsine malekarjääri katkemise oht, kui tal ei õnnestunud sõja lõpus Rootsi põgeneda. Poliitilisest tagakiusamisest pääses ta rehabiliteerimise kaudu ja võis Nõukogude maletajana tipptasemel edasi mängida (Averbahh 2015: 182–184). Paul Keresega kohta kehtib Hans Aspergeri üldine tähelepanek autistlike inimeste sotsiaalse lõimumise kohta:

Ülekaalukal arvul juhtudel on nimelt tulemuseks head ametialased saavutused ja ühes sellega sotsiaalne kohanemine, tihti kõrgel ametipostil, tihti nii silmapaistval viisil, et tundub lausa, nagu polekski keegi teine peale nende autistlike inimeste niisugusteks saavutusteks võimeline. [...] Autistide “spontaanses” tegutsemises peituv sihikindlus ja läbilöögivõime, nende keskendumine üksikutele eluvaldkondadele, isoleeritud erihuvile, osutub siin positiivseks väärtuseks, mis võimaldab neil inimestel oma erialal harukordset edu saavutada. Just autistide juures näeme [...], et nad on varajasimast noorusest peale otsekui määratud mingi ameti jaoks, et see amet kasvab vältimatult välja nende erilistest eeldustest (Asperger 2020: 299).

Paul Keresega suur huvi male vastu tekkis nelja-aastaselt, kui ta jälgis kodus isa malemängu sõpradega. Vanem vend Harald meenutab:

Millegipärast huvitasid teda vähe laste tavalised mängud, päevad läbi jahtis ta malega. Vaevalt oli see mingi eriline kutsumus, kuid väikese lapse kohta siiski küllalt eriskummaline harrastus (Keres 2015: 19).

Ema pidas mängukirge noorele poisile kahjulikuks, “laiaale teele” viivaks, ja püüdis teda sellest võõrutada malevahendeid hävitades. Kuid Pauli huvi male vastu tuli mõne aasta möödudes ikkagi tagasi ja ema loobus vastupanust. Poiss õppis malet ajalehtedest ja raamatutest partiisid kaustikusse välja kirjutades; 13. eluaastaks leidis neid seal u 700 (Heuer 2011: 57). Harald Keresega sõnuti — “kui ta ka õpikusse vaatas, oli kõrval malelaud” (tsit. Heuer 2011: 58).

Keres õppis koolis hästi, tema võimed matemaatikas olid silmapaistvad, hea mälu ja ratsionaalne mõtteviis aitasid tal

omandada keeli, mida ta hilisemas elus silmapaistvalt hästi valdas (Heuer 2011: 58). Ta oli ka muusikaliselt andekas nagu isagi, pidas hästi viisi ja käis noorena klaveritundides, hilisemas elus väljendus muusikahuvi heliplaatide kogumises. Keres oli tagasihoidlik, kinnisem ja tõsisem kui teised tema ümber. Tema lapseea mängud olid kuidagi teistmoodi, ta ei otsinud tähelepanu, tema mina ei torganud teiste seast silma (samas: 59). Noore Paul Keresse hajus enesetaju väljendus selleski, et ta usuõpetuse tunnis lubas ühel klassivennal tema nime all õpetajale suuliselt vastata, kuni asi välja tuli (samas). Male võttis kogu tema aja, ta uuris partiiisid isegi koolis tundide ajal. Maateaduse õpetaja märkas seda, viskas maleülesande paberikorvi ja pani Keresse nurka, kuid hiljem nähti, kuidas ta salaja korvist oma ülesande välja otsis (Rebane 2015: 23). Kereses suur kiindumus oma erihuvi vastu polnud sugugi väiksem kui Ilmar Raul, kuid tema vaimsed võimed lubasid selles vallas enamast saavutada.

Kereses muud huvid peale male on kõik mehhanistliku mõtlemise tagapõhjaga: tehnika, muusika, tennis, lennundus, autod. Keres oli põhjalik kõikides oma ettevõtmistes, ta ei kannatanud pealiskaudsust. Ta võis vabadel päevadel nautida nt kodutehnika parandamist ja osadeks lahti võtmist (Randviir 2015: 68). Keres oskas parandada lukke, seinakelli ja muid aparate (Ernesaks 2015: 59). Talle meeldis kõik lihtne ja loomulik, ta oli ka looma- ja loodusesõber ning kalamees (Kuusik 2015: 49). Tiit Kuusik mainib ka, et Keres oli suurepärase imiteerija (samas), nagu on omane autistlikele inimestele. Autismile iseloomulik on ka rongide ja lennukite sõiduplaanide meeldejäätmine. Rohke ringreisimise tõttu maailmas olid Keresel tähtsamate lennufirmade sõiduplaanid peas (Tal 2015: 161; Botvinnik 2015: 123). Oma informatsiooni ammutas ta lennukompaniide infovoldikutest, mida ta kunagi ei unustanud tasku pista (Smõslov 2015: 127).

Tulles tagasi Ahmad Abu-Akeli (2019) üldise arutluse juurde, aitas Kereses edule malemaailmas kaasa “veidike mentalismi”, mis võimestas tema mehhanistlikke võimeid. Kereses tugevale mehhanistlikule vaimsele võimekusele viitavad tema paljud autistlikud jooned, millest tuleb peatselt veel juttu. Siiski ei summeeru need jooned vajaduseks tagasisivaatavalt autismi diagnoosida. Diagnoos on vajalik abi saamiseks, kuid Paul Keres oli era-

kordselt hästi hakkamasaav inimene, kes ka Nõukogude ajal oskas sotsiaalsetes suhetes ennast ja oma lähedasi hoida. Kerese mentalistlikud võimed enese ja teiste tundmisel olid tugevamad kui Ilmar Raual, kes kahtlemata vajas abi, eriti elu lõpupäevil Argentiinas. Kerese mentalistlikud võimed olid küll keskpärased, mitte silmapaistvad, kuid need aitasid tal teha realistlikke plaane ja õigeid otsuseid. Need võimed võisid pärineda emalt, kes oli silmapaistvalt tugev karakter (Keres 2015: 18).

Kerese hea mentalistlik võimekus väljendus selleski, et ta oli loomu poolest inimeste vastu sõbralik ja heatahtlik. Tippspordis see loomujoon edu tuua ei pruugi, seda võidakse pidada iseloomunõrkuse tunnuseks. Paul Keres püüdlas hea läbisaamise poole kõigiga; see loomujoon pärines tal isalt (samas). Lapsepõlvesõber Jüri Rebane iseloomustab noort Paul Kerest nii: “[A]bivalmis, heatahtlik, ei kujutanud ette, et võis kellelegi paha sõna lausuda, kellegagi riielda või kakelda” (tsit. Heuer 2011: 59). Sõbralik ja heatahtlik loomus hoidis teda konfliktide eest ka hilisemas elus. Isegi vihasena ei tõstnud ta häält, vaid pöördus olukorra põhjustaja poole sarkastilise repliigiga (Randviir 2015: 69). Kuigi Keres tülisid ei armastanud, suhtus ta kolleegide ja tuttavate omavahelelistesse lahkkelidesse täie tõsidusega, mis näitab veel üht osa tema loomupärasest mentalismist:

Paul Keres ei armastanud konflikte, musta pesu pesemist, mistõttu tal tuli pidevalt laveerida intriigidest triikis nõukogude male-elus. Moskvasse võttis Keres alati kaasa tillukese märkmiku, kuhu ta oma kalligraafilise käekirjaga oli sisse kandnud, kes kellega ei kõnele ja kes kellele kätt ei anna (Heuer 2011: 16).

Keresel oli tarvis märkmikku, et pidada arvet inimsuhete üle oma sotsiaalses keskkonnas. Kuigi Kerese mentalistlikud võimed olid igati korralikud, jäid need siiski alla tema sõjajärgse rivaali Mihhail Botvinniku (1911–1995) omadele. Botvinnik, kellel samuti oli autistlikke jooni, pidas oma vastaste psühholoogia tundmist malemängu oluliseks osaks. Nõukogude maleuurija Nikolai Krogius on kirjutanud:

Botvinnik teostas hästi informeeritud ja mitmekülgset psühholoogilist analüüsi oma vastaste mängu kohta. Ta ei märkinud üles mitte ainult nende tugevusi ja nõrkusi, vaid ka näiliselt ebaolu-

lisi üksikasju, näiteks “pika ulatusega” käike, mille Euwe sageli tähelepanuta jättis. Botvinnikul oli haruldane võime mitte piir-
duda üksnes täpse iseloomustuse koostamisega. Ta muutis oma
järelused ka konkreetseteks avanguskeemideks ja üldiseks män-
guviisiks, mis olid tema vastastele subjektiivselt kõige ebameel-
divamad. [...] Iseenda loomujoontest tulenevalt ei usaldanud ta
enamasti oma esialgseid muljeid, vaid eelistas koguda hulganisti
psühholoogilisi vaatlusandmeid enne järeldeste tegemist (Krogius
1976: 14).

Maletegelase Juri Averbahhi hinnangul oli Botvinnik psüh-
holoogina väga tugev — erinevalt Keresest, kes oli selles väga
kehv (tsit. Kivine 2015: 313). Botvinnik oli totaalse psühholoo-
gilise sõja suur meister ja võitles oma vastastega ka väljaspool
malelauda (Spasski 2015: 194). Vastaste psühholoogiat tähtsusta-
des oli Botvinnikule omane isegi “paranoiaga piirnev kahtlusta-
mine” (Sosonko 2018: 139). Ta kogus andmeid ka Keresel psüh-
holoogia kohta ning süstematiseeris ja üldistas igal võimalikul
viisil kogutud informatsiooni (Krogius 1976: 183). Botvinnik ka-
sutas enda kasuks paremini ära inimesi juhtivatel ametikohtadel
ja poliitilisi olukordi omas ajas, mistõttu ta suutis kunstlikult sea-
da end eelisolukorda Keresel ees võitluses maailmameistri tiitli
pärast (vt Kingston 2015).¹ Seevastu Keres ei nipitanud oma kon-
kurentide vastu psühholoogilisi salaplaane ja “seisis kobrutavast
edujahist nagu täiesti kõrval” (Heuer 2015: 214). Niisiis, kuigi
malemäng põhineb valdavalt mehhanistlikul vaimsel võimeku-
sel, võib enam-vähem võrdsete vastaste korral eelise saada hoo-
pis see, kelle paremad võimed on mentalistlikku laadi: inimes-
te psühholoogia tundmine, nende nõrkuste ärakasutamine, male-
väliste asjaolude pööramine enda kasuks ja muud sellised tegurid,
mis saavad otsustava kaalu.

PAUL KERESSE AUTISTLIKUD JOONED

Keresel isiksusel oli palju sarnaseid jooni kirjanik A. H. Tamm-
saarega, keda ta kirjanikuna kõrgelt hindas (Kuusik 2015: 49).

---

¹Vt ka <https://chesscafe.com/text/skittles165.pdf>.

Justnagu Tammsaare, oli Keres aumehelik tõeotsija, kellel olid kõrged eetilised standardid (Heuer 2015: 214–215). Keres otsis males tõde ja lähenes sellele nagu matemaatik (Nei 2015: 81). Ta ei profileerinud oma vastaseid nende psühholoogia põhjal, vaid mängis malet, nagu pidas parimaks, olenemata vastasest (Heuer 2011: 290). Keres ei harrastanud oma vastaste psühholoogilist mõjutamist ega töötlemist, aus mäng kuulus tema olemusse (samas: 380). Selline suhtumine teeb sportlasele kahtlemata au, kuid muudab ta haavatavaks nende poolt, kes oma vastaseid psühholoogia kaudu survestada püüavad. Keresel leidis malemaailmas eduks vajalik “veidike mentalismi”, kuid jäi puudu tugevast psühholoogia tundmisest, mida eneses arendas Botvinnik. Elulookirjutaja Valter Heueri arvates jäi Keresel vajaka enese psühholoogilise häälestamise viimasest lihvist, mis oli maletajana tema peamine puudus (samas: 362). Heuer kirjutab Keresel maletajaiseloomust kokkuvõtvalt:

Niisiis, erakordne töövõime, erakordne süstemaatiline mõistus, erakordne fantaasia. Aga et oleme harjunud mõtlema kriitiliselt, siis ei tohi salata: vähemasti minu arust oli tema nõrkuseks ta malefilosoofiline vundament. Keres oli harjunud nii elus kui ka males sirgjooneliselt ja ausalt mõtlema. Ausus on loomulikult suur omadus igas mõttes, ent male nõuab siiski ka teatavat kavalusega poogitud osavust. Keres kaitses oma ideid, oma avangusüsteeme lõpuni, viimse temponi, mis tihti viis mõttetute katastroofide ni (samas: 507).

Keresel psühholoogia uurimine pole lihtne, sest teda iseloomustas tugev privaatsustunne: “[Ü]kski suur maletaja pole lasknud endast nõnda vähe välja paista kui tema” (Heuer 2015: 212). Temaga heades suhetes olnud Max Euwe on arvanud, et Keres “ei langenud rollist kunagi välja” (tsit. Heuer 2015: 212). Sõber Tiit Kuusik pani tähele, et Keres “oskas igasuguses olukorras end valitseda” (Kuusik 2015: 50). Valter Heuer, kes kuulas lühikese aja jooksul läbi kõik Keresel salvestatud intervjuud, pani tähele, et Keresel hääletoon on kõikides usutlustes alati ühesugune ja väga vaikne, emotsioonide poolt moduleerimata (Heuer 2015: 207). Keresel roll oli range iseendaks jäämine, väga harmooniline ja aumehelik käitumine. Ta vaatles maailma ja oma kolleege aristo-

kraatlikult distantsilt ja oli võõraste suhtes ettevaatlik. Kaasmaletaja Wolfgang Unzicker kirjeldab teda nii:

Keres oli sõbraliku loomuga, ent kohe igäiht endale ligi ei lasknud. See oli eriline, distantsi hoidev sõbralikkus, aristokraadi heatahtlikkus. Tema ülalpidamine oli alati kuidagi eriliselt väarikas. On tähelepanuväärne, et ta oli sina peal väga väheste maletajatega [---]. Nendesse, keda ta lähemalt ei tundnud, suhtus Keres ettevaatlikult. Kitsamas ringis ta oma vaateid ei varjanud, ilmutas vahel neid avalikultki, kuid ei ületanud kunagi teatud piiri. Seltskonnas püüdis ta jääda varju, ehkki osales vestluses, olles väga sõnaosav (Unzicker 2015: 142).

Ka Valter Heuer jõuab samasuguse kokkuvõtte: Keres “säilitas mingi otsustava distantsi isegi nendega, kes talle näiliselt ligi pääsesid” (Heuer 2015: 203). Eluaegse sõbra Jüri Rebase sõnutsi püüdis Paul Keres olla tähelepanelik kõigi tuttavate vastu, kuid

väga vähesed olid talle tõeliselt lähedased. Paljude heade tuttavate seast võib ühe, kõige rohkem kahe käe sõrmedel üles lugeda tõelised sõbrad. See oli sõprusring, kus isegi koos vaikimine oli kõnekas (Rebane 2015: 23).

Keres oskas isegi sõprade seltskonnas olla alati tagasihoidlik, ei etendanud kunagi peategelase osa, pigem tuletas meelde statisti (Tepaks 2015: 52). Kolleegide ja sõprade ringis võis ta vabaneeda oma tavapärasest vaoshoitusest (Heuer 2011: 16). See kehtis siiski vaid talle lähedase seltskonna kohta, mida ta polnud aldis laiendama: “Paul oli väga kinnine. Sõprade juuresolekul avanes nagu lill, tuli aga keegi võõras, tõmbas ennast kohe tagasi” (Rebane 2015: 30). Sõber Valter Lamp pani tähele: “Läbikäimine temaga polnud üldse lihtne. [---] Ta oli lihtsalt väga omaette, vähe leidis neid, kes talle sobisid” (tsit. Kivine 2015: 62). Keres nautis palju üksindust ja privaatsust, näiteks armastas mõnikord käia vaatamas spordivõistlusi, kus ta oli ainus või üks vähesi pealtvaatajaid (samas: 77). Keres oli seltskondlikus mõttes tagasihoidlik, suuremas seltskonnas oli kohal pigemini terava tähelepanuga vaatlejana, kelle vähesed ütlemlised ja repliigid olid tabavad ja teravmeelsed (Tepaks 2015: 51). Tal oli annet sõbraliku õhkkonna loomiseks (Suetin 2015: 187). Isegi kohal viibivana osales Keres

seltskondlikus vestluses “oma kombe kohaselt” ehk pigem näiliselt (Heuer 2015: 206).

Maailma vaatlemine distantisilt on eeldus sellest õigesti arusaamiseks (Asperger 2020: 282). Keresel puhul väljendus see ka distantseeritud enesetajus, kui ta oma partiide ülevaateid kirjutas kolmandas isikus ja umbisikulises maneeris (Heuer 2011: 303). Aleksei Suetini arvates oli Keres selle juures liiga enesekriitiline:

Tema partiikommentaare lugedes torkab teinegi kord silma liialdatud enesekriitika. Ta ajas malemängus pidevalt taga tõtt, andes tamata endale vähimaidki vigu ning nuheldes neid pidevalt küsimärkidega. Keres ei armastanud välist hiilgust ja tähelepanu. Tema deviisiks oli väsimatu töötsimine, töö selle kõige ehtsamas tähenduses (Suetin 2015: 187).

Keresel tagasihoidlikus olemuses puudus täiesti enese paisutamine ja edevus (Issak 1983: 60). See on maletajate hulgas üsna ebatavaline, sest juba Alfred Binet kirjutas, et maletajatele on omane tohutu ja naiivne edevus, millega elatakse välja oma võitude eufooriat ja kaotuste kibedust (Binet 1894: 230). Keres suhtus oma tulemustesse stoilise rahuga, teda iseloomustas alatine rahulikkus, muutumatu tagasihoidlikkus, emotsionaalne tasakaal (Tepaks 2015: 53). Ta suutis vabal ajal distantseeruda ka malest, kui ei soovinud sellest rääkida, ning mõnikord vältis maletajate seltskonda, nõnda et laia tutvusringkonnaga Keres tundus maletajate seas vahel õige üksikuna (Heuer 2015: 205). Keres oli helge ja võluv isiksus, keda iseloomustas teatav naiivsus ja autistlik sarm (samal: 209).

Keresel sotsiaalset käitumist iseloomustas selektiivne mutism ehk kaldumus seltskonnas vaikida. See tekitas mõnikord meelehärmi ajakirjanduse esindajatele. Ajalehe *Uus Eesti* korrespondent, kes üritas Kerest usutleda pärast Varssavi 1935. a maleolümpiat, kirjutas: “Keres on võrdlemisi jutukehv. Tekib mulje, et ta armastab rohkem mõelda kui kõnelda” (tsit. Heuer 2011: 122). Tema kohta lasti käibele hüüdnimi “suur vaikija”, mida kasutas Keres ja Euwe 1939. aasta malekohtumist kajastanud Hollandi ajakirjanik (samal: 277). Paul Keresel olemuslikku sõnakehvast mainivad mitmed kolleegid, nagu Spasski (2015: 189), Botvin-

nik (2015: 121), Paul Tamm (Heuer 2011: 205) jt. Mihhail Botvinnik pani tähele, et Keres ei armastanud eriti käia nõupidamistel ja koosolekutel (2015: 123). Eesti Maleliidu presiidiumi koosolekutest võttis ta küll osa, kuid sekkus aruteludesse üsna vähe; sagedali tema ainsast märkusest piisas, et asjad joonele juhtida (Vahesaar 2015: 83). Nõukogude ajal oli Keresel loomu poolest otsekohese inimesena isegi kasulikum vaikida, nõnda eelistas ta oma arvamust väljendada ainult kitsamas ringis (samas: 84). Raske oli teda rääkima panna oma välisreisidest ja võistlustest, nende suhtes oli ta napisõnaline, ja kui midagi neist jutustas, siis palumata (Kuusik 2015: 49).

Noor Paul Keres paistis silma kui tagasihoidlik ja tõsine mees (Reinok 1983: 55). Vananedes muutus ta seltskondlikumaks, talle tuli juurde muhedust (samas: 56). Samasugust trajektoori pani tähele ka Mihhail Botvinnik: “[V]anemaks saades muutus Keres seltsivamaks, teravmeelsemaks ja ilmselt ka südamlikumaks” (Botvinnik 2015: 123). Botvinnik, kellele pakkus huvi oma vastaste psühholoogiline analüüs, kirjeldab oma esmamuljet 1938. aastast niimoodi: “Paul oli pikka kasvu, sihvakas, lausa ingellike näojoontega. Sõi vähe, oli sõnakehv, ei naeratanud, oli äärmiselt korralikult riietatud” (samas: 121). Kõhnust ja vähest söögiisu mainivad tema karjääri algusajast mitmed teisedki maletajad (Barcza 2015: 134). Kui Keres istus töölaua taha maleanalüüsi tegema, oli teda sealt isegi õigetel aegadel raske sööma meelitada (Heuer 2011: 509). Tema komme oma välimuse eest hoolitseda ja hoolikalt riietuda oli malemaailmas hästi nähtav ja seda mainib ka Kereste perekonnatuttav (Reinok 1983: 55). Kerese hoolikas stiil riietumisel seostus tema kindlaks kujunenud identiteediga, hoolikas riietus rõhutas veelgi tema sisemist ühtsust. Tal oli oma lemmikülikond, milles väljendus samasuse armastus (Heuer 2011: 508). Autistlikest joontest võib mainida ka raskusi öise unega. Iivo Nei sõnutsi oli Keres ööinimene, kes magas hommikul üsna kaua, nõnda et tööd temaga võis alustada alles kella ühe paiku päeval (Nei 2015: 81).

PAUL KERESSE VASTUOLULINE KÄEKÄIK MALEMAAILMAS

Keres ilmus maailma malesse uue tipptegijana 1930. aastate teisel poolel. Mida edukamalt esines Keres võistlustel, seda rohkem tõtsid vaatlejad esile tema olemuses peituvat paradoksi: “Kontrast Keresse paipoisikuju ja tema metsiku mängu vahel oli nii irriteeriv, et see üksnes kruvis üles huvi mõlema poole vastu” (Heuer 2011: 196). Nagu eespool mainitud, oli Keres roll harmooniline iseendaks jäämine, kuid väljastpoolt paistis see mõnikord vastuoluline. Boriss Spasski iseloomustas Kerest ootuspäraselt kui ausat, vaoshoitud ja sõnakehva inimest, sündinud aristokraati, kuid lisas, et “temas oli ka midagi salapärast” (Spasski 2015: 189). Paljud teisedki mõõnsid, et Kereses peitus mingi saladus, mida maletaja Aleksei Suetin väljendas nii: “Olgugi, et tundsin teda nii-öelda läbi ja lõhki, on ta mulle maleliste aspektide kõrval jäänud tänaseni paljuski mõistatuseks” (Suetin 2015: 186). Psühholoogia kõrval olid ka mõned Keresse kehalised aspektid ebataivalised. Ta nägi terve elu jooksul oma vanusest noorem välja, vanemas easki kutsuti teda male Dorian Grayks (Heuer 2011: 196; 2015: 204). Seda võib pidada autismile omase neoteenia avaldumiseks. Paul Keresele oli omane eripärane motoorika, mis paistis silma väljapeetusega, nt kõiki lööke tennises sooritas ta mingi isikupärase elegantsiga (Kree 1983: 65). Noore mehena malelaua taga istudes torkas ta silma kõige sirgema seljaga oma kaasvõistlejate hulgas (Türn 1983: 29).

Keresse žestid ja miimika olid teistele raskesti loetavad, miski ei reetnud tema sees peituvaid emotsioone (Krogius 1976: 173). Kuigi välispidiselt paistis ta peaaegu alati rahulik, ei taibanud keegi täpselt, mis toimus tema sees. Selline ühetaolisus ja vähene varieeruvus ei olnud mask ega maneer, sest selline Keres oligi, tema sisemaailma pinged ja hingeliigutused jäidki sisemusse ega kajastunud välises olekus (Heuer 2015: 203). Seda on kirjeldanud Juri Averbahh, kes nägi Kerest esmakordselt NSVLi meistrivõistlustel 1940. aastal Moskvast, kus ta ise kaasa ei võistelnud. Ta imestab, et noorevõitu Keres “valitses [...] ennast nagu tark rauk. Tema näost ei saanud absoluutselt aru, mis parajasti laual toimub”, ja lisab: “peaaegu kõigi teiste näolt olen seda välja luge-

nud” (tsit. Heuer 2011: 523). Ilmselt oli Averbahh sellel Moskva turniiril, kus Keres tuli neljandaks, saanud ülesande teda jälgida. Maletaja Juri Averbahh oli ilmselt KGB sidemetega (Gulko 2012: 122). Keres mängu häirimiseks oli NSVLi riiklik julgeolekuasutus juba 1940. aastal valmistanud ette mitmeid võtteid. Kui Keres mängis turniiri võitnud Igor Bondarevskiga, segas vahele katkine kellanooleke, mis tõi 56. käigul eestlasele ebaõiglase ajakaotuse (Heuer 2011: 286). Seda intsidenti kõrvalt jälginud Averbahh kirjeldab:

Keres ületas mõtlemisaja partiis Bondarevski vastu. Kusjuures tal oli tunduvalt parem seis, kus ta võitu üritas. Kell oli defektne, nooleke kukkus kaks minutit enne õiget aega. Kuidas oleks igauks reageerinud! Seisin just kõrval. Hiljem olen näinud paljusid maletajaid umbes samasugustes situatsioonides. Siis tuleb alati meelde Keres nägu. Kui kõik žestikuleerivad, grimasse teevad, ärritatult häält tõstavad, siis temal ei liikunud ainuski muskel (kuigi ta oli loomulikult nõrkinud, elas juhtunud sisemiselt üle) (tsit. Heuer 2011: 523).

Kuid Keres võis olla sisemiselt üles köetud sellisel viisil, mida polnud kõrvalt sugugi lihtne märgata. Ta ise möönis: “Ma pole sugugi alati nii rahulik, nagu see kõrvalt paistab” (samas: 118). Need, kes tundsid teda kauem, oskasid vaadata teatud märke:

Keres polnud jääpank, vaid lihast-luust inimene. Väliselt näis ta malelaua taga istuvat küll džentelmen-sfinksina, kuid küllap ta lihtsalt oskas taltsutada sisimas kobrutavat tundelaavat, nii et kõrvalseisjad ei märganud miimikas ega liigutustes mingit muutust. Üks detail siiski teinekord reetis: kui kellelgi oli õnnestunud Keresest kurjasti üllatada, siis hakkasid suurmeistri kõrvalestad kergelt õhetama (Randviir 2015: 70).

Keres malekarjääris esines pahatihti nõrkushetki, mil malemeister ei suutnud turniiridel oma tegelikku potentsiaali realiseerida ja kaotas olulisi mängu (vt nt Heuer 2011: 276). See seisis tõenäoliselt ühenduses kalduvusega sensoorsele ülekoormusele, mis iseloomustab autistlikku taju. Keres nõrkust kasutas ära Mihhail Botvinnik, kelle taktika seisnes tugeva surve ja üksluise kaitsemängu pealesurumises, mille mõjul mängis Keres alla oma võimete (Botvinnik 2015: 122). Kohtunik Lembit

Vahesaare meenutuse järgi hakkasid Kerest just kriitilistes seisudes häirima olustikulised seigad malelaua ümber, nt sumin saalis jms (Vahesaar 2015: 84). Sensoorse ülitundlikkuse tõttu on oma keskkonna suhtes nõudlikud just autistlikud malemeistrid, kelle keskkonna suhtes võib selle tõttu kannatada. Olustikuliste asjaolude suhtes oli eriti tundlik Bobby Fischer oma maailmameistritiitli-matšil 1972. aastal Reykjavíkis, kus ta esitas hulga erinõudmisi, nagu filmikaamerate kasutamise keeld mängusaalis jms.

Kuigi väljapoole paistis Keres raudsete närvidega mehena, oli ta sisemiselt tundlik ja teda võis selle kaudu maleväliselt mõjutada. Treener Iivo Nei sõnul oli Keres mõjutatav “välistest asjaoludest, välistest ennetest” (tsit. Heuer 2011: 508). Kereselutunnetus kaldus teatud mõttes fatalismi: tal oli omapärane hoiak, et kui mingi asi hakkab halvasti minema, siis see lähebki halvasti, aga kui algus on hea, siis tuleb ka lõpp samasugune. Kui mäng ei kujunenud edukaks, kadus ka eneseusk (Heuer 2011: 508). Fatalism on mehhanistlik elutunnetus, mis on omane autistlikule meelelaadile, ja sellega on ühenduses ka saatuselöökide kannatlik talumine. Malekolleeg Vassili Smõslov kirjutab, et Keres ei kurtnud kunagi oma saatuse üle, ja kirjeldab tema stoilist filosoofiat niimoodi:

Ta võttis elu, nagu elu on, koos kõigi selle rõõmude ja muredega. Mõistis, et elul pole üht nägu ja et see nägu pole alati naerune, et inimese eluteel võib olla raskusi enam kui küll. Ent hinges jäi Keres minu arvates alati optimistiks (Smõslov 2015: 127).

Keres võttis kaotusi alati vastu rahulikult ja teda ei nähtud kunagi vihasena (Kivine 2015: 146).

Valter Heuer on välja toonud tõsiasja, et paljud nendest, kes kohtusid Keresega välismaa maleturniiridel, nägid temas traagilist tegelaskuju:

Kuid ometigi — sõbralikkuse ja naeratuse varjus aduti temas pidevalt miskit nukrat ja traagilist. Omavahel kokku leppimata pruukisid sõna “traagiline” kõik, kes lävisid Paul Keresega välisturniiridel läänes (Heuer 2011: 16.)

Mis võis Paul Keresel olekus tekitada vaatajates tunnet, et ta on traagiline? Midagi traagilist võis näha tema “igavese teise” staa-

tuses, et ta kunagi ei suutnud võita tiitlipretendentide turniiri (Kivine 2015: 146). Samas ei kurnud Keres kunagi oma saatuse üle spordimaailmas ei kirja teel ega suuliselt. Oma siseelust ei rääkinud ta isegi pereliikmetele, nagu on meenutanud Paul Keres poeg Peeter:

Ta oli minu jaoks tavaline inimene, eelkõige lähedane perekonnaliige. Delikaatne, sisemist elu elav ning mitte kunagi oma kuulsust rõhutav mees. [...] Oma sisemusse ta kedagi eriti ei pühendanud, võistlustest — võitudest — emotsioonidest ei rääkinud. Elas nagu omaette maailmas (Hunt 2000).

Kõige usutavam seletus Keresel “traagilisele” väljanägemisele on see, et välismaised turniirid olid sageli pikad ja väsitavad. Kui Keresele meeldis reisida, loendas ta pikkadel turniiridel päevi, mil jälle koju pääseb. Sõber Leo Tepaks, kes teda ühel sellisel turniiril Moskvast kohtas, arvas, “et koduigatsuse tunne saatis teda kõigil ta pikkadel reisidel” (Tepaks 2015: 53). Turniiridel pidi Paul Keres elama võõras keskkonnas ja rohkem osa võtma seltskondlikust tegevusest, mis mõlemad olid talle ta autistlike joonte tõttu väsitavad. Autistlike laste teravast koduigatsuse tundest on kirjutanud Hans Asperger (2020: 292). Keresel “traagiline” olek võis olla kurnatus ja koduigatsus. Teiste sõnadega, “traagiline Keres” oli lihtsalt väsinud ja tahtis koju. Keres ise kurbust ja ahastust ei väljendanud, sellistest emotsioonidest pole kordagi juttu näiteks tema kirjades Eduard Tubinale, mis on enamikus saadetud just välismaa turniiridelt (Kivine 2015).

Mõistagi oluks Keresel põhjust tunda meelehärmist selle üle, kuidas rahvusvahelisse malesporti sekkusid NSVLi jõustruktuurid ega lasknud tema võimetel täiel määral avalduda. Spordisaavutused olid Nõukogude Liidule olulised ideoloogilisel tasandil, läänemaailma vastu võideldi rahvusvahelisel spordiareenil, Nõukogude sportlaste edu pidi näitama sotsialistliku süsteemi üleolekut Lääne demokraatiast (Popov, Felštinski 2012: 19). Kuna Keres oli sõja ajal osa võtnud mitmest maleturniirist natsliku Saksamaa võimu all olnud territooriumidel (nt Münchenis ja Salzburgis; vt Heuer 2011: 301–313), muutus ta ideoloogiliselt kõlbmatuks maailmameistri tiitlile. Keres keeldus koostööst KGBga ka 1958. aastal, nagu näitavad ülekuulamiste protokol-

lid (Kivine 2015: 327). Malevõistluste tulemuste mõjutamiseks olid KGB operatiivtöötajatele kõik vahendid lubatud. Näiteid selle kohta võib tuua hilisemast ajast, kui maletaja Viktor Kortšnoi (1931–2016) pages 1976. aastal Läände ja mängis kaks maailmameistri tiitlimatši Anatoli Karpoviga aastatel 1978 ja 1981. Kortšnoi võimalikku võitu Karpovi üle sõitis 1978. aastal Manilasse takistama moodsa tehnikaga rikkalikult varustatud KGB 17-liikmeline ohvitseride üksus. Karpovit aidanud meeskonda kuulus nt psühholoog Vladimir Zuhhar, kes töötas Gagarini-nimelises kosmonautide treeningukeskuses. Tema ülesanne oli toetada Karpovit parapsühholoogilisi võtteid kasutades, mille alal ta oli tunnustatud ekspert NSV Liidus. Mängude ajal istus ta alati saali esimestes ridades ja jõllitas ainiti Kortšnoid (Popov, Felštinski 2012: 53–54).

Vladimir Popov, kelle töömälestuste põhjal on koostatud ülevaade Nõukogude maletajate töötlemisest KGB poolt, töötas julgeolekuohvitserina aastatel 1972–1991 (Popov, Felštinski 2012). Ta on tunnistanud muu seas ka seda, et kui oleks tekkinud tõsine oht, et Kortšnoi kokkuvõttes Karpovit võidab, “pidi Kortšnoile manustatama ägedat, surmaga lõppevat südamepuudulikkust põhjustavat preparaati” (Popov, Felštinski 2012: 64). Soovitavate tulemuste saavutamiseks kasutas Nõukogude julgeolek seesuguseid meetodeid kindlasti ka varem, Kerese malekarjääri ajal. Iseäralik meetod, mida KGB kasutas, oli poliitilisse ebasoosingusse langedud maletajate nakatamine mitmesuguste haigustega. See meenutab katset mürgitada Aleksei Navalnõid 2020. aastal närvigaa-siga Novitšok. Nii meenutab Popov, et KGB käivitas 1975. aastal erioperatsiooni maailmameister Boriss Spasski sõbratari nakatamiseks suguhaigusega. Spasski sõbratar töötas Prantsusmaa saatkonnas Moskvas ja oli 1917. aastal Prantsusmaale põgene-nud tsaariarmee kindrali lapselaps. Tema nakatamiseks pidi KGB töötaja salaja sisenema korterisse Prantsuse saatkonna töötajate elamus ja saastama riidekapis naise aluspesu (Popov, Felštinski 2012: 29–30). Teisel katsel see ka õnnestus. Peatselt Spasski siiski abiellus selle naisega ja emigreerus Prantsusmaale.

Selle juhtumiga seoses väärrib tähelepanu üks raskesti seletatav tõsiasi Paul Kerese terviseloos. Augusti lõpus 1965 tuvastati Paul Keresel Tartu haiglas krooniline düsenteeria, mis oli selleks

ajaks “juba kaunis soliidse eaga”, nagu ta kirjutas Eduard Tubinale 10. oktoobril 1965 (tsit. Kivine 2015: 477). Ebameeldiv nakushaigus kahjustas tugevasti Paul Keres tervist ja häiris male maailmameistrivõistluste veerandfinaali Spasskiga, mis mängiti 1965. aasta aprillis Riias (Heuer 2011: 516). Pole sugugi välistatud, et Paul Keres nakatati düsenteeriasse KGB korraldusel. Põhjus võis peituda selles, et poliitilistel põhjustel sooviti vahendeid valimata kahjustada Keres võimekust malet mängida. Kõik, mis on teada KGB meetoditest, võiks toetada sellist Keres düsenteeriasse nakatumise põhjendust.

Paul Keres pidi tundma enda vastu suunatud tegevust, sest ta oli Nõukogude Liidus eelmainitud põhjustel poliitiliselt ebakorrektne maailmameistri kandidaat. Seda teades suhtus Keres oma saatusesse stoiliselt ja tüli mitte soovivana sulges oma mured enesesse. Ainuke kord, kui ta malest rääkis oma vennale, ütles ta nii:

Nemad tahavad, et ma hästi šahhi mängiksin. Aga mis ma olen pidanud kannatama ja millised tingimused on minul võrreldes paljude teistega olnud. Nii ei saa hästi šahhi mängida (Keres 2015: 21).

LÕPETUSEKS

Malemäng põhineb küll valdavalt mehhanistlikul vaimsel võimekusel, kuid päriselulistest vastasseisudes malemängijate vahel võib otsustavaks teguriks saada hoopis mentalistlik intelligents. Mentalistlik vaimne võimekus seisneb ka poliitiliselt tugevama poole valimises. Selles seoses väärib eriti tähelepanu Paul Keres ja Mihhail Botvinniku vastasseis 1948. aastal ja hiljem, kui Teise maailmasõja järel loodi Nõukogude Liidus kõik võimalused maailmameistriks tulla vene suurmeistrile ja Keresel ei lubatud seda takistada (Kingston 2015). Keres ei saanud ka poliitilise põgenikuna mõnel oma turniiril välismaale jääda, sest kogu ta pere ja lähedased elasid Eestis. Robert Fischer oli üks esimesi maailmas, kes NSVLi kõrgemalt poolt juhitud malepoliitikast õigesti aru sai ja sellest kirjutas. Ta avaldas 1962. aastal ajakirja *Sports Illustration*

ted augustinumbris kuulsa artikli, milles süüdistas NSVLi mängijaid omavahelistes kokkuleppemängudes (Fischer 1962). Nõukogude Liidus tekitas artikkel mõistagi palju pahameelt. Oma selleaegsetes sõnavõttudes käsitles Fischer ka 1948. aasta maailma-meistripretendentide turniiri:

Botvinnik tuli uueks tšempioniks, kuid ta ei teinud seda mitte väga suure vahega [---]. Botvinniku edu oleks olnud veelgi väiksem (võimalik, et seda poleks üldse olnud), kui mitte teine vene-lane, Paul Keres, poleks talle kõiki mängu kaotanud (tsit. Heuer 2011: 469).

Teiste sõnadega, Fischeri arvates olid Keres kaotused Botvinnikule 1948. aasta kandidaatide turniiril kokkuleppe tagajärg. Fischeri arvamus peab paika, Keres kaotused Botvinnikule sellel turniiril olid väljapressimise tulemus: Kerest oleksid oodanud ees suured ebameeldivused, kui ta oleks takistanud Botvinnikul tiitlit võitmast (Kingston 2015). Ta tohtis võita ainult viimase omavahelise partii, kui Botvinniku esikoht turniiril oli juba kindel. See seletab Keres teguviisi nende viimase omavahelise partii ajal, kui ta enesele mitteomaselt kostitas Botvinnikut mahlaka sõimusõnaga, nagu ta rääkis Unzickerile:

Botvinnik olla pakkunud juba viiendal käigul viiki. Keres tõrjus selle tagasi. Kümnnendal käigul korranud Botvinnik oma ettepaneku, millele Keres vastanud jämeda venekeelse sõimusõnaga. Botvinnik punastanud. “Minust oli see ehk mõnevõrra ebaviisakas,” ütles Keres mulle (Unzicker 2015: 145).

Nikolai Krogiuse malepsühholoogia käsitluse järgi on sa-gedane viigi pakkumine vastase mõjutamise ja eksitamise vahend (Krogus 1976: 174). Keres jäme sõimusõna, millega ta kümnnendal käigul Botvinnikut kostitas, on mõistetav, sest viimane partii turniiril tema vastu oli Keresel ainuke, mis tal oli lubatud võita. Ka Mihhail Botvinnik oli tugevate autistlike joontega male-taja, kuid ta oli võimeline avaldama vastastele survet, mis väljus ausa mängu piiridest. Ta oli intellektuaalne Nõukogude inime-ne, ideeline, kindlate põhimõtetega, kuid stalinist. Tagasivaata-valt kirjutas Botvinnik endast ja oma rivaalidest autobiograafias niimoodi:

Mul on elus vedanud. Reeglina kattusid minu isiklikud huvid ühiskonna huvidega — selles ilmselt seisnebki tõeline õnn. Ma ei olnud üksinda — võitluses ühiskonna huvide nimel olid mul toetajad. Kuid mitte kõigil, kellega ma lävisin, ei läinud nii hästi kui minul. Mõnedel lahkesid isiklikud huvid ühiskondlikest, ja need inimesed segasid mind töötegemisel. Nii sündisidki konfliktid (tsit. Sosonko 2018: 481).

See tsitaat illustreerib hästi Botvinniku arenenud mentalistliku intelligentsi, mille abil ta suutis teha endast poliitiliselt eelistatud malemängija Nõukogude Liidus. Botvinniku puhul on tema suur mentalistlik vaimne võimekus seotud ka koostööga ülevalt suunatud spordipoliitikaga, mis aitas tal tulla maailmameistriks. Nõukogude Liidu riikliku julgeoleku komitee kultiveeris selle riigi juhtimises hüpermentalistikku kultuuri, poliitiliste vastaste patologiseerimist, kahtlustamis- ja paranoiaõhkukonna loomist kõikides ühiskonna sfäärides. Male maailmameistriks võib siiski tulla ka inimene, kel on ainult “veidike mentalismi”, nagu tõestas Bobby Fischer 1972. aastal (Fitzgerald 2026). Oma avaliku kirjaga 1962. aastal aitas ta muuta male maailmameistrivõistluste pidamise korda ja tema tiitlivõit oli ränk hoop Nõukogude malele. Paul Keresel hinnangul oli Robert Fischer “muidugi geenius koos kõige sellest tulenevaga” (tsit. Kivine 2015: 79). Malelaua taga pidas Keres Fischerit meeldivaks ja korrektseks partneriks, kellega tal oli häid kogemusi (Heuer 2015: 215–216). Keresel oli lihtne Fischerit mõista, sest kuigi nad iseloomult päris palju erinesid, olid nad oma kognitiivselt profiililt siiski sarnased.

Ahmad Abu-Akel (2019) kirjutab, et moodsates ühiskondades, mis on aina enam kaldu autismi ja mehhanistliku kognitiivse profiili poole (Badcock 2019), on sisseerändajad see elanike rühm, kellel on kõige suurem psühhoosi tekkimise risk (Andersen jt 2021). Sisseerändajatel Lääne ühiskondades on “veidike mentalismi”, mida moodne ühiskond vajab teaduse ja innovatsiooni arenguks (Abu-Akel 2019). Siinse artikli kontekstis võib rääkida kahest saatuslikust juhtumist seoses väljarändega: Ilmar Raud langes 1941. aastal Argentiinasse jäädes psühhoosi, kuid Paul Keresel põgenemine Rootsi 1944. aastal luhtus. Viktor Kortšnoi arvates oleks Keres kindlasti tulnud male maailmameistriks,

kui tal 1944. aastal oleks õnnestunud põgeneda (tsit. Kivine 2015: 180). Paul Keresel “veidike mentalismi” oleks olnud piisav Läänes, et seda saavutada, kuid Nõukogude Liidu hüpermentalistikus miljöös jäi sellest väheks. Seega küsimusele, kui palju on eduks malemängus vaja mentalistikku vaimset võimekust, võib vastata, et mentalismi on vaja seda rohkem, mida mentalistikum on ümbritsev kultuur. Hans Aspergeri kuulsat väidet “teaduses ja kunstis edu saavutamiseks on veidike autismi hädavajalik” (Asperger 1979) võib seega täiendada mõttega, et ka veidike mentalismi on edu saavutamiseks hädavajalik.

Kirjandus

- A b u - A k e l, Ahmad 2019. Manuscript evaluation: Christopher Badcock, *The Diametric Mind*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- A b u - A k e l, Ahmad, Stephen J. W o o d, Rachel U p t h e g r o v e, Katharine C h i s h o l m, Ashleigh L i n, Peter C. H a n s e n, Steven M. G i l l e s p i e, Ian A. A p p e r l y, Christiane M o n t a g 2022. Psychosocial functioning in the balance between autism and psychosis: Evidence from three populations. — *Molecular Psychiatry*, Vol. 27, No. 7, pp. 2976–2984; DOI: 10.1038/s41380-022-01543-5
- A n d e r s e n, Brett P., Laith A l - S h a w a f, Rachel B e a r d e n 2021. Positive schizotypy predicts migration intentions and desires. — *Personality and Individual Differences*, Vol. 182, art. 111096; DOI: 10.1016/j.paid.2021.111096
- A n n u s, Amar 2022. The child prodigy, poet, and scholar Uku Masing. — *Journal of Genius and Eminence*, Vol. 5, No. 2, pp. 80–96; DOI: 10.18536/jge.2022.06.02
- A s p e r g e r, Hans 1979. Problems of infantile autism (Lecture given at Fribourg, Switzerland, on 13 March 1977). — *Communication: Journal of the National Autistic Society*, Vol. 13, pp. 45–52
- A s p e r g e r, Hans 2020. “Autistikud psühhopaadid” lapseas. Tlk Katrin Laiapea. — *Akadeemia*, nr 1, lk 3–52; nr 2, lk 274–304
- A v e r b a h h 2015 = Juri Averbach. Vältimata võitlust. Tlk Merike Rõtova. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olym pia, lk 181–185

- B a d c o c k, Christopher 2019. *The Diametric Mind: New Insights into AI, IQ, the Self, and Society*. Ed. Amar Annus. Tallinn: TLU Press
- B a r c z a, Gedeon 1983. Meenutades Paul Kerest. Tlk Oskar Kuningas. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 134–138
- B i n e t, Alfred 1894. *Psychologie des grands calculateurs et joueurs d'échecs*. Paris: Librairie Hachette
- B o t v i n n i k, Mihhail 2015. Paul. Tlk Merike Rõtova. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 121–124
- E r n e s a k s, Gustav 2015. Paul Keres. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 54–61
- F i s c h e r, Bobby 1962. The Russians have fixed world chess. — *Sports Illustrated*, Vol. 17, No. 8, pp. 18–19, 64–65
- F i t z g e r a l d, Michael 2026. Bobby Fischer, the greatest chess player in the world, had autism. Preprint. www.researchgate.net/publication/402922301_Bobby_Fischer_the_greatest_chess_player_in_the_world_had_autism
- F i t z g e r a l d, Michael, Ioan J a m e s 2007. *The Mind of the Mathematician*. Baltimore, MA: The Johns Hopkins University Press
- G u l k o, Boriss 2012. Kuidas kirjutatakse L-tähte (KGB ja mina). — Boriss Gulko, Juri Felštinski, Viktor Kortšnoi, Vladimir Popov. *KGB mängib malet*. Tlk Toomas Huik. Tallinn: Tammerraamat, lk 81–160
- H e u e r, Valter 2011. *Meie Keres*. Tallinn: Argo
- H e u e r, Valter 2015. Veidi “Meie Keres” kõrvalt ja kõrvale. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 202–222
- H u n t, Meeli 2000. Vanemate kuulsuse varjus või paistel. — *Eesti Päevaleht*, 18.11
- I s s a k, Friedrich 1983. Sellest, mis kunagi oli. — Merike Rõtova (koost.). *Mälestusi Paul Keresest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 57–64
- J a m e s, Ioan 2006. *Asperger's Syndrome and High Achievement: Some Very Remarkable People*. London—Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers
- K e r e s, Harald 2015. Vend Paul (päritolu, lapsepõlv, mõningaid karakterjooni). — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 17–23
- K i n g s t o n, Taylor 2015. Taasavatud kohtuasi Keres-Botvinnik. Uued tõendid. Tlk Paavo Kivine. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 301–311

- K i v i n e, Paavo (koost.) 2015. *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia
- K r e e, Evald 1983. Paul Keres ja tennis. — Merike Rõtova (koost.). *Mälestusi Paul Keresest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 65–66
- K r o g i u s, Nikolai 1976. *Psychology in Chess*. New York: R. H. M. Press — London: Pitman House
- K u u s i k, Tiit 2015. Koolivennast. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 48–50
- L a u r i n e, Leho 1962. Mälestusi möödunud aegadest: Üks periood Eesti male tõusuajast. — *Eesti Male. Estonian Chess Magazine*, kd. 8, nr 3–4, lk 12–13
- N e i, Iivo 2015. Ta otsis tõe. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 81–82
- P o p o v, Vladimir, Igor F e l š t i n s k i 2012. KGB mängib malet. — Boriss Gulko, Juri Felštinski, Viktor Kortšnoi, Vladimir Popov. *KGB mängib malet*. Tlk Toomas Huik. Tallinn: Tammerraamat, lk 19–79
- R a n d v i i r, Jüri 2015. Kontakte Paul Keresega. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 66–73
- R a u d, Eno 2020. Ilmar Raud. — *Eesti Maleelu*, kd 7, nr 2, lk 8
- R e b a n e, Jüri 2015. Sõber läbi aegade. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 22–33
- R e i n o k, Helene 1983. Mälestuskilde. — Merike Rõtova (koost.). *Mälestusi Paul Keresest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 55–56
- R i d a l a, Esmo 1963. Meister Rauda mälestades. — *Eesti Male. Estonian Chess Magazine*, kd 9, nr 3, lk 6–7
- R õ t o v a, Merike (koost.) 1983. *Mälestusi Paul Keresest*. Tallinn: Eesti Raamat
- S m õ s l o v, Vassili 2015. Ta elas meie keskel... Tlk Paavo Kivine. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 125–128
- S o s o n k o, Genna 2018. *Male mustvalge maailm: Keresega ja Kereseta*. Tlk Toomas Kall. Tallinn: Kultuurileht
- S p a s s k i, Boriss 2015. Malehiiglane. Tlk Merike Rõtova. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 189–195
- S u e t i n, Aleksei 2015. Malegeenius Paul Keres. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 186–188

- T a l, Mihhail 2015. Mälestusi Paul Keresest. Tlk Merike Rõtova. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 158–163
- T a m m, Paul 2017. *Meenutusi Paul Keresest*. (Maaleht 30.) Tallinn: Ekspress Meedia
- T e p a k s, Leo 2015. Ebatavaliste võimetega tavaline inimene. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 51–53
- T ü r n, Johannes 1939. Postlane malereisil Argentiinas. — *Postisarv*, nr 11, lk 174–176
- T ü r n, Johannes 1940. Postlane malereisil Argentiinas: 3. Keresevaimustus, Turniirimuljeid, Argentiina elust-olust. — *Postisarv*, nr 2, lk 25–28
- T ü r n, Johannes 1983. Mälestusi. — Merike Rõtova (koost.). *Mälestusi Paul Keresest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 29
- U n z i c k e r, Wolfgang 2015. Heatahtlik aristokraat. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 142–145
- V a h e s a a r, Lembit 2015. Arbiteri pilguga. — Paavo Kivine (koost.). *Paul Keres: Mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia, lk 83–86
- V e l d e m a, Aleksander 1963. Toimetaja A. W. Iisariidu. — *Eesti Male. Estonian Chess Magazine*, kd 9, nr 3, lk 6–7

AMAR ANNUS (1974) on lõpetanud Tartu Ülikooli usuteaduskonna bakalaureuseõppe 1996, magistrikraad sealsamas 1998, filoloogiadoktor 2003 (Helsingi Ülikooli Aasia ja Aafrika instituut). Olnud mittekosseisuline õppejõud TÜ usuteaduskonnas 1999, Tallinna Pedagoogikaülikooli Idamaade filoloogia kabinetis 1999–2000, Eesti Humanitaarinstituudi orientalistikaosakonnas 2000 ja 2002; HÜ Aasia ja Aafrika instituudi uurija 2003–2005; TÜ usuteaduskonna Lähis-Ida vanade keelte ja kultuuride õppetooli teadur 2006–2008, filosoofiateaduskonna kirjanduse ja rahvaluule osakonna eesti ja võrdleva rahvaluule erakorraline teadur 2008–2009; järeldoktorantuuris Chicago Ülikooli orientalistikainstituudis 2008–2009; TÜ usuteaduskonna teadur 2008–2010, Vana Testamendi ja semitistika õppetooli dotsent 2010–2015, Lähis-Ida usundiloo dotsent 2015 ja 2016–2020, Lähis-Ida usundiloo kaasprofessor a-st 2021. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Kosmose ajast ja ktisise ajast” (1995, nr 12, lk 2627–2630), “Diagnoosita savant: Uuri-

mus autismispektrist ja Uku Masingust” (2015, nr 1, lk 113–152; nr 2, lk 240–264), “Pallimäng ja avanevad hauad Sumeri ja Eesti rahvalauludes” (koos Mari Sarvega; 2015, nr 12, lk 2143–2164), “Kummalised kõnetused: Autistliku narratiivi iseärasusi” (2017, nr 4, lk 640–674), “Näha mitmel viisil: Võrdlemise reeglitest humanitaarteadustes” (2019, nr 7, lk 1189–1214), “Hans Asperger ja tema autismikirjeldus” (2020, nr 2, lk 305–311) ning ““Inimene ei saa teisiti olla, kui ta on loodud”: Kirjanik Anton Hanseni sisemisest elust” (2023, nr 5, lk 875–930); tõlked: Simo Parpola, “Assüüria elupuu: Juudi monoteismi ja kreeka filosoofia lätete jälgedel” (1998, nr 2, lk 271–296), Eckart Otto, “Heebrea Piibli mõju inimõigustele” (2001, nr 5, lk 955–975), Bardaisan, “Arutlus tahtevabadusest” (2007, nr 4, lk 780–801, lisaks saatesõna), “Poeem õiglasest kannatajast (*Ludlul bēl nēmeqi*)” (koos Alan Lenziga; 2011, nr 4, lk 631–651, lisaks saatesõna), Michael Fitzgerald, “Loomingulisus, psühhoos, autism ja sotsiaalne aju” (2017, nr 4, lk 620–639), Michael Fitzgerald, “Autismi avaram fenotüüp” (2020, nr 5, lk 869–897), Siimeon Bet Aršamist, “Kiri kristlaste tagakiusamise kohta Nagrānis” (2021, nr 11, lk 1982–2000); samuti arvustuse Kaarel Veski teose *Autismi olemus: Neuroloogilise mitmekesisuse kaitseks* kohta (2019, nr 4, lk 731–738).

ARVUSTUS

HR OLEMINE

Rüdiger Safranski. *Meister Saksamaalt: Heidegger ja tema aeg*. Tlk Andres Luure. Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2024. 453 lk.

Peter Trawny. *Heideggeri-fragmendid: Filosoofiline biograafia*. Tlk Ahto Lobjakas. Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2024. 296 lk.

1. SÜNDIS, TÖÖTAS JA SURI

Biograafia on väärika ajalooga jätkuvalt populaarne žanr, seda kinnitavad kasvõi kohalikud raamatumüügi edetabelid. Eks ole usutud ja usutakse siiani, et eriliste inimeste, näiteks pühakute või geeniuste elu jäädvustamine võib olla õpetlik, õilistada ka lugejate elu. Küllap otsitakse õpetusiva ka suurvaimude eksimustest ja nende ületamisest (pihtimused *à la* Augustinus, Rousseau). Teisalt võib biograafia olla dokumenteeriv, tunnistuslik — selline tekst muutub oluliseks juhul, kui mõni, kasvõi täiesti tavaline inimene, satub eriliste, ajaloolist jäädvustamist vajavate sündmuste keerisesse — nt sõjad, küüditamised, vangistus koonduslaagris, aga ka näiteks avalikkuse eest varjatud kultuurikorraldusprotsessid. (Auto)biograafia raiub erilise elu raamatusse. Seda protsessi on trükidemokraatia ja meediavirvenduse kontekstis lihtne pea peale pöörata: just biograafia teosena (või selle derivaadid nagu blogi või *reality-show*) õilistab isikut, teeb tavalisest inimesest kuulsuse, tema elu banaalsusest erilise sündmuse. Sest publikule ju meeldib võõrastesse eludesse piiluda. Suisa nii lihtsalt kuulsaks saamine õnneks ei käi, sest muidu oleksime juba lõplikult mattunud kuulsuste kädinasse. Eks jäävad nii mõnedki kohmaka käega kirjutatud elulood sahtlisse või kirjandusmuuseumi fondidesse, olles autorit pisut trööstinud. Kuid meie aja kangelasteks pürgijad teavad, mis massidel ila tilkuma paneb — eks ikka skandaalid, palja ihu välgutamine ja reljeefne kõnepruuk. Elu banaalsus kõigis registrites, mis on mitme uurija sõnutsi vallutanud peavooluna ka kirjanduse, sel puhul kasutatakse kena eufemismi *omaeluloolisus*.

Veel Eesti esimesel iseseisvusajal kuulusid ka filosoofid eriliste inimeste hulka, kelle elulood võiksid harida ja õpetada. Lisaks tõlkebiograafiatele ilmus aastatel 1932–1940 eesti autorite poolt kokku kirjutatud sari “Suurmeeste elulood”, kokku 56 raamatut, mille seas leidsus ka mitmeid filosoofidest rääkivaid teoseid: Augustinus, Nietzsche, Voltaire, Aristoteles, Comte, Kierkegaard. Moodsa tähelepanuühiskonna kontekstis mõjub filosoofi elulugu anakronistliku kurioosumina, olles enamasti lihtsalt öeldes igav. Olulised mõtted ja teosed sünnivad pidevast rutiinsest uurimistööst, mis haarab vaimuri endasse, nii et seiklusteks suurt aega ei jää. Põnevuse tekitamiseks tuleb biograafidel kivist vett välja pigistada, peamiselt tehakse seda provokatiivsete kirjakohtade väljasõelumise ja võimendamise abil — nii ka vaadeldaval juhul, eriti Peter Trawny teoses. Tahtmata sugugi siinkohal esineda eksperdina biograafiauuringute alal, julgen oletada, et Martin Heidegger on 20. sajandi filosoofide seas enim biograafilist käsitlemist leidnud autor. Tema elus leidub lisaks igapäevasele uurimis- ja õpetamistööle nimelt suisa kaks meelierutavat sündmust: lühiajaline vaimustumine natsionaalsotsialistlikust pöördest 1930. aastatel ning abieluväline kõrvalsuhe oma juuditarist õpilase, hiljem samuti kuulsaks filosoofiks sirgunud Hannah Arendtiga. Eriti just esimese sündmuse kohta on kokku kirjutatud literatuuriuuringesid ning skandaal on saanud uut kütet viimasel kümnendil, mil ilmusid just Trawny toimetamisel Heideggeri mõttepäevikud, “mustad vihud” (koguväljaande köited 94–102), milles leidub ka otse antisemiitlikke mõtteid. Mainitud teemadel on piike murtud isegi meie ajakirjanduses (Lotman 2008; Parhomenko 2008) ning kuuldavasti olla vihkude järelmina Saksamaal Heideggeri institutsionaalse uurimisega lood sisuliselt *kaputt*.

Esimene vahejärelendus — liiga huvitav, biograafilist materjali pakuv elu kujutab endast tõsist ohtu filosoofi või mistahes õpetlase loomingle, sest elulugu varjutab õpetuse, käivitab *ad hominem* stiilis kriitikute kisakoori ning muudab võimatuks sisulise nõudliku arutelu filosoofia üle. Toodud järelduse vaikivaks eelduseks on äkki vanamoodnegi veendumus, et õpetusi, teoseid, neis sisalduvaid väiteid ja teooriaid tuleb hinnata esmajoones *ad rem*. Terve rida Heideggeri tekste on filosoofilised suurteosed sõltumata tema afäärist natsirežiimiga, seevastu Hitleri *Minu võitlus* oleks sisuldasa hinnates ilge paskvill ka juhul, kui Aadu jätnuks massimõrvadeni viinud otsused tegemata. Hankisin ka ise tolle paskvilli sõnavabaduse toetamiseks raamatupoodide blokaadi alla sattunud kirjastusest ning rahast hakkas kahju. Eelõeldu ei tähenda, et geenius peaks olema eraisikuna moraalse hindamise alt vabastatud.

Lisaks sopaloopijate relvastamisele pakuvad filosoofi rikkalik elulugu ning sellest alles jäävad artefaktid ohtlikku kütet ka antipoodide-

le — filosoofi jüngritele. Käiakse kaemas mäe otsas seisvat Heideggeri hütti või mõnd muuseumis lebavat käsikirja, õhatakse ja ohatakse ning parimal juhul kirjutatakse sinna vahele epigoonlikke ülistuskõnesid. Muide, mõlemast biograafiast ilmneb, et Heidegger oli loengupidajana karismaatiline võlur, nii et tema kuulajad sattusid massiliselt meistrihüpnootsi alla. Võiks unistada, et asjaliku ja tasakaaluka biograafia lugemine — praegu vaadeldavatest võib selliseks nimetada Rüdiger Safranski teost — hajutab meistrihüpnootsi, näeme, et suure mõtlejagi jaoks pole miski inimlik võõras, temagi elust käivad läbi poliitilised fiaskod, armukesed, akadeemilised intriigid jms. Paraku võib karta, et pühendunud jüngrit ei ravi meistrihüpnootsist ei iidoli prohmakaid paljastavad biograafiad ega ka teravmeelne kriitika õpetuse sisu kohta. Seda võis igatahes täheldada maarjamaiste süvaheideggeriaanide puhul, aga jäägu antud teema edasi arendamata, *de mortuis nil nisi bene*.

Loomingu ja argielu vahelise pinge on ammendavalt sõnastanud Hando Runnel (1988: 33): *kirjutamine segab elamist, elamine kirjutamist*. Heidegger oli teadagi kirjutaja *par excellence* — kogutud teoste väljaanne hõlmab 102 köidet —, seega pole üllatav ka tema tõrjuv hoiak eluolulise materjali suhtes. Mõlemas biograafias mainitakse anekdooti, mille kohaselt olevat Heidegger ühe kursuse avaloengul esitanud alustuseks Aristotelese eluloo: ta sündis, töötas ja suri. Sama võib laias laastus öelda ka Heideggeri elu kohta, kui rektoriseiklusi* välja arvata, mis ei lõppenud mitte üksnes pettumisega revolutsiooni vaimsetes ootustes, vaid löi mõtleja mõneks ajaks harjumuspärasest rütmist välja, nii et uuesti järje peale saada oli raske (Safranski: 260). Siit võibki välja nõristada soovitus kõigile, kelle paleuseks on uurimistöö ja kirjutamine: *mõtelge edasi, ärge sekeldage!* Olge vaprad tõrjumaks Sürakuusa ahvatlusi,** ärge arvake, et tulemused mõtlemise mõnes valdkonnas — olgu selleks vallaks kasvõi filosoofia — muudavad teid iga ala eksperdiks ning banaalne elu ootab teilt juhatust ning allub suurtele plaanidele.

Elus askeldada ei saa suure mõtlejana ja juhtmõtteid rakendades, vaid ikka ainult vastates elu stiihiale. Vaatlusalustest biograafiatest nähtub, et Heidegger seda erinevust ei mõistnud, vaid etendas suure mõtleja rolli läbivalt ka argielus, nt ülespuhutud kirjades naisele, sh õigustades oma seiklusi tädirannas filosoofiliste saavutustega, mille kaasnähtuseks on muusadele suunatud Erose puhangud (Trawny: 102) jne. Jätan mo-

---

*Heidegger oli Freiburgi ülikooli rektor aprillist 1933 aprillini 1934. *Toim.*

**Mõeldud on Platoni ebaõnnestunud katset nõustada Sürakuusa valitsejat Dionysios Nooremat. *Toim.*

raailugemise tänuväärse töö teiste kanda, ent igatahes on selline elu-hoiak koomiline, meenub eesti vanasõna: *targale tuleb isegi tark häda*.

Filosoofi nime väärrib see, kelle kutsumuseks on mõelda asjast, *mõtlemise asjast* — millest nimelt, see on mõtlejaid kõnetanud erinevalt. Eelnevate filosoofide eksegees on sageli filosoofiliseks läbimurdeks vajalik töö, ent siiski taustatöö, mille viljelejaid nimetas Nietzsche veidi põlastavalt filosoofilisteks töölisteks (Nietzsche 2017: fr 211), viisakamalt öeldes — mõttelugu. Paraku on massihariduse ja publitseerimisepandeemia tingimustes karjув enamik ilmutavatest töödest eksegeetiline makulatuur ning filosoofiatöölised on massiga lüües akadeemilise välja okupeerinud. Filosoofia otsimine filosoofide eluloost on juba eitea-mis, meenutades vana anekdooti Odessa lõbumaja hinnakirjast: asja ajamine — 3 rubla, lukuaukust piilumine — 5 rubla, kardina vahelt piilujate piilumine — 10 rubla. . .

Senisest arutlusest paistab, et pean biograafiaid üheselt kahjulikuks nähtuseks — vähemalt filosoofia edenemise seisukohalt. Samas ei saa eitada, et võõrastes eludes sorimine pakub põõblile närvikõdi ja moraalitsevatele kisakõridele vaimset rahuldust. Siiski võib piisavalt avaralt kirjutatud biograafia olla ka hariv ja mõtlemist edasiviiv. Kuidas nimelt, avan mõtiskluse järgmises osas, vaadeldes kaht raamatut võrdlevalt.

2. HEIDEGGER JA TEMA AEG

Harivale ja kiiduväärt kvaliteedile osutab Safranski raamatu alapealkiri: "... ja tema aeg". Safranski kirjeldab nimelt avaralt ja põhjalikult aja- ja mõtteloolisi taustu, millest Heideggeri filosoofia võrsus. Jutuks tulevad nii antimodernsete teoloogide ringkonnad Heideggeri noorusajal (2. ptk), elufilosoofid (3. ptk), Husserli fenomenoloogia (5. ptk), vastuolulised suhted eksistentsialistidega (Jaspersiga, 8., 22. ptk; Sartre'iga, 21. ptk). Tutvustatakse üldist vaimset kliimat, mis mõjutas nii mõndagi Heideggeri suurt teemat, nt natsionaalsotsialistliku pöörde meeolu-taustu (13. ptk), aga ka Teise maailmasõja järgset tehnikakriitika vaimu (23. ptk). Raamatus avanevad mõtteloolised seosed ei piirdu filosoofiavooludega, vaid hõlmavad ka viiteid kirjandusele, kunstile, sotsiaalteadustele. Nõnda avaneb meile Saksamaa vaimne kliima 20. sajandil. Olemata selle ala asjatundja, leidsin raamatust rohkelt põnevaid viiteid autoritele, kelle lugemiseks tekkis huvi. Enam-vähem rahuldavalt on raamatu põhjal jälgitavad ka olulised rõhuasetuste muutused Heideggeri filosoofias, kuid selle teema põhjalikumaks tundmaõppimiseks peaks siiski tudeerima teoseid, mis keskenduvad mõtleja filosoof-

fiale, mitte elule. Üldiselt käibib Heideggeri mõtlemise kohta kujutelm, et see keerleb alati ja üksnes olemisküsimuse ümber. Nõnda tõlgendas kuulsaks saanud meister oma mõtlemist ise, sama paatosega loeb teda ka Trawny, ent Safranski on selles küsimuses range ja neutraalne, refereeerides Heideggeri varaste loengute uurimisfookuses olnud faktilisuse otsinguid pigem elufilosoofiliselt. Lisaks huvitavale mõtteloole leidub teoses omajagu eluloolist faktipuru, eriti detailne ollakse arusaadavatel põhjustel Heideggeri natsiafääri perioodi puhul; seal on paljugi sellist, mis eesti lugejale midagi ei ütle: millist kolleegi millal edutas, keda taunis, milline teguviis oli režiimi kontekstis rektorina vältimatu, mis langes isikliku initsiatiivi alla jne. Muide ei puudu ka sellest traagilisest sündmustikust koomika, suisa lustlikult kõlavad kirjeldused Heideggeri eestvedamisel mägedes toimunud teaduslaagrist, kus mõni hiiglasest osavõtja lühikest kasvu professori ees militaarsel moel kulpi tagus jms.

Kui Safranski teos on vormilt vana kooli biograafia, kus liigutakse peatükk peatüki haaval läbi Heideggeri pika elukaare, siis Trawny üllitis on hoopis teistsugune nähtus, nagu võib aimata juba pealkirjastki *Heideggeri-fragmendid*. Tasub silmas pida ajalist ja asjaolulist erinevust. Safranski raamat ilmus originaalis 1994. aastal — mitte sugugi esimese biograafiana, aga kontekstis, mil skandaalsed episoodid kippusid mõtleja kogu elulugu katma ning põhjalik tasakaalukas uurimus oli hädavajalik. Trawny raamatu ilmunisaastaks on 2018, mil ühelt poolt oli Heideggeri elust juba küllastumiseni kirjutatud, ent teisalt kiskusid autori enda toimetatud “mustad vihud” vanad haavad lahti ja valasid taas õli tulle. Trawny üritab leida värskust ja originaalsust vormiga mängides — teosel puudub igasugune struktuur, pole ei ajalist ega temaatilist liigitust, vaid kuhil fragmente. Käsituslaad on uljas, provokatiivne, sageli asutakse Heideggerilt mõnd motiivi laenates hoogsale tõlgendustööle. Saksa kultuuriruumi kontekstis, kus kõik on eelnevalt justkui juba öeldud, ei saa sellist kirjutamisviisi pahaks panna. Kuid eesti lugejatel soovitan kindlasti alustada Safranski raamatust ja alles siis, kultuuriloolise konteksti võrra targemaks saanuna, sukelduda Trawny labürintidesse. Neile, kes Heideggeri filosoofiaga kursis pole, ei julge Trawny üllitist üldse soovitada, sest tihedate fragmentide mõttelõnga jälgimine eeldab palju kontekstitundmist.

Trawny fragmentaariumis puudub struktuur, jupid on reastatud segiläbi. Samas ei tähenda see, nagu oleks iga pala unikaalne, tegelikult läbivad raamatut temaatilised põhiliinid, mida pole üleliia palju. Kõige õnnestunumaks pean neid fragmente, kus Trawny ise mõne Heideggerilt pärineva teema üle filosofeerib (nt “Tuhk”, “Tegelikkusest”, “Maailma

läte”, “Heideggeri ilm tähtaaval”, “Hirm ja kaotus”, “Piiride poliitika”). Neid palu võiks suisa lugeda mõnel sobival filosoofia erikursusel välkseminari materjalina. Kõige mahukam tundub raamatus olevat mõteliin, kus tutvustatakse Heideggeri eripärast arusaama mõtlemisest, selle katseid lüüa lahku tavapärasest filosoofiast (“Heideggeri interpreteerimine kukub läbi”, “Pole oma filosoofiat”, “Filosoofia kriis”, “Tautoloogia”, “Argumentide ajastu” jne). Tekib küsimus: milleks selline temaatiline küllus? Ei tundu sedamoodi, nagu avaks iga fragment erineva tahu Heideggeri mõtlemisest ja tolle taustadest (vrd Philipse 2005), samuti pole tegu nüansside poolest ajas paljugi muutunud Heideggeri filosoofiakäsituse koondamisega — tolles vallas annab parema ülevaate hoopiski Safranski. Tegemist on minu hinnangul lihtsalt mõttekordustega, mida stilistilised ja sõnastuslikud erinevused halvasti varjavad. Heahtlikult lugedes võiks kiita, et Trawny matkib siin meistri enda stiili, kes üha uusi algusi otsides terve elu olemisküsimuse ümber tiirutas. Ma ent ei leia, miks peaks sellist ettevõtmist biograafia vormis läbi viima.

Kui nüüd raamatut sellise kriitilise pilguga edasi lugeda, kubiseb see mõttekordustest ka teiste teemade puhul, näiteks sooküsimuse seos filosoofiaga (“Baubo”, “Diotima”, “Kahekslõhustatus ja sugu”) või vana hea natsism (“Mõtletja kui revolutsionäär”, “Ekstsentriline natsionaalsotsialism”). Kordustesse ei laskuta nendes fragmentides, kus kaardistatakse Heideggeri kohtumisi või laiemalt suhestatust teiste mõtletjatega (nt Benjamin, Adorno, Jaspers, Buber, Sloterdijk). Ent nois asjus on häda selles, et fragmendi vorm on keerukate filosoofiliste erinevuste avamiseks liig napp, jällegi saavutab Safranski siin enamat.

Ei saa salata, et Trawny raamatus leidub omajagu uut infot, on ju kahe raamatu ilmumist lahutava veerandsajandi jooksul ilmutatud paljugi Heideggeri enda käsikirju ning ka kaasaegsete mälestusi. Uus info on valdavalt kõmuline, kinnitust leiab Heideggeri antisemitism vähemalt teataval eluperioodil, üles rivistatakse terve rida armukesi peale Arendti, teada antakse, et Heidegger polnud oma teise poja lihane isa jms. Eks ju vajanud äraleierdatud teemal kirjutatud raamat müügi õnnestumiseks paljastusi.

3. TÕLKIJAJÄÄL

Kuigi Heideggeri teoseid pole eesti keelde tõlgitud ülemäära palju, on tõlkijate arv seejuures muljetavaldav: Arnold Kuldvere, Ülo Matjus, Tõnu Luik, Andrus Tool, Vilja Kiisler, Eduard Parhomenko, Henri Otting, Janar Mikhelsaar, Märt Väljataga. Juba pikki aastaid on ühistöö-

na tõlgitud Heideggeri *Teetähiseid* ("Wegmarken"), praegu seisab see toimetaja leidmise taga, kelle kätt ootavad valmis tõlked lisaks mainitutele veel ka Toomas Lotilt ja siinkirjutajalt — sahtlisse tõlkinuid on kindlasti rohkemgi. Sellesse loendisse tuleb nüüd lisada ka vaatlusaluste biograafiate tõlkijad Andres Luure ja Ahto Lobjakas, sisaldavad raamatud ju rohkesti Heideggeri tsitaate ning lisaks peaaegu hõlmavalt tema mõistestikku. Minu meelest tuleks Heideggeri tõlkimist uurida vähemalt magistritöö mahus ning koostada ka tähtsate mõistete erinevaid vasteid hõlmav sõnastik. Siinses arvustuses pole võimalik teemasse kuigivõrd süveneda, kuid mõned hinnangud esitan siiski.

Hea metafoori tõlgete hindamiseks pakub kodumaine tõlkekuultuuri ajakiri: võiks küsida, milline on vaadeldud teostes tõlkija hää. Kujundi-ga jätkates tõlgib Luure sosinal ja Lobjakas karjudes, ning mulle meeldib esimene stiil rohkem. Esiteks on Luure kursis varasema tõlketraditsiooniga, ent ei püsi kellegi jälgedes, vaid teeb häid valikuid. Lobjakas alustab kõike otsast ning tunnistas meievahelises Trawny raamatu esitlusvestluses, et ei loe varasemaid tõlkeid.¹ Originaalsust on niimoodi tõlkides muidugi kuhjaga, aga mitte kõik leiud pole õnnestunud. Luure jääb tõlkijana tagaplaanile, joone alla, Lobjakas on kirjutanud Trawnyle nii ees- kui järelsõna, viimases neist tutvustab ta oma tõlkimisfilosoofiat pikemalt ning on seda veelgi avanud *Tõlkija hääles* (Lobjakas 2021). Paraku ei sisalda Trawny raamat erinevalt Safranski omast sisuregistrit, nii et tõlkevastete täpsemaks võrdluseks tuleb põhiteksti mööda kalastada. Kui Luure kasutab nurksulgudes saksakeelsete vastete esitamist minimaalselt, siis Lobjaka tõlge kubiseb säärastest täpsustustest.

Nagu võib täpsemalt lugeda Lobjaka viidatud töödest, on tema pre-tensiooniks tõlkida n-õ Uku Masingu vaimus, eesti keele- ja meeleruumi silmas pidades. See taotlus erineb diametraalselt Matjuse omast, kes üritas tõlkida just n-õ saksapärasuse suunas, toomaks esile seda ebatavalist ja võõrastavat, mida Heidegger saksa mõistetest kuulis ja kokku tõlgendas (vt Matjus 1992). Kõige julgem käik selles programmis on saksa sõna *Sein* tõlkimine olemise asemel olemasoluks, kuna mõnes lauses (nt "Jumal on") ei oleks olemine piisavalt eestipärane. Pean seda sisuliseks veaks Heideggeri mõtlemise suhtes. Tõsi küll: olemasolemine rõhutab ontoloogilist aspekti, mis on Heideggeril keskne, kuid samas muudab sõna liiga selgelt esiletungivaks, realismi- või representatsioonimaiguliseks. Heideggeri jaoks on ju nõnda, et too olemine ise pole

---

¹Vestlus toimus Tartus 8.08.2024 ning jäädvustati ka videosse: www.youtube.com/watch?v=2-vAaGdyVoI&t=116s.

sugugi esil, mõistetud, vaid just nimelt varjul, *eemale tõmbuv*, sh ka kõikvõimalikes viisides, kuidas verbi tavakeeles kasutatakse, nt koopulana. Lobjaka tõlke puhul ütleme *olemasolu* n-ö olemisest endast rääkides, aga enamikul puhkudel, kus seesama *sein* verbina lausetes esineb, tõlgime ju ikka lihtsalt *on*. Seda vahet tehes on nüüd vaja originaali iga kord sulgudes markeerida.

Teatavasti tõlgiti olemasolemiseks Matjusest peale Heideggeri *Da-sein*'i. Kuna *Da* on Heideggeri jaoks ka ruumiline, olemise avatus, milles inimene erilise olendina asub, käis Matjusel selle tõlkevalikuga kaasas omajagu kunstlik käsitlus olem'ast säärase kohana. Lobjakal on *Da-sein* "asumas-olu". Esmapilgul miks ka mitte, kuid tasub silmas pidades, et nii *Dasein* kui ka paljud teised Heideggeri olulised mõisted (kasvõi kuulus *Gestell*) on saksa keeles levinud tavakeele sõnad, mis saavad erilise tähendusvarjundi alles Heideggeri spetsiifilistes tõlgendustes. Kui nüüd ajada soome-ugri suupärase filosoofia asja, nagu Lobjakas üritab, siis tulnuks ju leida nendele sõnadele just eesti keeles suupäraseid, loomulikud vasted. Asumas-olu ei ole säärane vaste ning üldsegi esineb suupäraseid tõlkevasteid Lobjakal harva — näiteks on tema *Gestell*'i vaste *tellistik* pisut suupärasem kui juurdunud "seade-stu", kuigi nüüd on jama selles, et *stellen* tuleks siis tellimiseks tõlkida, millele on seadmisega kattuvat laia tähendust tüsilik külge mõelda. Üldisemalt torkab ent silma see, et paljusid keerukaid Heideggeri mõisteid tõlgib Lobjakas kohmakalt, püüdes justkui suruda tõlkevastesse juba lühivormis selgitust. Nt *wohnen* — "elamasasumine", mitte lihtsalt asumine. *Ereignis* — "omaks-andmissündmus", varem tõlgitud omanemiseks või isenemiseks. Tõsi see muidugi on, et saksa tavakeeles on *Ereignis* sündmus ning Heidegger rõhutab selles peituvat osist *eigen* 'pärisomane'. *Gelassenheit* — "meelerahu säilitamine", varem tõlgitud maldavuseks jne.

Mida teha, kui mõtleja on pannud sõnas mängima erinevad tähendusvarjundid? Üks viis on teha süda kõvaks ning valida mingi võimalikult suupärane vaste. Teist, kohmakat viisi on katsetanud Lobjakas. Nagu meenutas juba viidatud esitlusel Jaanus Sooväli, kasutas Matjus sellist menetlust, et reastas eestikeelsesse teksti sisse mitu olulist võimalikku tõlkevastet, nt omaneb ehk iseneb (*sich ereignet*; Heidegger 2002: 36)... Kõige säravamalt on probleemi minu meelest lahendanud taas Luure, valides põhiteksti ühe võimalikult suupärase vaste ning esitades joonealuses märkuses teised võimalikud, mõistmist avardavad vasted koos väikese selgitusega, nt *Unheimlichkeit*: tekstis "pelutavus", joone all lisaks "ebaõdusus", "ebakodusus", "kohutavus" (Safranski: 148). Ootan põnevusega aega, mil Luure võtab käsile mõne Heideggeri enda

teksti — tema põhjalikkust ja haaret tundes soovitan tal asuda kohe, kui Kanti *Puhta mõistuse kriitika* tõlge kaante vahele saab, tööle Heideggeri *Olemise ja aja* kallal.

Arvustuse valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri rühmagrant PRG 1667 “Tsiviliseeritud rahvuse teke: dekadents kui üleminek 1905–1940”.

Leo Luks

Kirjandus

- Heidegger, Martin 2002 [1935/1950]. *Kunstiteose algupära*. Tlk Ülo Matjus. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- Lojakas, Ahto 2021. Masinglikke märkmeid. — *Tõlkija hääl*, nr 9, lk 22–30
- Lotman, Mihhail 2008. Heidegger, automobiilid ja tapvad asjad. — *Postimees*, 12.01, 19.01, 26.01
- Matjus, Ülo 1992. See üks vastus. — *Akadeemia*, nr 5, lk 1104–1108
- Nietzsche, Friedrich 2017 [1886]. *Sealpool head ja kurja*. Tlk Jaanus Sooväli. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- Parhomenko, Eduard 2008. Surmast ja Heideggerist, jumalatele. — *Postimees*, 16.02
- Phillips, Herman 2005 [1994]. Heideggeri “olemisküsimus”: Kriitiline tõlgendus. Tlk Märt Väljataga. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1892–1923
- Runnel, Hando 1988. *Mõök ja peegel*. Tallinn: Eesti Raamat

LEO LUKS (1976) on filosoof, Eesti Maaülikooli majandus- ja sotsiaal-instituudi dotsent ning Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi teadur. Lõpetanud 1999 Tartu Ülikooli filosoofia erialal, magistrikraad sealsamas 2002; doktorikraad TLÜ Eesti humanitaarinstituudist 2010. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Nihilismi “hea uus ilm”: Gianni Vattimo filosoofia kriitiline vaatlus” (2003, nr 7, lk 1464–1484), “Ilma kodutundeta me jääme kodutuks: Kodutuse kogemuse kultuurifemenoloogilise analüüsi katse” (2013, nr 3, lk 402–427), “Kas kodutus on moodsa aja normaalseisund?” (2013, nr 6, lk 1111–1130), “Lahkarvamuste staatus tõetus maailmas” (2014, nr 12, lk 2115–2130),

“Meil ajaäärne tanavas: Lisandusi analüüsile” (2015, nr 5, lk 847–860), “Nietzsche moraalikriitilise hoiakuga seotud tõlgendusprobleemid” (2016, nr 12, lk 2174–2198) ja “Sõber on Matjus, kuid veel suurem sõber — eimiski: Riieldes olemisajaloolise mõtlemisega” (2017, nr 12, lk 2170–2200); tõlkinud Gianni Vattimo tekstid “Vastu languse ontoloogiale” (koos Külli Kressaga; 2003, nr 7, lk 1445–1463) ja “Nihilism: Reaktiivne ja aktiivne” (2014, nr 10, lk 1796–1807) ning Friedrich Nietzsche “Fragmente nihilismist” (2004, nr 8, lk 1793–1832), “Fragmente võimu tahtest” (2014, nr 10, lk 1762–1795) ja “Fragmente dekadentsist” (2024, nr 2, lk 256–302); avaldanud ka neliteist arvustust.

RAAMAT “TIIVULISE ESSEISTIKA” AJASTU KOHTA

Andrei Belõi. *Sümbolism kui maailmakäsitlus: Valik artikleid.* (Avatud Eesti raamat.) Koostanud Lea Pild, tõlkinud Erle Nõmm, toimetanud Leino Pahtma, kakskeelsed tsitaadid toimetanud Ivo Volt, konsultandid Lea Pild ja Jaanus Sooväli. Tartu: Ilmamaa, 2025. 640 lk.

Loov mõte on ületanud ruumi ja aja ning kõik, mis on ajas ja ruumis. Ainult temas on elu olemus.

Andrei Belõi

1980. aastatel jõudis kirjanik ja kirjandusteadlane Viktor Jerofejev pigem emotsionaalse ja esseistliku kui rangelt teadusliku järelatuseni:

Haruldasest ja ümbritsevatele mõnevõrra kummalisena näivast kirjandusteaduslikust haigusest on kirklik vaimustus Andrei Belõi loominguga vastu viimastel aastatel väliskriitikas kujunenud olemise epideemiaks: “haigete” arv kasvab kiiresti, nad ühinevad erilistesse seltsidesse [---], korraldavad teadussümposioone, soodustavad raamatute tõlkimist, avaldavad kollektiivseid kogumikke ja monograafiaid. Belõi uurimise geograafia vastab juba täielikult tsiviliseeritud maailma kaardile (Jerofejev 1988: 482).

Kõige selle taustaks on huvitav paradoks: lääneriikides avastati Belõi alles pärast nende vene kirjanike põlvkonda 1920.–1930. aastatest, kes “olid ühel või teisel viisil kujunenud Belõi loominguga mõju all, võttes tema pärandi omaks või seda kriitiliselt ümber mõtestades” (samas).

Selle protsessi põhjuse sõnastas Jerofejev erakordselt kujundlikult, öeldes, et Lääs pöördus Belõi poole kirjanduse enda gravitatsiooniseaduste allumise tagajärjel. Teisisõnu, Belõi loominguga tegelik kaal vene kirjanduses osutus väga ja väga mõjukaks.

Andrei Belõi kriitiline pärand on hämmastavalt mitmekesine: ajaloikirjutaja ja poet, õpetlasest erudiit, kriitik ja filosoof, mitme proosateose autor, mis määrasid paljusi vene kirjanduse arengu 20. sajandi esimesel poolel. Peale ilukirjandusteoste kirjutas Belõi esseid ja traktaate kultuuriloo ning värsiõpetuse teemadel, kirjandus- ja filosoofilisi retsensioone, märkmeid muusika, lavastuste ja kunstnike kohta, memuaare ja nekrolooge, reisikirju ning eessõnu jm.

Erilist mainimist väärib ta vene avangardi rajajana. Belõi oli esimene, kes rääkis täpsuse vajalikkusest humanitaarteadustes, esimene, kes esitas idee loodus- ja humanitaarteaduste ühendamisest, ning esimene, kes pakkus välja vormi ja sisu eristamise — just tema on selle kontseptsiooni autor, millest sai vene formalismi keskne idee. Sisuliselt olidki vene sümbolistid vene formalistide eelkäijad ning Andrei Belõil oli siin peaaegu võtmeroll: talle omane väga suur huvi teoste vormi ja poeetika vastu, uute lähenemisviiside juurutamine sõnakunstis, uute meetodite rakendamine kirjandusteaduses ning tema panus poeetikasse kujundasid märkimisväärselt selle suuna arengut.

“Avatud Eesti raamatu” sarjas avaldatud mahukas artiklikogumik on Andrei Belõi tööde esimene süstematiseeritud väljaanne eesti keeles. Seejuures kinnitab Viktor Jerofejevi öeldut Belõi “ilmumise” kohta 1980. aastate lääne kirjandusteaduses ka aasta, mil üks eesti kirjandusteadlane pöördus esimest korda tõsiselt tema artiklite poole. Pean silmas 1986. aastal ilmunud huvitavat väljaannet — Jaan Unduski *Realismi mõiste ümber: F. Tuglase “realism” ja sajandivahetuse kultuur. (Valminud uurimuse esitrikk)* (vt Undusk 1986). Selles lühikeses ülevaates tsiteerib Jaan Undusk, uurides Friedebert Tuglase sügavat huvi sümbolistide otsingute ning üldse 19. ja 20. sajandi vahetuse vene kultuuri vastu, tema jälgedes Andrei Belõi töid. Bibliograafia osas on need märgitud originaalkeeles, kuid Belõi äsja eesti keeles ilmunud essee- raamat hõlbustab oluliselt avangardi ja vene formalismi praeguse uurija tööd.¹

---

¹Märgime möödaminnes, et teemat “Tuglas ja vene sümbolism” on ka kõnealuse tõlkeköite koostaja Lea Pild käsitlenud artiklis “Küsimus “vene mõjust” Friedebert Tuglase artiklis “Valeri Brjussov”” (vt Pild 2008).

Seejuures oli vene sümbolism Tuglase jaoks just kirjandusteooria koolkond. Ta kasutas sümbolistide ideid, sealhulgas Andrei Belõi kontseptsioone (eriti vormi- ja rütmiteooriat), eesti kirjanduse euroopalikuks moderniseerimiseks, mitte vene sümbolistliku traditsiooni kopeerimiseks. Rööpjooned Belõiga ilmnevad Tuglase püüdlustes eristada teose vormi ja sisu, ta rõhutas, et vorm ei ole sisu kest, vaid teksti iseseisev tähendustasand. Just Tuglas formaliseeris eesti kirjanduskriitika, hakates analüüsima kirjandustekste kompositsiooni, rütmi ja kujundistruktuuri tasanditel.

Mõtiskledes “sümbolismi” mõiste üle Tuglasel, nõustub Undusk Toomas Liivi järel, et tegu polnud sümbolismiga kitsas tähenduses, vaid “kosmilise — ja väga teoreetilise — sünteesi” tähenduses (Undusk 1986: 51). Just püüdlust sellise sünteesi poole leidis Undusk Tuglasel, tsiteerides Belõid: “[K]ogu (suur) kunst on sümbolistlik” (samas: 52). Vähemalt viis artiklit (“Krititsism ja sümbolism”, “Tähenduse emblemaatika: Sümbolismi teooria eeldused”, “Kunsti vormid”, “Kunsti tähendus”, “Sõnamaagia”) Belõi raamatust *Sümbolism* (1910), mida Undusk tsiteerib, on kaasatud ka Lea Pildi koostatud artiklivalimikku. Kokku sisaldab see 20 artiklit Belõi kahest kogumikust *Sümbolism* (1910) ja *Arabeskid* (1911).

Seda kogumikku käsitledes tuleb eelkõige märkida teoste valiku põhjalikkust ja täpsust — siin pole ei juhuslikke ega liigseid esseid. Koostaja ülesanne ei olnud mitte ainult säilitada nende algupärane järjestus, mis oli autori jaoks kahtlemata äärmiselt oluline. Esseede järjekord oli autori jaoks oluline, sest Belõi ei käsitanud neist igauhte lihtsalt raamatu peatükina — need moodustasid tervikliku süžee, mida tähelepanelik ja kogenud lugeja pidi märkama ning mõtestama. Ja Lea Pild loobki selle süžee, vastates seeläbi jaatavalt pidevalt üles kerkivale küsimusele: kas vene sümbolism on vaid kirjandus või on see midagi laiemat kui lihtsalt kirjandusvool?

Kogumikku võetud esseede teemad on sümbolistidele äärmiselt iseloomulikud, problematiseerides küsimust, milles Lea Pildi sõnul “on sümbolistliku meetodi metakirjeldusi” (lk 584), ning milline peaks olema kunstniku positsioon maailma või ühiskonna suhtes. Sümboli universaalsust ja selle seotust müüdiga rõhutasid nii Belõi vanemad sümbolismikaaslased kui ka ta ise. Näiteks vene sümbolistlik luuletaja Vjatšeslav Ivanov (1866–1949), kirjeldades artiklis “Lõbusast tööst ja targast tegemisest” (О веселом ремесле и умном делании; 1907) kunsti olukorda kaasajal, osutas sümbolistliku suundumuse liikumisele “lihtsuse” poole, mida ta määratles liikumisena “sümbolilt müüdile”. Ta kirjutas: “Kunst astub vastu rahva hingele. Sümbolist sünnib müüt. Sümbol

on rahva iidne vara. Vanast müüdist saab loomulikul moel uue müüdi suguvend” (Ivanov 2018: 163).

Belõi kaldus samuti arvama, et vanemad sümbolistid muutsid elu ja kunsti liiga keeruliseks ning nüüd hakkab sümbolism neid lihtsustama. Lea Pild selgitab järelsõnas (lk 587), tuginedes oma sümbolismialaste tööde poolest tuntud Aage A. Hansen-Löve uurimusele (Hansen-Löve 1998):

Belõi kirjandusliku positsiooni eripära seisneb selles, et juba esimestest teostest peale profaneeris ta kõrgeid ideid, kujutas neid oma sümfooniates, proosakatketes ja luuletustes groteskselt.

See määratlus tunnistab Belõi erilise positsiooni aktuaalsust ka tänapäeval — grotesk ongi sisuliselt lihtsustamine; grotesk on pealispindsem nähtus, sest seostub osalt šokikirjandusega, mis määrab üha sagedamini tänapäeva kirjanduse iseloomu.

Nimetagem koostaja järel need kogumiku artiklid, mis sisaldavad Belõi kõige väärtuslikumaid kontseptsioone. 22-aastase autori esimene esteetiline traktaat “Kunsti vormid” (1902) sündis suuresti Arthur Schopenhaueri lugemise mõjutustel. Sel ajal käsitas Belõi kunsti kui tunnetuse vormi, mis on suunatud ideaalis (kunsti kõrgeimas vormis — muusikas) maailma tahte puhtale kaemusele. Lea Pildi sõnul:

Artiklis “Kunsti vormid” näitab Belõi, et on omaks võtnud pea-aegu kõik Schopenhaueri järeldused, kuulutades muusika kõrgeimaks kunsti vormiks, mis põhineb ajalise kunstina liikumisel ja võimaldab vabaneda materiaalsest reaalsusest, samas kui skulptuur, arhitektuur ja maalikunst seda ei võimalda (lk 599).

Essee “Kunsti vormid” kinnitab orientatsiooni sõnakunstile vastukaaluks teistele kunstidele. Lea Pildi järgi oli Belõile tähtis,

et just poeesia seob skulptuuri, arhitektuuri ja maalikunsti muusikaga, seda enam et poeesiale [s.t sõnakunstile üldse], eriti selle põhivormile — draamale —, kuulub tuleviku kunstis ülimalt tähtis roll. Seejuures näeb Belõi dünaamikat ka kõikide kunstivormide vastassuhetes: “Seades kaunid kunstid täiuslikkuse järgi ritta, saame viis peamist vormi: arhitektuur, skulptuur, maalikunst, luule, muusika. Ükski kunstivorm pole täiesti eraldatud. Kõikidele vormidele omased elemendid on veidralt põimunud igas vormis. Kerkides esiplaanile, moodustavad nad justkui selle vormi keskmekme (lk 588).

Kaks aastat hiljem ilmunud artiklis “Sümbolism kui maailmakäsitlus” uuendas Belõi seda teesi, toetudes Schopenhauerile: “Kunst on geeniaalne tunnetus” (lk 563). Essees “Pühad värvid” (esmatrükk 1911) tugineb Belõi Lea Pildi sõnul

samuti kultuurinähtuste kirjeldamise dünaamilisele põhimõttele ja viib lugeja eshatoloogia, peatse maailmalõpu eelaimuse õhustikku. Artikkel on tihedalt seotud Belõi konstrueeritud individuaalse müüdiga endast ja oma lüürilisest kangelasest kui “prohvettist” ja “uuest Kristusest”, kes loob “ uut tegelikkust” (lk 589).

Äärmiselt ambitsioonika programmi esteetika ja poeetika arendamiseks täppisteadustena esitas Andrei Belõi essees “Lüürika ja eksperiment” (esmatrükk 1910). Ka samal aastal avaldatud artiklis “Kultuuri probleem” väitis ta, et õigus on “sümbolismi seadusandjatel [jutt käis eelkõige Nietzschest], kui nad väidavad, et kunsti viimne eesmärk on elu ümberkujundamine” (lk 20), sellal kui kultuuri viimne eesmärk on “inimkonna ümberkujundamine”.

Selle eesmärgi saavutamist, mida filoloog ja filosoof Vladimir Bibihhin määratles sümbolistliku kogukonna unistuseks muuta maailma-kultuuri kulgu (Bibihhin 1988: 508), nägi Andrei Belõi võimalikuna eluloo kaudu (*жизнестроение*): kunstniku loomulik ehk bioloogiline “mina” pidi tema kontseptsiooni järgi sulanduma loominguga sedavõrd täielikult, et kunstniku isiksuses muutuksid tegelikkus ja illusioon eristamatuks.

Tema otsingud sobitusid orgaaniliselt Vene ajaloo utoopilisse projekti, mis nägi ette kogu maailmakorra ümberloomist. Selle projekti teostumine oleks võimaldanud tühistada loodusseadused (näiteks surma, nagu sellest unistas vene religioosne mõtleja Nikolai Fjodorov (1829–1903)) ning ka ajaloo seaduspärasused.

Oma loometee algusest peale lõi Belõi järjekindlalt filosoofilis-esteetilisi ja kirjandusteoreetilisi teoseid, mis kutsuvad üles mõtestama sümbolismi kui kirjanduslikku liikumist analüütiliselt ja ennustama selle edasist arengut. Peamine, läbiv idee peaaegu kõigis vaadeldud artiklites on tema veendumus, et sümbolism kui kunstiline meetod vajab teaduslikku alust.

Belõi, kes tõlgendas vene sümbolismi arengut liikumisena kunsti, religiooni ja filosoofia kunstilise sünteesi poole, katsus aimata ja kirjeldada rajajooni, mis viiksid sellisele ühinemisele, pöördudes loomingulise arengu eri järkudes Schopenhaueri ontoloogia ja esteetika, Nietzsche üliinimese õpetuse, Heinrich Rickerti ja Hermann Coheni gnoseoloogia poole. Oma teooria paljudes aspektides olid sümbolistid üksmeel-

sed. Belõi maailmakäsitusel olid aga ka selgelt individuaalsed tunnused. Esiteks tajus Belõi kunstis toimuva protsesse rööbiti eri teadustes, sh loodusteadustes toimumaga, Ei ole juhus, et üks teadlane, üritades määratleda Belõi kohta teaduses, nimetab teda “20. sajandi slaavi Faustiks” (Kozlik 1981, I: 19).

See eripära tingis paljuski tema esseede stilistika, kus tema kunstilistele tekstidele omane metafoorika oli kõrvuti tehniliste, muusika, psühholoogia, füüsika, bioloogia, arhitektuuri ja paljude teiste kujundite ja mõistetega, mis pärinesid mittekunstilistest tekstidest (lk 528).

Artiklikogumik, mis peegeldab väga hästi “tiivulise esseistika ajasutut” (Elsworth 1983: 9), on välja antud soliidse teadusliku aparaadiga ning varustatud põhjaliku järelsõna ja kommentaaridega Lea Pildilt, kes on aastaid uurinud vene sümbolismi. Belõi on ajastu konteksti paigutatud kaalutletud, ja võib öelda, filigraanse täpsusega — näiteks on põhjalikult analüüsitud ka Vjatšeslav Ivanovi otsinguid, mis arenesid paljuski samas suunas, mille valis enda jaoks ka Belõi.

Eraldi väärib märkimist tõlkija Erle Nõmme suurepärane töö, milles avaldub täpselt nii Belõi mõttemaailm kui ka tema intonatsioon, sest isegi oma teadusartiklitesse tõi Belõi märkimisväärse annuse poeesiat.

Lea Pildi artikkel lõpeb samuti üsna ebatavalisel viisil, jättes eesti lugejale võimaluse tutvuda ja jälgida uut ajajärku Belõi elus — tema vaimustust antroposoofiast ning õpiaastaid Rudolf Steineri juures aastatel 1912–1916.

Lev Trotski artikkel, mis avaldati ajalehes *Pravda* 1. oktoobril 1922, sisaldab hävitavat hinnangut Belõi loomingule. Tolle kauge Nõukogude aja vaimus kuulutati talle välja omamoodi “surmaotsus”: “Belõi on surnu, ja mitte mingis vaimus ei tõuse ta üles” (Trotski 1923: 40).

Ajalugu otsustas siiski teisiti.

Irina Belobrovtseva

Kirjandus

- B i b l i h h i n 1988 = Владимир В. Библихин. Орфей безумного века: Андрей Белый на Западе. — Станислав С. Лесневский, Александр А. Михайлов (сост.). *Андрей Белый: Проблемы творчества. Статьи, воспоминания, публикации*. Москва: Советский писатель, с. 502–520
- E l s w o r t h, John D. 1983. *Andrey Bely: A Critical Study of the Novels*. Cambridge etc.: Cambridge University Press

- Hansen-Löve, Aage A. 1998. *Der russische Symbolismus: System und Entfaltung der poetischen Motive*. II Band: *Mythopoetischer Symbolismus. I. Kosmische Symbolik*. (Veröffentlichungen der Kommission für Literaturwissenschaft 19; Sitzungsberichte (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse), Bd. 663.) Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
- Jerofejev 1988 = Виктор Ерофеев. Споры об Андрее Белом: Обзор зарубежных исследований. — Станислав С. Лесневский, Александр А. Михайлов (сост.). *Андрей Белый: Проблемы творчества. Статьи, воспоминания, публикации*. Москва: Советский писатель, с. 482–501
- Ivanov 2018 = Вячеслав И. Иванов. *По звездам: Опыты философские, эстетические и критические. Статьи и афоризмы*. Кн. 1: *Тексты*. (Собрание сочинений, т. 1.) Отв. ред. Ксения А. Кумпан. Санкт-Петербург: Пушкинский Дом
- Kozlik, Frédéric C. 1981. *L'influence de l'anthroposophie sur l'œuvre d'Andrey Biélyj*. T. I. Frankfurt-am-Maine: R. G. Fischer
- Pild, Lea 2008. Küsimus “vene mõjust” Friedebert Tuglase artiklis “Valeri Brjussov”. — *Noor-Eesti kümme aastat: Esteetika ja tähendus. Methis: Studia Humaniora Estonica*, 1. kd, nr 1–2, lk 178–185, doi.org/10.7592/methis.v1i1-2.482
- Trotsky 1923 = Лев Троцкий. *Литература и революция*. Москва: Главполитпросвет; Красная Новь
- Undusk, Jaan 1986. *Realismi mõiste ümber: F. Tuglase “realism” ja sajan-divahetuse kultuur. (Valminud uurimuse eeltrükk)*. (Preprint (Keele ja Kirjanduse Instituut); KKI-46.) Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia

IRINA BELOBROVTSEVA (1946) on lõpetanud Tartu Ülikooli 1968. aastal vene filoloogina ning vene keele ja kirjanduse õpetajana, kandidaadikraad 1990 (Moskva Pedagoogiline Instituut), doktorikraad 1997 (Tartu Ülikool). Tallinna Ülikooli professor 1996–2019, juhtivteadur 2009–2012, vanemteadur 2014–2023, a-st 2019 emeritprofessor.

ABSTRACTS

AIN KAALEP. **Letters to Hella.** — Ain Kaalep 100

MIHÁLY VÁCI. **Poetry**

ANU NURK, SZILÁRD TIBOR TÓTH. **On an attempt to rehabilitate the cancelled poet Mihály Váci or how the Hungarian Vladimir Beekman reached the Estonian reader through Narva**

REIN TAAGEPERA. **The reaches of writing systems during 5000 years**

Historic civilizations may be characterized by four partly measurable markers: religion, writing system, language and empires. The reaches of writing systems offer some comparative measure of how joint or divided humankind has been in its means to communicate. Eight systems have served at least 7% of humankind over several centuries. Egyptian, cuneiform, Aramaic and Greek have faded. Latin script is presently the prime one for 40% of humankind. The Chinese (17%) is receding, as China's population is stalling. Going strong is the Arabic (11%) script. Of the Indic scripts (25%), the major one serves 10%. The first coherent writing systems tended to emerge from the needs of the first empires. The Aramaic script seems underestimated in many world histories. The European civilizations form a unique chain of converging and diverging strands, where religions, scripts and languages form bridges and breaches. (Auth.)

JÜRI TOOMEPUU. From Zeno's tortoise to Feynman's electron: How physicists and philosophers have tried to tame the mathematical ∞ monster infinity ∞

Infinity has fascinated and troubled thinkers for millennia. From Zeno's paradoxes, which demonstrated the counterintuitive nature of continuous motion and necessitated the invention of calculus, through Cantor's hierarchy of different infinities, to the problematic infinities in classical electron theory, the article traces how mathematics and physics have grappled with the concept. In physics, infinities typically signal the breakdown of a theory rather than a feature of reality. The author shows how renormalization in quantum electrodynamics, the finite age and size of the observable universe, and the evaporation of black holes all point to a finite cosmos. Infinity emerges as a powerful mathematical tool and a limit of human understanding rather than an actual property of the physical world. The article concludes that confronting infinity forces science to acknowledge the boundaries of its own models — and perhaps reveals more about the nature of human cognition than about the universe itself. (Auth.)

ERKKI LUUK. Hierarchical syntax: A cross-species perspective

Syntax is defined as the rule-governed combination of units in signification and communication, with a minimal cross-species typology proposed: S0 (combination of meaningless units into meaningful ones) and S1 (combination of meaningful units into meaningful ones). Hierarchicality — operationalized through containment, government, and dependency — is identified as syntax's evolutionarily most informative property, motivating a research goal of developing a parsimonious yet sufficiently informative cross-species syntactic typology.

Since direct evidence of syntax is unavailable for extinct species, symbolism serves as its key archaeological proxy, given that the two have co-evolved. However, as the arbi-

trary form–meaning relation definitive of symbols is irrecoverably lost in prehistoric artefacts, indirect criteria such as abstract reference (e.g. therianthropic figures) and musical instruments, implying symbolism, must serve as its proxies. In less clear-cut cases, distinguishing symbolic from purely functional or indexical marks — engravings, pigment use, cupules, shaped objects — remains difficult and often inconclusive. Inferred watercraft manufacture and navigation, implying symbolism via (proto)language, sits between these on the reliability scale.

A survey of the evidence suggests that hierarchical syntax has emerged independently for multiple times across lineages (and may also have been lost without leaving recoverable traces). Crucially, the absence of syntax in a species' natural communication system does not entail the absence of the requisite cognitive capacities: artificial language experiments show that dolphins, bonobos, and parrots can acquire S1-level syntax. Several open questions remain, including the precise emergence point of hierarchical syntax in the Homo lineage and the relationship between syntactic and conceptual hierarchies. (Auth.)

LAURI PILTER. **Nine stories**

ILMAR ANVELT, PILVI RAJAMÄE. **“As the poem is transparent glass”: On Reet Sool’s life and poetry**

Reet Sool (1951–2021) was a poet with a rare talent of writing poetry in two languages — Estonian and English. She was born in the Estonian coastal resort of Pärnu and loved this town throughout her life. After completing her studies of English at the University of Tartu, she defended a candidate’s dissertation, nowadays equalled to PhD, at the University of Moscow. Her thesis concerned satirical tendencies in American novels of the 1960s–1970s, particularly in the works of Joseph Heller and Kurt Vonnegut. She worked at the Depart-

ment of English at the University of Tartu, teaching mainly American and Irish literature.

Reet Sool made her debut as a poet in the Estonian literary journal *Looming* in 1982. It is noteworthy that this small selection of verses already included a poem with parallel texts in Estonian and English, which, as characteristic of her later bilingual poems, were not direct translations from one language to another but different poems on the same theme rather.

Reet published three collections of poetry — *Jahe kuu* (*The Cool Moon*, 1997), *Murdub äär: River Runs* (2001) and *Õrn Morpheus: Tender Morpheus* (2007). While the first collection is entirely in Estonian, the second contains some poems in English and, in the third, the English poems comprise more than a half. Her poems may be grouped around several themes, the first of them being the trauma of World War II and the loss of Estonia's independence. Many other poems depict her own invincible love and the tragic loss of it. Her love poems often include allegoric hints at ancient mythology. Her minimalist formal experiments seem to have been influenced by the American poet Ezra Pound. As an example of Reet's bilingual poetry, the full text of the poem "Moon, Silver or Sickle" is presented.

The article also provides an overview of the reception of Reet Sool's poetry collections by critics who have found, for example, similarities with the American poets Marianne Moore and Elizabeth Bishop.

Reet published several articles of literary scholarship in the collections of the University of Tartu. Among these, the articles on the Estonian poet Henrik Visnapuu who spent the last years of his life in emigration in the United States deserve special attention. Reet also translated some of Visnapuu's poems into English, the article includes an excerpt from the poetry cycle "Mare Balticum" in her translation.

The article ends with one of Reet's most beautiful poems in English, "Belfast — light purple". (Auths.)

AMAR ANNUS. Chess and mentalistic cognitive ability

Classical chess is a closed, non random system governed by fixed rules, making it an exemplary domain for studying mechanistic cognition. Drawing on the diametric mind model — which posits a fundamental opposition between mechanistic and mentalistic cognitive domains — this article examines the extent to which success in chess depends not only on algorithmic reasoning but also on mentalistic abilities such as psychological insight, self understanding, and social navigation. While modern artificial intelligence demonstrates that chess can be mastered through purely mechanistic computation, human chess competition reveals additional cognitive demands that machines do not face. Through historical and biographical analysis, the article compares two leading Estonian chess players of the twentieth century, Ilmar Raud and Paul Keres, both mathematically trained and highly gifted, yet differing markedly in their mentalistic capacities. Raud's pronounced autistic traits, rigidity, and poor self understanding contributed to maladaptive life decisions and a tragic death in emigration, whereas Keres's more balanced cognitive profile combining strong mechanistic ability with a "dash of mentalism" enabled sustained elite performance despite severe political constraints. The comparison is extended to interactions with contemporaries such as Mikhail Botvinnik and Robert Fischer, illustrating how psychological insight and political navigation can become decisive when mechanistic abilities are evenly matched. The article concludes that while mechanistic cognition is the foundation of chess expertise, mentalistic intelligence increasingly determines success in highly competitive, socially complex environments. (Auth.)

Review

LEO LUKS. **Mr Existence**

Rüdiger Safranski. Meister Saksamaalt: Heidegger ja tema aeg. [Ein Meister aus Deutschland: Heidegger und seine Zeit.] Transl. Andres Luure. Tallinn: Postimees Publishers, 2024. 453 pp.

Peter Trawny. Heideggeri-fragmendid: Filosoofiline biograafia. [Heidegger Fragmente: Eine philosophische Biographie.] Transl. Ahto Lobjakas Tallinn: Postimees Publishers, 2024. 296 pp.

IRINA BELOBROVTSEVA. **A book on the era of “winged essays”**

Andrei Belõi. Sümbolism kui maailmakäsitlus: Valik artikleid. [Symbolism as Treatment of the World: A Selection of Articles.] (Avatud Eesti raamat.) Compiled by Lea Pild, transl. Erle Nõmm, ed. Leino Pahtma, bilingual quotations ed. Ivo Volt, consultants Lea Pild and Jaanus Sooväli. Tartu: Ilmamaa, 2025. 640 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXXXIII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

AMAR ANNUS PhD (1974), associate professor of Near Eastern religions at the University of Tartu

ILMAR ANVELT MA (1949), English philologist and translator

IRINA BELOBROVTSEVA PhD (1946), Russian philologist, professor emerita of Tallinn University

AIN KAALEP (1926–2020), editor-in-chief of *Akadeemia* in 1989–2001

LEO LUKS PhD (1976), philosopher, associate professor at the Institute of Economy and Social Sciences at the Estonian University of Life Sciences, research fellow at the School of Humanities at Tallinn University

ERKKI LUUK PhD (1971), linguist, writer and artist

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

ANU NURK MA (1961), linguist at Palumbus Ltd

LAURI PILTER PhD (1971), writer, translator and literary scholar

PILVI RAJAMÄE PhD (1960), lecturer in British literature at the Department of English Studies, University of Tartu

REIN TAAGEPERA PhD (1933), professor emeritus of political science at the University of Tartu and the University of California, Irvine

JÜRI TOOMEPUU MA (1930), politician and journalist

SZILÁRD TIBOR TÓTH PhD (1970), junior lecturer of Estonian at Narva College of the University of Tartu

MIHÁLY VÁCI (1924–1970), Hungarian poet and writer

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXXXIII

9. detsember 1951 [jätk].

Vene kalmistul on rinnakõrguselt murdunud bojaari Pavel Jazõkovi³¹⁸⁹ puhkepaiga nurgas kasvav hiiglaslik nulg. Nüüd lebab ta kogu oma pikkuses maas, ulatudes üle mitme kalmu kuni Jakov Šamajevi³¹⁹⁰ kalmusambani. Tüve pikkus on 30 sammu. Langemisel on nulg paisanud aluskivilt risti, mis jäänud aga täiesti terveks.

Teine nulg on murdunud Vladislav Bulgarini³¹⁹¹ matusepaigal. Nulu pikkus on 20 sammu.

Seest on mõlemad puud pehkinud.

Maarja ja Jaani uuel kalmistul maru hävitusjälgi ei leidu. Seal on puud kõik nooremad... Pole hävitusjälgi ka Tallinna maantee äärsel Peetri kalmistul.

Karl August Hermannini rüüstatud monumendi ette on uuel Jaani kalmistul pandud värskeid kuuseoksi.

Maarja kalmistu kantselai ees kõrgub nulupropside riit. Neist on huvitatud Heakorra Kontor...

Õhus kisavad maruga võideldes hakid...

Detsember. "Meditsinski Rabotnik"³¹⁹² toob teate, et Leningradis on äkiliselt surnud meditsiiniliste [teaduste] doktor prof. Ša-

---

³¹⁸⁹Tartu kalmistute kaardirakenduses leidub ainult Olga Jazõkova haud (srn 5. (ukj 18.) II 1912) koodiga RAD:V13:201, kuigi samal hauakivil on ka bojaar Pavel Jazõkovi andmed (30. XI (ukj 11. XII) 1796 – 31. XII 1862 (ukj 12. I 1863)).

³¹⁹⁰Võimalik, et Jakov Mihhaili p Šamajev (srn 24. (vkj 12.) XII 1838), kes oli 18. sajandi teisel poolel Tartu III Gildi kaupmees ning tekstiilkauba hulgimüüja ja kellele kuulusid majad Suurturu ja Söögituru nurgal. Jakov Šamajevi haud puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

³¹⁹¹Vladislav Bulgarin (24. III (ukj 5. IV) 1834 – 10. IV (vkj 30. III) 1894 Peterburi) lõpetas Peterburi Ülikooli 1854. aastal. Teenis sõjaministri kantsleis Peterburis; kirjanik Faddei Bulgarini (1789–1859) poeg.

³¹⁹²“Meditsinski Rabotnik” 14, nr. 93 (1009) — 5. dets. — lk. 4, (1951).” *Herbert Normanni märkus.*

varš Galustjan, akad. I. P. Pavlovi nimelise I Leningradi Meditsiinilise Instituudi dekaan ja histoloogia ja embrüoloogia kateedri juhataja.

Lõpetanud 1929. a. I Leningradi Meditsiinilise Instituudi (Galustjan on sündinud 1901), teeb ta 25 a. vältel läbi pika tee laboratooriumi teenijast kuni professorini-kateedrijuhatajani. 1938 tuleb ta I Leningradi Meditsiinilise Instituudi histoloogia ja embrüoloogia kateedri dotsendiks, teotseb 1941 ja 1942 kateedri juhataja kohustetäitjana ja 1943 ning 1944 instituudi Kislovodski filiaali direktori ja histoloogia-embrüoloogia kateedri juhatajana. 1945 kinnitatakse Galustjan instituudi dekaaniks. Nõukogude eesrindliku teaduse konverentsi puhul Tartus esineb Šavarš Galustjan arstiteaduskonna plenaaristungil 3. dets. 1949 ettekandega "Kinost kui teaduslikust uurimismeetodist".³¹⁹³

Kadunu surmapäeva ja -põhjust leht ei maini...

24. detsember. Jõuluõhtu. Tähtvere linnaosas valitseb pilkane piimedus. Elekter on järjekordselt pikkadeks tundideks välja lülitatud. Töötajate nöökimiseks on päev väga kohane.

Väikesel kuusel põlevad arglikult küünlad. Neid on kokku — 5. Eetrist kostavad meisterlikus esitises lapsepõlvest kalliks saanud klassikalised viisid. Mängib nähtamatu kauge kvartett. Vasutu tahtmist niiskuvad tuimunud silmad...

*

Peetri kirikus on rahvast tulvil. Väljas ootab loendamatu inimhulk järgmist teenistust.

Läbi tänavate ruttavad kuuskedega kaenlas noored ja vanad. Nad teevad seda kartmatult, avalikult...

Maarja kalmistu on süüdatud küünalde meri.

---

³¹⁹³Vt *Akadeemia* 2022, nr 8, lk 1529; nr 9, lk 1718.

1952

Üksainus lugu, viimane, veel jäänud,
ja minu ajaraamat valmis on... (Pimen)

A. Puškin: "Boris Godunov."

Wem hell und warm der Kindheit Sonne schien,
Dem strahlt ihr Licht noch in des Alters Tagen,
Und wird es kalt und dunkel auch um ihn,
Das schöne Einst hilft ihm das Jetzt ertragen.

Otto v. Grünewaldt: "Widmung".

("Kindheitsparadies und Domschule".)³¹⁹⁴

---

³¹⁹⁴"Kel lapsena olnd päike hele, kuum, / sel valguskiir veel vanu päevi paitab, / kui jääb ka pimedaks ta ümber ruum, / too kaunis Siis tal Praegut kanda aitab" (tlk Toomas Kiho). Stroof Otto von Grünewaldti pühendusest teoses *Lapsepõlveparadiis ja Toomkool* (Kindheitsparadies und Domschule; Reval: F. Wassermann, 1928, lk 3). — *Otto Moritz von Grünewaldt* (16. (vkj 4.) XII 1860 Peterburi — 20. VI 1936 Haapsalu) elas lapsepõlves Peterburis ja seejärel sugulaste juures Eesti mõisates ja vanemate juures Peterburis, alg- ja põhihariduse sai koduõppes Seljaküla mõisas, õppis seejärel Tallinna Rüütli- ja Toomkoolis 1876–1881, Tartu Ülikoolis majandusteadust 1881–1883 ja õigusteadust 1883–1886, õigusteaduste kandidaat 1888, korp! Estonia liige. Sõjaväeteenistuses Grodno ihukaardiväe husaaripolgus Varsavis, põllumees Pilar von Pilchau'le kuuluvas Audru mõisas, Väät-sa mõisa rentnik 1891–1902, oma isa Aa mõisa rentnik 1902–1908 ja omanik 1908–1919, Aa mõisasüdame omanik 1922–1926, seejärel kirjanik Haapsalus, kus kirjutas kaks mälestusteraamatut ja tõlkis vene keelest saksa keelde ilukirjandust. Eesti keeles on ilmunud tema

1. jaanuar 1952. Kuhjunud puuvilla tupsutitena jooksevad edelast kirdesse rebestunud hallid pilved. Nende vahele tekib pidevalt helendeid, eriskummalise, muutuva kujuga. See laieneb kord, kord aheneb ja kaob siis samas, et teisel moodustuda uuesti. Pilvede järel aga kihutab tuul, kihutab üle nulgude mustjate koonuste, läbi lehtpuude alasti võrestiku.

On uue aasta esimene päev. Jaani vanale kalmistule on tekkinud värskeid raudaedade virne. Neid ihkab "Glavutillsörjo"³¹⁹⁵ Tartu kontori ladu. Ühes virnas ootab oma tundi ka prof. Adolph Wachsmuthi matusepaiga purustatud aed.

Johan[n] Thörneri malmne rist, mis veel hiljuti lebas ümber-tõugatuna tema kalmul, on jäljetult kadunud.

Tartu Tuletõrje matusepaigal on maha saagitud jäme jalakas. Kivipostide vahelt puudub tarakett.

Vasktahvlid on ristidel järjest hõrenemas.

Prof. Joh[ann] Martin Christian Bartelsi ja prof. Joh[ann] Jakob [Jacob] Friedrich Parroti ristidel haigutavad vaid veel tahvlite roostetavad piirjooned.

Friedrich Robert Faehlmanni ristilt on viidud tema noorema poja Robert Friedrich Augusti³¹⁹⁶ tahvel.

Üliõpilasaeg: Mälestused Toomas Hiio tõlkes ja järelsõnaga (Tallinn: Perioodika, 2000; Loomingu Raamatukogu 5/6).

³¹⁹⁵"Glavutillsörjo — Utiiltoormaterjali Peavalitsus. Utiilained — tarvitamiskõlvulised jäänud." *Herbert Normanni märkus.*

³¹⁹⁶Robert Friedrich August Faehlmann (Fählmann; 3. III (vkj 19. II) 1837 – 18. (vkj 6.) IV 1864 Tartu) õppis aastail 1856–1861 Tartu Ülikoolis füüsikat ja arstiteadust. Eestimaa kubermanguvalitsuses lauaülem abi ja seejärel rendipõllumees. Päevikus nimetatud põhjusel ei leidu tema nime Tartu kalmistute kaardirakenduses; platsi kood on RAD:P22:41.

Dr. Emil Sachsendali³¹⁹⁷ vaskset tahvlit pole suudetud ristilt kangutada. See püsib kõverana oma kohal.

Prof. Martin Styxi kalmul puudub risti jalamile najatatud ainulaadne püstine plaat. Ära viidud on isegi roostene plekklehtine pärg.

Carl Kleini³¹⁹⁸ kabeli läheduses — üle tee — lebab samblasse kasvanud massiivne kalmuplaat. Kilbikujulisesse orva on raiutud reljeefne karikas selle ümber keerdunud ussiga. Küllap puhkab plaadi all mõni arst või rohuteadlane.

Sammalt on kivit raske kõrvaldada. Tuleb nähtavale vaevalt veel loetav nimi: Wilhelm Adolph Gottfried Tubenthal. Kadunu on sündinud 25. veebr. 1831 (?), surn. 22. juulil 1862.³¹⁹⁹

Plaadi kõrval sammaldub kivitumb. Selle taga kõrgub puredal alusel marmorne hall rist. Rõhtharul on reljeefne kiri: Dr. Ernst Krupp — muud midagi. Ainult siledaks tahutud aluse esiküljele on paigutatud mustades kõrgendtähtedes sõnad:

Wenn Liebe könnte Wunder tun,

Mit Tränen Tote wecken.

---

³¹⁹⁷Christian *Emil* Sachsendahl (Sachssendahl; Sachsendal; 11. XI (vkj 30. X) 1814 Võru — 5. X (vkj 21. IX) 1856 Tartu) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1835–1841, 2. järgu arst 1843, korp! Livonia liige. Arst Tartus 1843–1856, riigimõisate Tartu ringkonnavalituse arst 1856; Õpetatud Eesti Seltsi sekretär 1843–1856, Soome Kirjanduse Seltsi kirjavahetajaliige 1846; numismaatik; titulaarnõunik. Tartu kalmistute kaardirakenduses nime all Christian Sachsen-dahl (RAD:P43:59).

³¹⁹⁸Alexander *Carl* (Karl) Heinrich Klein (14. (vkj 2.) IX 1800 Kärvete mõis Järvamaal – 16. (vkj 4.) VII 1837 Tartu) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1820–1823 ja õigusteaduskonnas 1823–1824, korp! Estonia asutajaliige. Advokaat Tartus. Kabel Tartu vanal Jaani kalmistul on koodiga RAD:P231:79.

³¹⁹⁹*Wilhelm* Adolph (Adolf) Gottfried Tubenthal (9. III (vkj 25. II) 1831 Staraja Russa – 3. VIII (vkj 22. VII) 1862 Tartu) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1849–1852, omandas arsti kutse 1858. Tartu politseivalitsuse kantseleiametnik, a-st 1860 kreisiarst Vesjegonskis Tveri kubermangus. Tema haud puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

Dann würde Dich nicht heute hier
Die kalte Erde decken.³²⁰⁰

Ernst Krupp, sünd. 11. jaan. [ukj 23. I] 1874 Tallinnas, õppis Tartu Ülikoolis 1896–1904 arstiteadust ja teotses seejärel 1904–1907 kihelkonnaarstina Kambjas ja 1907–1912 kreisiarstina Ostrovis Pihkva kubermangus. Suri Ostrovis 1. juunil [ukj 14. VI] 1912 veremürgistusse.³²⁰¹

Vene kalmistul on murdunud nulg Vladislav Bulgarini kalmult juba kõrvaldatud. Lisaks on samas maha võetud kaks elujõulist naabernulgu.

Pavel Jazõkovi matusepaigal reedab ainult veel madal känd seal hiljuti kõrgunud hiiglasest nulu asukohta.

Maria ja Ljuša Viskovatovite³²⁰² puhkepaik on enela liigsest oksastikust puhastatud ja korrastatud.

Aleksei Solovjevi³²⁰³ ristilt on viidud vaskraamis näopilt.

Hallid rebestunud pilved jätkavad rutates oma jooksu, ikka endiselt edelast kirdesse. Nende järel kihutab tuul, tuule kannul sibavad mõtted.

Meenub Sofja Kovalevskaja,³²⁰⁴ Stokholmi ülikooli kõrgema matemaatika professor. Kord viibis ta uue aasta päeval³²⁰⁵ oma

---

³²⁰⁰“Kui armupisar imet teeks, / võiks koolnuid äratada. / Ei lamaks sa siis täna siin, / All külma mullast rada” (tlk Toomas Kiho). Laialt levinud hauakiri, millest on ka veidi erinevaid versioone.

³²⁰¹Tema haud puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

³²⁰²Isikuandmed teadmata. Nende hauad puuduvad Tartu kalmistute kaardirakendusest.

³²⁰³Isikuandmed teadmata. Tema haud puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

³²⁰⁴Sofja Kovalevskaja (Sophie Kowalevski/Kowalevsky; Sonja K.; 15. I (vkj 3. I) 1850 Moskva – 10. II (vkj 29. I) 1891 Stockholm) õppis Heidelbergi Ülikoolis ja seejärel eraõppejõu käe all, filosoofiadoktor matemaatikas 1874 (Göttingeni Ülikool), Peterburi Teaduste Akadeemia füüsika-matemaatika osakonna väliskorrespondentliige 1889. Stockholmi Ülikooli matemaatikakateedri professor a-st 1884.

³²⁰⁵S.o 1. jaanuaril.

sõbra Maksim Kovalevskiga³²⁰⁶ Genua uhkel marmorkalmistul. Äkki süngistus ta ja hüüdis eelaimdusest haaratuna: "Üks meist ei ela seda aastat üle, sest viibisime uuel aastal surnuaial." Ta surigi samal aastal. . .

Kalmistul liigub arvukalt inimesi. Kas nad tõesti on alustanud kõik oma viimast eluaastat seepärast, et tulid uuel aastal kalmistule?

Mõtted töötavad, hall päev aga veereb, uus aasta sammub hallina tulevikku. . .

2. jaanuar. Helistab A. Tilga. Uuel aastal käinud vanal Jaani kalmistul keegi Haridusministeeriumi esindaja ja otsinud Otto Villem Masingi matusepaika. Seletanud, et temale on tehtud ülesandeks lasta matusepaik korrastada.

Liig hilja! Masing-Ehlertzi kabeli³²⁰⁷ kohal mustab vaid veel rüüstatud hauakamber, mida katab telliskivirusu. . .

3. jaanuar. Linna Kliiniline Haigla. Eesruumi tungib joobnud venelane ja nõuab kokkusaamist oma naisega, kes viibib haiglas ravil.

Sissetungijale seletatakse, et väljaspool külastuspäevi kokkusaamist haigeiga ei ole.

See ajab venelase marru. Tugeva rusikalöögiga purustab ta sisetelefoni lülitusseadme, söimab eestlasi venevaenulisteks ja hakkab hoope jagama teda rahustama ilmunud valvearstile ja sellele appi rutanud sanitarile.

Väljakutsutud miilits ei rutta ilmunisega.

---

³²⁰⁶1880. aastate lõpul said Sofja Kovalevskaja ja tema surnud mehe sugulane, jurist ja sotsioloog Maksim Kovalevski (1851–1916) lähedasteks sõpradeks. Ühe versioonina on kirjeldatud, et nad kohtusid 1888. aastal Stockholmis, kuhu Maksim Kovalevski oli kutsutud üliõpilastele loenguid pidama. Seal nad tutvusid ja armusid. Pärast 1890. aasta ühist reisi Rivierrasse läksid nad mõneks ajaks lahku, määraates abielumise ajaks 1891. aasta suve. Uue aasta võtsid nad vastu Genuas, poolteist kuud hiljem suri Sofja kopsupõletikku. Vt Maksim Kovalevski kohta nt ru. wikipedia.org/wiki/Ковалевский,_Максим_Максимович.

³²⁰⁷Vt *Akadeemia* 2020, nr 11, lk 2095, märkus 1458.

Vahepeal lahkub märatseja haiglast. Temale järgib otsustus-kindlalt dr. Päi, kohtab tänaval tuttavat militsionääri ja palub seda joobnult pass võtta, mis samas ka toimub.

Viimaks ilmub ka väljakutsutud militsionäär ja avaldab paha-meelt, et märatsejat pole kinni peetud... Miilitsaülemale tehakse kirjalik ettekanne.

Telefon parandatakse alles teisel päeval, kuna ei leidu kohe vastavat oskustöölist...

4. jaanuar. Tartus ei ole insuliini. Haiglasse on toodud juba kaks *coma diabeticum*'i juhtu.³²⁰⁸ Neile süstitakse insuliini viimased varud. Kui peaks veel *coma*-haigeid toodama, jäävad need abistamata.

Koostatakse alarmeeriv telefonogramm tervishoiuosakonna juhatajale ja tervishoiuministrile, viimasele saadetakse lisaks veel kiirtelegramm. Ühtlasi informeeritakse telefoni teel partei linna-komitee sekretär[i] P. Kozlov[i]³²⁰⁹ tekkinud olukorrast seletuse-

---

³²⁰⁸“Coma diabeticum — suhkurtõve lõppseisundina esinev teadvusetus, mida ei suuda katkestada ka kõige tugevamad välised ärritused. Suhkurtõbi ehk diabeet — süsivesikute-ainevahetuse haigus, mille puhul organismis moodustub viinamarjasuhkrut rohkem kui normaalselt, nii et veresuhkru hulk on suurem normist ning suhkur siirdub ka uriini. Põhjuseks on kõhunäärmes esinevate eriliste saarekeste hävimine mingi haigusliku protsessi tagajärjel. Kooma puhul on suhkrut hulk veres ja uriinis eriti kõrge, suust tuleb atsetooni (dimetüülketooni), puuvilja meenutavat lõhna, pulss on väike ja kiire, vererõhk madal. Seisund lõpeb surmaga. Suured insuliinidosisid võivad haiget teatud juhtudel päästa.” *Herbert Normanni märkus.*

³²⁰⁹Pavel Kozlov (12. VIII 1919 Rõbalov Kust Tšembari kreisis Pensa kubermangus (hiljem Agronomitšeski küla Svištšjovka rajoonis Pensa oblastis) – ?) õppis M. Frunze nimelise tehase nr 50 juures tegutsenud Pensa Mehaanikatehnikumi peenmehaanika osakonnas 1935–1939, mille lõpetas. Tehnik-konstruktor, seejärel tsehhi meister A. Maslennikovi nimelises tehases nr 42 Kuibõševis 1939–1940; mobiliseerituna 1. Saraatovi Punalipulise Tankivägede Kooli kursant 1940–1942, õppe-rühma komandör 194. tankivägede väljaõppebrigaadis Gorkis 1942–1943, 6. üksiku kaardiväe rasketankiväe tagavarapolgu roodukomandör Gorkis 1943, 47. kaardiväe tankipolgu roodukomandör Voroneži rindel 1943, sai juulis Belgorodi juures kergelt haavata, Punaarmee

ga, et insuliini puudumine ähvardab surmaga kõiki raskemaid diabeetikuid...³²¹⁰

Teistest ravimitest on Tartus juba pikemat aega defitsiitsed *natrium salicylicum*,³²¹¹ broom ja diuretiin...³²¹²

5. jaanuar. Uskumata sündmus: prof. Rudolf Bernakoff — Tartu Riiklikust Ülikoolist õppetegevuseks kõlbmatuna eemaldatud õppejõud — viibib praegu Teaduste Akadeemia kutsel Tallinnas, kus eksamineerib günekoloogias ja sünnitusabis aspirante, sest akadeemial pole ühtegi doktori- või isegi kandidaadikraadiga günekoologi...

---

juhtivkoosseisu täienduskursuste kursant 2. Rostovi Suurtükiväekoolis Gluhhovi linnas Sumõ oblastis Ukrainas 1944, 5. tankivägede tagavarapolgu liikursuurtükipatarei komandör Sverdlovskis 1944, liikursuurtükipatarei komandör 1207. liikursuurtükiväepolgus 2. Valgevene rindel 1944–1945, sai Ida-Preisimaal 1945. aasta algul raskesti haavata, 1896. evakuatsioonihospitalis Guss-Hrustalnõi linnas Vladimiri oblastis 1945, demobiliseeriti 1945. aasta novembris sõjainvaliidina; direktori asetäitja poliitalal Kuibõševi Tööstustehnikumis 1946–1947, masina-traktorijaama “Revolutsioonilaine” (Волна Революции) direktori asetäitja poliitalal Koldõbani rajoonis Kuibõševi oblastis 1947–1948, ÜK(b)P Koldõbani rajoonikomitee sekretär kaadrite alal 1948–1949, 3. sekretär 1949 ja 2. sekretär 1950, ÜK(b)P Pohvistnevo rajoonikomitee 2. sekretär tööstuse alal Kuibõševi oblastis 1950; komandeeriti EK(b)P KK käsutusse, EK(b)P Tartu linnakomitee 2. sekretär 1950. aasta detsembrist kuni 1952. aasta veebruarini, vabastati ametist nii väga negatiivsete isikuomaduste, tööga toimetulematuse jm tõttu; Rannu masina-traktorijaama poliitosakonna ülem 1952–1954, kus tema tegevusega samuti kaasnes ohtrasti skandaale, EK(b)P KK büroo otsusega 26. detsembrist 1953 lubati tal lahkuda Kuibõševi oblastisse, edasine saatus teadmata; ÜLKNÜ liige 1935, ÜK(b)P liige 1941; Isamaasõja 2. järgu orden 1945.

³²¹⁰“Diabeetik — suhkrutõbe põdev haige.” *Herbert Normanni märkus.*

³²¹¹S.t naatriumsalitsülaad, ka jooksvapulber, luuvalupulber, soontejooksva pulber.

³²¹²“Diuretiin — uriininõristust edendav vahend.” *Herbert Normanni märkus.*

Ei ole seda ka Tartu Riiklikul Ülikoolil. Tuli üles otsida Rudolf Bernakoff — ainuke doktorikraadiga professor-günekoloog kogu Eestis...

Kutse Tallinna sõita esitati prof. Bernakoffile telefoni teel. Ta tänanud usalduse eest, tähendanud aga temale omase huumoriga, et väikesepalgalise arstina saab järgida kutsele vaid siis, kui sõiduga seotud kulud temale kõik tasutakse.

Sellega oldud otsekohe nõus...

7. jaanuar. Komisjoni aruanne Tartu linna vastutavate töötajate ja rahvasaadikute arstliku läbivaatamise kohta, mille järgi 160 vastutavast töötajast ja rahvasaadikust on käinud läbivaatusel vaid 40, neistki 25 jätnud analüüside tulemused toomata, on dr. Muraševi poolt saadetud tagasi. Aruandel on 4. jaanuariga dateeritud resolutsioon, mille kohaselt täitevkomitee esimehe korraldusel läbivaatusel seni mitte käinud vastutavad töötajad ja rahvasaadikud tulevad veelkord kutsuda komisjoni...

8. jaanuar. Kuulajad Õpetaja tänava auditooriumis³²¹³ ootavad lektorit. Kõigil on paberipoognad ees ja sulepead või pliatsid kirjutamisvalmid. Peab toimuma järjekordne loeng iseseisvalt marksismi-leninismi õppijaile teemal "Bolševike partei organisatsioonilised alused. V. I. Lenini teos "Üks samm edasi, kaks sammu tagasi"".

Seal ilmub ka lektor — "Lehvitamise Ühingu"³²¹⁴ tegevliige E. Mattisen,³²¹⁵ pikk noormees üle kiiru kammitud lokis juustega, ja alustab ettekannet. Kuid ta ei suuda oma kuulajaid paeluda

---

³²¹³S.t Õpetaja tn 12.

³²¹⁴S.t Eesti NSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu.

³²¹⁵Edgar Mattisen (11. VI 1921 Viidike küla Vesneri vallas – 10. IX 2002 Tallinn) õppis Tartu Tööstuskooli metallitöö osakonnas 1936–21. VI 1940, omandades lukksepa ja treiali eriala; ÜK(b)P KK Kõrgema Parteikooli propagandaosakonnas Moskvast 1946–1949, lõpetades selle; oli 1946. a augustis immatrikuleeritud Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskonna eksternatuuri, kuid ei teinud õppetööd ja kustutati nimekirjast; oli kaugõppeaspirantuuris A. Herzeni nimelise Riikliku Pedagoogilise Instituudi ÜK(b)P ajaloo kateedri juures Leningradis 1950–1952; õppis NLKP KK ja Ühiskonnateaduste Akadeemia NLKP ajaloo kateed-

ri dissertantide kursustel (aspirantuuris) 1955, omandas samas ajaloo-kandidaadi kraadi 1955 (kinnitati 1956), Eesti Põllumajanduse Akadeemia doktorantuuris 1962–1964. Riigi Sadamatehaste lukksepp Tallinnas 1940, Raudtee Peatehaste (1940. a augustist M. Kalinini nimeline Raudteehas) vaguniremonditöökoja lukksepp Tallinnas 1940–1941 (sh tehase komsomolialorganisatsiooni asutajaid, komsomolikomitee liige, Eesti esimese noortööliste brigaadi loojaid; Rahva Omakaitse liige), Eesti Raudtee Tallinna osakonna poliitosakonna instruktor komsomolitöö alal 1941. aasta juulini; Nõukogude tagalasse evakueerituna treial ja elekterkeevitaja raudtee mehaanikatöökojas Gorki raudtee 9. jaoskonnas Šahunja linnas 1941–1942; mobiliseeriti 1942. a veebruaris Punaarmee, 8. eesti laskurkorpuse 1. eesti tagavara laskurpolgu reamesse ja roodukomsorg Kamõšlovis Sverdlovski oblastis 1942, Tallinna Jalaväekooli kursant Tjumenis 1942, seda lõpetamata, 1. eesti tagavara laskurpolgu jaokomandör, rühmakomandöri abi, roodukomsorg ja polgu komsomolikomitee liige Kamõšlovis 1942–1943, Punaarmee poliittöötajate täienduskursuste kursant Kalininis 1943, 249. eesti laskurdiviisi 921. laskurpolgu 3. pataljoni sapöörirühma komandöri abi poliitalal Kalinini rindel 1943 ning 3. pataljoni komsorg ja polgu komsomolibüroo liige Kalinini, 2. Balti ja Leningradi rindel 1943–1944, demobiliseeriti 1944. a veebruaris; ELKNÜ Tartu maakonnakomitee I sekretär Tartumaa operatiivgrupis Leningradis, Võrus ja Tartus alates 1944. aasta veebruarist, kehtestades Nõukogude võimu Petseri-, Võru-, Valga- ja Tartumaal, ELKNÜ KK maanoorsoo osakonna juhataja 1944–1945, ELKNÜ KK sekretär propaganda- ja agitatsioonitöö alal 1945–1946, Nõukogude maareformi vabariikliku peakomisjoni liige; Tartu Õpetajate Instituudi marksismi-leninismi kateedri juhataja ja dotsent 1949–1952, ühtlasi paar aastat TRÜ marksismi-leninismi kateedri vanemõpetaja kohakaasluse alusel; EKP Tartu oblastikomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja 1952–1953, kinnitati ENSV Ministrite Nõukogu j.a Kunstide Valitsuse juhatajaks 1953, kuid ei asunud ametisse; EPA marksismi-leninismi aluste kateedri juhataja 1953–1954, EKP Tartu linnakomitee II sekretär 1954, jätkates ühtlasi õppetööd EPAs, EPA marksismi-leninismi aluste kateedri juhataja 1956–1962 ning NLKP ajaloo ja filosoofia kateedri juhataja 1964, dotsent a-st 1956 (kinnitati 1958), sama kateedri vanem teaduslik töötaja (doktorant) 1962–1964; ENSV MN j.a Riikliku Kõrgema ja Keskerihariduse Komitee õppemetoodilise töö valitsuse juhataja 1964–1967, ühtlasi komitee kolleegiumi liige a-st 1965; Tallinna Polütehnilise Instituudi NLKP ajaloo kateedri juhataja 1967–1977; Tallinna Riikliku Konservatooriumi marksismi-leninismi (ühiskonnateaduste) kateedri juhataja ja pro-

ja igavust tundes katkestavad need üksteise järel loengulise ainese märgendamist. Varsti ei kirjuta keegi enam sõnagi. Loengu venides jälgitakse vargsi vaid kellaosuti liikumist. Mitmed kuulajaist on päeva väsimusest sulgenud silmad, teised viibivad mõtteis kodus või kusagil kauguses.

Pika ootamise järel lõpeb viimaks ka loeng. Küsimusi ei esitata. Kuulajad ruttavad ukse poole ja kaovad õhtupimedusse. . .

9. jaanuar. Dr. E. Murašev lahkub Tartu linna tervishoiuosakonna juhataja kohalt. Tema järglaseks on täitevkomitee poolt kinnitatud otsusega 29. dets. 1951 sinise Isamaasõja Invaliidide Kopsutuberkuloosi Sanatooriumi peaarst dr. Dmitri Bagaljuk, arvates 1. jaan. 1952.

Dr. Murašev jätkab tegevust tervishoiuosakonna uue juhataja asetäitjana ja Vabariikliku Kohtumeditiini Laboratooriumi Tartu osakonna eksperdina.

Senine Linna Kohtumeditiini Ekspertiisi Büroo allutatakse täitevkomitee otsusega 14. dets. 1951 Vabariiklikule Kohtumeditiini Laboratooriumi Tartu osakonnale.

Dr. Bagaljuk peab asjaajamise üle võtma 15. jaan. 1952.

---

fessor 1978–1989; Kaitseliidu Tartu Maleva liige 1937–1939, Eesti-maa Kommunistliku Noorsooühingu (ÜLKNÜ) liige 1940. aasta juulist, ÜK(b)P liikmekandidaat 1943 ja liige 1944; ELKNÜ KK liige 1946–1948, liikmekandidaat 1948–1950, ÜK(b)P Tartu linnakomitee büroo liige a-st 1950 ja liige a-st 1956, EKP Tartu oblastikomitee liige 1952–1953, EPA parteibüroo liige 1953–1960, EKP Tartu linnakomitee liige 1953–1962, EKP Tallinna linnakomitee liige 1971–1974 jm; Eesti NSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu (Ühingu “Teadus”) liige, keskrevisjonikomisjoni liige 1968–1974, Tallinna organisatsiooni juhatuse liige ja presiidiumi esimees 1967–1977, ENSV Korvpalliföderatsiooni presiidiumi esimees 1973–1980, olnud ENSV Kõrg- ja Keskerihariduse Komitee õppemetoodilise töö valitsuse juhataja, EKP KK Partei Ajaloo Instituudi teadusliku nõukogu liige jpm ühiskondlikes ametites; Keskerakonna liige iseseisvuse taastanud Eestis; orden “Austuse märk” 1950, Nõukogude Eesti preemia laureaat 1970; avaldanud mh monograafiad *Tartu rahu* (Tallinn: Eesti Raamat, 1988, 2. tr 1989) ja *Eesti-Vene piir* (Tallinn: Ilo, 1993).

Tartu Linna Kliinilise Haigla parteialorganisatsiooni sekretäriks on linnakomitee poolt määratud komitee propagandist dr. Morris Eitelberg, arvates 26. dets. 1951.

10. jaanuar. Ilmar Paul on ülikooli teenistusest lahkunud ja siirdub Tallinna. Tema lahkumisest tuntakse vaid rõõmu. Kuulutuse kaudu ajalehes „Edasi”³²¹⁶ pakub Paul vahetada oma mugavustega korterit samasuguse vastu Tallinnas.³²¹⁷

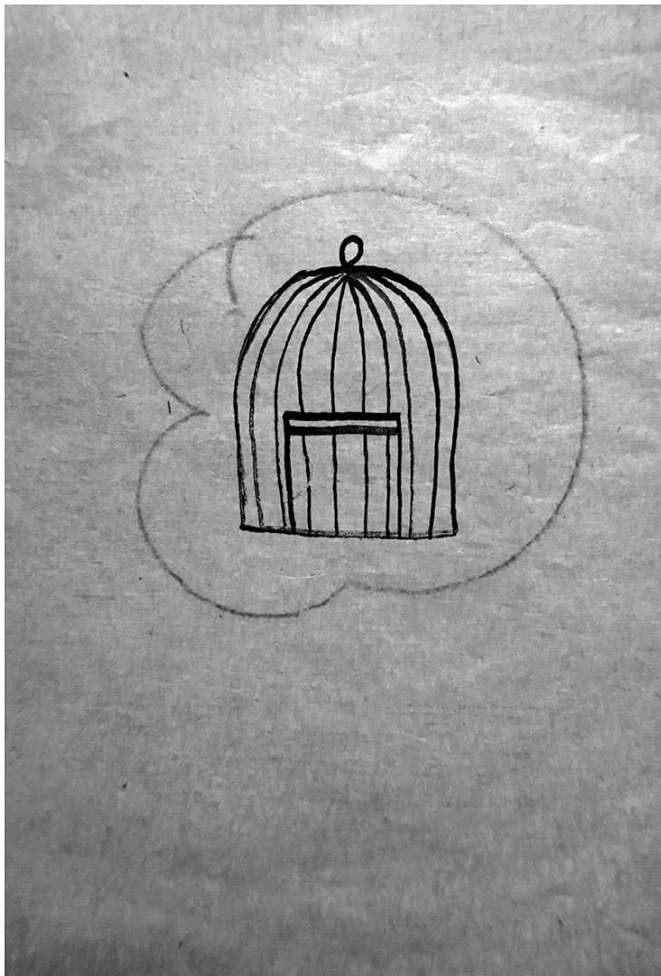
I. Paul oli viimane eesti soost õppejõud Tartu Riikliku Ülikooli sõjalise õpetuse kateedris. . .

(Järgneb)

---

³²¹⁶“Edasi 5, nr. 7 (1135) — 9. jaan. — lk. 4, (1952).” *Herbert Normanni märkus*.

³²¹⁷Ilmar Paul elas Tartus aadressil J. Lauristini tn 17-1. Karl August Hermann tänava kandis seda nime 1950–1989.

AIN KAALEP. Jacques Prévert. Kuidas portreteerida lindu (tint, 1961)